

T. C.
ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : XLVII

Sa. 187

Temmuz 1983

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1984

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler :	Sayfa
SAYILI, PROF. AYDIN: A Possible Influence, in the Field of Physiological Optics, of Ibn Sinâ on Ibn Al - Haytham	665
GÜREL, ZİYA: Kurtuluş Savaşında Demiryolculuk III	677
ÖZGÜNEL, COŞKUN: Batı Anadolu ve İçerlerinde Miken Etkinlikleri (78 resimle birlikte)	697
SÜSLÜ, YRD. DOÇ. DR. AZMİ: Osmanlı İmparatorluğunu Paylaşma Projeleri, 1807-1812	745
——— : Projets de partage de l'Empire Ottoman 1807-1812	775
PARLATIR, DOÇ DR. İSMAİL: Türk Sosyal Hayatında Kölelik	805
VILLALTA, J. G. BLANCO: En lisant l'humanisme à venir de Suat Sinanoğlu	831
SEVİM, PROF. DR. ALİ: Azimî'nin El - Muvassal Adlı Kayıp Eserindeki Selçuklularla İlgili Kayıtlar	843
Konferanslar :	
MANTRAN, ROBERT: Fransa'da Türk İncelemeleri ve Türk Tarihi Üzerine Araştırmalar	869
Bibliyografya :	
TUNCEL, PROF. BEDRETTİN: Atatürkle İlgili Bir Kitap	877
ŞAKİROĞLU, YRD. DOÇ. DR. MAHMUT: A. Gallotta - G. Bova, "Documenti dell 'Archivio di Stato di Venezia concernenti il principe ottomano Cem" ..	879
——— : Anton C. Schaednlinger, <i>Die schreiben Süleymans des prächtigen an Karl V., Ferdinand I., und Maximilien II.</i>	881
——— : Valery Stojanow, <i>Die Entstehung und Entwicklung der osmanisch-türkischen paläographie und Diplomatie mit einer Bibliographie</i>	885
——— : Gino Benzoni, "Cicala, Scipione (Ciğala - zâde Yusuf Sinan)" ...	887
Haberler :	
CUNBUR, MÜJGÂN: Uluslararası İbn Sinâ Sempozyomu (17-20 Ağustos 1983)	889

BELLE TEN

Cilt : XLVII

Temmuz 1983

Sayı : 187

A POSSIBLE INFLUENCE, IN THE FIELD OF
PHYSIOLOGICAL OPTICS, OF IBN SÎNÂ ON
IBN AL-HAYTHAM*

Professor AYDIN SAYILI

Ibn al-Haytham was widely known in late medieval Europe where he was called Alhazen, the Latinized form of his first name Al-Ḥasan. Concerning him David C. Lindberg writes:

“Alhazen was a prolific writer on all aspects of science and natural philosophy. More than two hundred works are attributed to him by Ibn abî Usaybi‘a, including ninety of which Alhazen himself acknowledged authorship. . . .

“Alhazen’s extant works on the subject of optics are the following: (1) *Kitab al-Manazir (Book of Optics)*, translated into Latin as *De aspectibus* or *Perspectiva*, (2) *On the Paraboloidal Burning Mirror*, translated into Latin as *De speculis comburentibus*, (3) *On the Spherical Burning Mirror*, (4) *On the Burning Sphere*, (5) *On Light*, (6) *On the Rainbow and Halo*, (7) *On the Nature of Shadows*, (8) *On the Form of the Eclipse*, which deals with the theory of radiation through apertures, (9) *On the Light of the Moon*, and (10) *On the Light of the Stars*. Finally a section on optics appears in Alhazen’s (11) *Doubts Concerning Ptolemy*. Another work frequently attributed to Alhazen, *On the Twilight* (translated

* This is a paper prepared for the International Conference on Science in Islamic Polity, Its Past, Present, and Future, held in November 19-24, 1983 in Islamabad, Pakistan.

into Latin as *De crepusculis*) was actually written by Abu 'Abd Allah Muhammad ibn Mu'adh. Among those works of Alhazen that are, so far as is known, no longer extant, we find the following that bear on optics or on the visual process: (12) an analysis of the optical knowledge of Euclid and Ptolemy, (13) *On the Nature of Sight and the Manner in Which Sight Occurs*, (14) *On Optics According to the Method of Ptolemy*, (15) an analysis of Aristotle's *De anima*, (16) an analysis of Aristotle's *Meteorologica*, and (17) *On the Perfection of the Art of Medicine*, containing chapters on diseases of the eye, on the usefulness of the parts of the body (probably based on Galen's *Usefulness of Parts*), and on the opinions of Hippocrates and Plato (probably based on Galen's *De Placitis Hippocratis et Platonis*). What must impress one about this list of works is Alhazen's remarkable scope. . . .

"Besides the works thus far mentioned, what others did Alhazen have at his disposal? . . . As for optical sources, the wide circulation of al-Kindi's *De aspectibus* and Hunain's *Ten Treatises* makes it probable that Alhazen was familiar with them. Moreover, the former contains theoretical contributions that were essential to Alhazen's new intromission theory, and I regard it as most unlikely that Alhazen arrived at these independently. It is ironic that Avicenna and Alhazen, two of the greatest Islamic writers on optics, should make their contributions contemporaneously. Few of their works can be dated precisely enough to allow us to determine the possible pattern of influence, though it appears that Avicenna wrote (or at least began) his principal work, the *Shifa*, some fifteen or twenty years before Alhazen wrote his great synthetic work, the *Kitab al-Manazir*. However, we know nothing about the immediate circulation of Avicenna's works, and I can find no parallels between the works of Avicenna and Alhazen sufficiently striking to persuade me that either of them influenced the other."¹

Again, the same author says, "Alhazen's refutation of the extramission theory of vision is certainly not as extensive as Avicenna's. Nevertheless, it had great persuasive force, . . ."² Here they have certain common elements in their arguments, but these were not

¹ David C. Lindberg, *Theories of Vision from Al-Kindi to Kepler*, University of Chicago Press, 1976, pp. 60-61.

² Lindberg, *op. cit.*, p. 61.

original with either one of them. They therefore do not constitute any evidence that they influenced one another. They seem to share ideas related to the psychology of vision, i.e., to the theory of the perception of the forms of external objects, but this apparently is because the ideas of both bore the stamp of strong Aristotelian influence, and this also represented quite a wide-spread view.³ Wiedemann who made a detailed study both of Ibn Sīnā's and Ibn al-Haytham's explanations of the rainbow and halo points out that they bear no similarity to one another.⁴ Indeed, none of them makes a substantial contribution to the knowledge of the subject, but while Ibn Sīnā chooses to emphasize his dissatisfaction with the knowledge available in the subject, Ibn al-Haytham boldly introduces the unsatisfactory *ad hoc* hypothesis of the existence of a cloud, spherical in shape, as a necessary condition for the formation of the rainbow.

The field of optics gained in rigor by being based on geometry already in Antiquity. This status of optics became definite and clear, especially beginning with Euclid in the third century B. C., through the adoption of the principle of rectilinear propagation, representing rays of light by geometrical lines, and thanks to the knowledge of the law of reflection. But the process of this geometrization of light is seen to go back to Aristotle and the Pythagoreans. Not all branches of optics had been geometrized, however. For geometrical optics was largely synonymous with an elementary kind or field of perspective, or, more generally speaking, with sight, and it also contained catoptrics dealing with phenomena related to the reflection of light. Dioptrics could not be treated geometrically before the discovery of the law of refraction in the seventeenth century, and Ibn al-Haytham was responsible to a large extent for the mathematization of physiological optics.

Ronchi points out that in the theory of vision of Antiquity there were two weak but basic points on which everybody agreed, though more or less in an implicit manner. One was that objects were seen

³ Mark Smith, "Getting the Big Picture in Perspectivist Optics", *Isis*, vol. 72, 1981, pp. 568-589.

⁴ Eilhard Wiedemann, "Beiträge zur Geschichte der Naturwissenschaften, 38", *Sitzungsberichte der Physikalisch-Medizinischen Sozietät in Erlangen*, vol. 46, 1914, p. 39.

as a whole, that vision involved a process in which the outside objects were perceived in their totality, and the other concerned the idea of the perspective cone or pyramid. The vertex of this pyramid represented the eye and the base was constituted by the object viewed. The simplification of the entire eye so as to reduce it to a mere geometrical point was extremely useful from the standpoint of perspective, but it had serious disadvantages from the viewpoint of the mathematization of physiological optics.⁵

Both these defects were remedied thanks to Ibn al Haytham's contributions to this field of optics. His achievements in this domain may be said to have made the geometrization of physiological optics possible. He has therefore been acclaimed as and given the title of the founder of physiological optics. Such is the verdict of the specialists of the subject and the general belief prevailing at present,⁶ and there is no reason to doubt the veracity of this claim, except for acknowledging the contributions of certain precursors of Ibn al-Haytham for having to some extent prepared the way for him.

In the process of placing geometry at the foundation of physiological optics, Ibn al-Haytham's achievement may be represented by or resolved into two major components or constituent parts. One of these is that visual perception involves the formation of an optical image in the seeing eye. As to the process or manner in which this image is formed, instead of treating the object seen as an indivisible whole, Ibn al-Haytham considered it as made up of a large number of minute parts and assumed or supposed the optical image forming in the eye to consist of the sum-total of the innumerable partial images of the minute parts of the object seen. The second component of the innovation brought about by Ibn al-Haytham concerns the nature and the location of the image forming in the eye. Ibn al-Haytham believed this image to be located on the front surface of the eye-lens. As to the manner in which this image comes into being, Ibn al-Haytham does away with the perspective pyramid or cone of old, which was made up of visual rays, and substitutes for it a multiplicity of cones with their vertices on the innumerable

⁵ Vasco Ronchi, *Histoire de la Lumière*, tr. Juliette Taton, Librairie Armand Colin, Paris 1956, pp. 31-32.

⁶ Ronchi, *op. cit.*, pp. 31-42.

points of the object, their common base being the pupil of the eye. The point-images of these point-objects are determined, according to Ibn al-Haytham, by the rays incident perpendicularly upon the eye-lens.

Ibn al-Haytham's optics has a modern outlook in many of its parts. But this idea of image formation in the eye is, as we see, rather bizarre and outlandish. It is natural therefore to wonder how Ibn al-Haytham hit upon this strange idea of image formation. Indeed, Ronchi answers this inevitable question by supposing that Ibn al-Haytham wished thereby to avoid the awkward situation of having an inverted image on the retina.⁷ This explanation does not seem very convincing, however. For firstly the knowledge of image formation with lenses was clarified in a satisfactory manner only through the investigations carried out by Kepler, as Ronchi himself has elucidated and emphasized.⁸ And secondly, the idea of an inverted image on the retina is far too modern to go back to Ibn al-Haytham.

The idea of the sensitiveness of the retina seems to have been set forth by Ibn Sînâ.⁹ Galen too spoke of retinal sensitivity, however, even if somewhat vaguely. According to Galen visual power is propagated outward to the visible object through the optic nerve, the eye, and other transparent media, and, conversely, visual perceptions or impressions are returned to the brain along the same route. After Ibn Sînâ, Ibn Rushd refers more specifically to the retina and its sensitiveness. So much so that, in the opinion of Fukala and Kœlbing, Platter and Kepler, in the late sixteenth and early seventeenth century, should be credited merely with the rediscovery, after Ibn Rushd, of the fact that the retina rather than the crystalline humor should be considered the photosensitive part of the eye.¹⁰ This is a controvertible assertion, but even if its veracity should be unequivocally established or substantiated, still, there remains the fact that the recognition of the photosensitiveness of the retina is a far cry from the

⁷ Ronchi, *op. cit.*, p. 39.

⁸ Ronchi, *op. cit.*, pp. 50, 53, 83-90.

⁹ See, Enrico Cantore, "Genetical Understanding of Science: Some Considerations About Optics", *Archives Internationales d'Histoire des Sciences*, year 17, 1966, pp. 335-336; Roger Bacon, *Opus Majus*, tr. R. B. Burke, vol. 2, 1928, pp. 432-433.

¹⁰ Lindberg, *op. cit.*, pp. 56, 54-55.

knowledge that visual perception is a result of the formation of an inverted image on the retina, and apparently there is no clear and concrete case of referring to the retina as the seat of image formation in the eye before Giulio Cesare Aranzio's assertion of this fact which was based on an actual observation made in 1587, apparently the first such observation ever to be made.¹¹

It is of great interest that Ibn Sinâ too speaks of the image formed on the anterior surface of the eye-lens, just as Ibn al-Haytham does, and incidentally, Wiedemann is of the opinion that perhaps Ibn Sinâ meant to say that the image is formed on the retina, but he has no evidence with which to back up this speculation of his.¹²

One may speculate that the inspiration for the supposition of the formation of images on the anterior surface of the eye-lens may have something to do with the observation of one's image in an eye one looks into, a circumstance that has given rise to the term pupil and its different forms or equivalents in various languages such as Latin, back in classical Antiquity, and, later on, in English, French, Italian, and German, and the homunculus of the eye in Persian, and the doll of the eye in Turkish.

It may be of interest in this connection that according to David C. Lindberg, in *De sensu* Aristotle wrote that "Democritus is right when he says that the eye is water but wrong when he supposes vision to be mere mirroring." Lindberg makes the following comment in this connection: "Of course, Aristotle only denies in this passage that vision is *mere* mirroring, but the thrust of his position is to dismiss the Democritean theory that associated vision with the formation of a mirror image in the eye."¹³

I quote in full the following passage taken from Lindberg because it is quite relevant to the particular question we are considering just now. He writes:

"Before leaving the visual theory of the atomists, I must call attention to a conception of Democritus that was to have considerable

¹¹ Fielding H. Garrison, *An Introduction to the History of Medicine*, 1929, p. 261.

¹² Eilhard Wiedemann, "Ibn Sinas Anschauung vom Sehvorgang", *Archiv für die Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik*, vol. 4, 1912, p. 240.

¹³ Lindberg, *op. cit.*, pp. 236-237, note 111.

subsequent influence. Democritus attached great significance in the act of sight to the pupillary image, that is, the image of outside objects mirrored in the cornea. Aristotle reports:

“Democritus . . . is right in his opinion that the eye is of water; not, however, when he goes on to explain seeing as mere mirroring. The mirroring that takes place in an eye is due to the fact that the eye is smooth, and it really has its seat not in the eye which *is seen*, but in the eye which *sees*. For the case is merely one of reflection. . . . It is strange too that it never occurred to him to ask why, if his theory be true, the eye alone sees, while none of the other things in which images are reflected do so.

“As von Fritz has pointed out, this theory undoubtedly originated in the observation that we can see in a person’s eye a miniature reflected picture of his visual field. If we are to understand what Democritus meant by it, we must construe reflection (*emphasis*) not according to our modern understanding as a process of rebound or deflection, but simply as visibility or presence in something. Thus for Democritus the mirror image in the eye signified nothing more than real presence of the image in the cornea (or perhaps in the interior humors) and hence the visibility of the object.”¹⁴

There seem to be no specific clues, however, indicating that, in speaking of the image forming in the eye and underlying the act of sight, Ibn Sīnā and Ibn al-Haytham were continuing or reviving the Democritean tradition. For although they may have received some inspiration from that tradition, their respective ideas are presented together with certain specific details that seem to give them a novel stamp or fresh appearance. Moreover, they do not refer at all to the image visible in the eye from without.

It seems rather difficult, one way or another, to find a reasonably satisfactory explanation for Ibn al-Haytham’s assumption that an image forming on the anterior surface of the eye-lens constitutes the basis of visual perception. It is so much the more interesting therefore that Ibn Sīnā too speaks of a visual image of exactly the same or closely similar nature as that fancied by Ibn al-Haytham. Let us see then what Ibn Sīnā has to say on these aspects or details of visual perception.

¹⁴ Lindberg, *op. cit.*, p. 3.

Ibn Sînâ does not speak of conceiving the objects seen by the eye as made up of innumerable minute parts, and neither does he think of the image as composed of the totality of the images of these point-like minute parts. But, like Ibn al-Haytham, he believes the formation of optical image in the eye to underlie visual perception, and, again, Ibn Sînâ, like Ibn al-Haytham, supposes this image to be located on the anterior surface of the eye-lens. Ibn Sînâ says:

“The eye is like a mirror, and the visible object is like the thing reflected in the mirror by the mediation of air or another transparent body; and when light falls on the visible object, it projects the image of the object on to the eye. . . . If a mirror should possess a soul it would see the image that is formed on it.”¹⁵

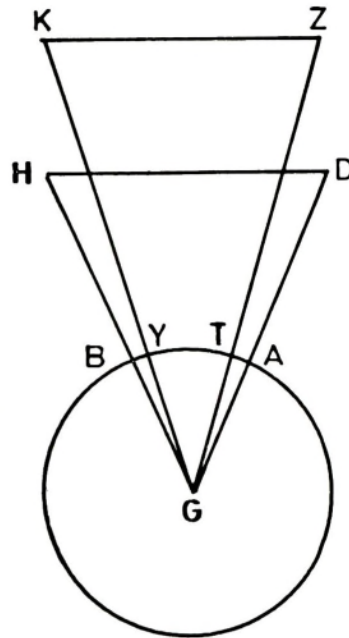
According to Ibn al-Haytham, the rays issuing from the point-like minute parts of the visible object fall on the anterior surface of the eye-lens with varying angles, but the ones contributing to the image formed are those falling perpendicularly on the eye-lens and penetrating it without refraction, the non-perpendicular rays being weakened by reflection and refraction. These latter can therefore be ignored.

Now, this manner of image formation is rather strange, as said before, and it shows that Ibn al-Haytham did not have sufficient knowledge concerning images formed when light passes through a convex spherical surface separating two transparent media and is refracted in so doing. And it is particularly difficult to find an explanation for his erroneous decision that such an image would form upon the spherical refracting surface in question separating the two media.

Coming back to Ibn Sînâ, in criticizing the extramission theory of light, he makes a very interesting approach to the subject, an approach which, though indirectly, bears heavily on the particular question that concerns us here. Ibn Sînâ refutes the theory of visual rays in a very extensive and elaborate manner. Among his arguments to support the theory of intromission, i.e., rays issuing from outside objects and entering the eye from without, he has recourse to the figure which is reproduced here. KZ and HD are the same object at

¹⁵ Lindberg, *op. cit.*, p. 49.

different distances from the eye represented by the circle with G at its center. The rays entering the eye from the extremities of the object at its nearer position HD intersect the circle with a greater arc than that corresponding to KZ at a greater distance. Ibn Sīnā calls these arcs, BA and YT, the images of the object at these two particular distances. We seem to have here therefore a concept of a visual image of the outside object which is very much the same as that found in Ibn al-Haytham.¹⁶

It is of great interest to see that Ibn Sīnā too, like Ibn al-Haytham, considers the image formed on a spherical refracting surface to be located on that very surface, and, again like Ibn al-Haytham, supposes the rays perpendicular to the spherical surface to trace the boundary of the image formed. These are striking similarities, although Ibn Sīnā does not always specifically mention whether the spherical refracting surface representing the eye is that of the eye-lens or of some other similar part of the eye. That it is the eye-lens is rather clear, nevertheless.

It is thus seen that, just as in the case of Ibn al-Haytham, Ibn Sīnā too did not have a sound grasp of the process of image formation in a convex spherical refracting surface. But in contradistinction to Ibn al-Haytham, it seems possible to find a reasonable account for Ibn Sīnā's erroneous idea of this image formation, to imagine a rationale for his peculiar manner of imagining the particular image in question. For apparently Ibn Sīnā did much thinking on the

¹⁶ Lindberg, *op. cit.*, pp. 49-50. See also, Ibn Sīnā, *Dānishnāma-i 'Alā'i*, ed. Sayyid Muhammad Mashkūt, Tehran 1371 Hsh./1952, pp. 92-93, French tr. by Mohammad Achina and Henri Massé (*Le Livre de Science*), vol. 2, Paris 1958, p. 61; E. Wiedemann, "Ibn Sinas Anschauung vom Schwořgang", pp. 239-249.

subject of optical images, and he came close to making a distinction between real and virtual images. In fact, he actually made such a distinction, but while he had a fairly good grasp of virtual images, he failed to understand or identify unequivocally the real images. He calls or styles virtual images as "ghost images" (*khayâl*) and defines them as images which change their places when the object or observer moves, while he imagined real images to be fixed in the body of the mirror or on the surface receiving the light rays. He believed that, in contrast to the virtual images, the locations of the "real" images were fixed, that such images were stationary.

Thus, the distinction he made between the two types of images was based on a fairly good grasp of virtual images. Should this distinction have been based on a proper understanding of the nature of real images, Ibn Sînâ would very likely have not fallen into the error he made. As is, his conception of a real image was of a rather empirical nature. Thus, he gives the example of a wall reflecting the green color of a lawn as due to an image of the lawn upon the wall.¹⁷ A clear grasp of the natures of real and virtual images and of the distinction to be made between them was to be achieved for the first time by Kepler, who gave the names *picturae* and *pendulae* or *imagines rerum* to real and virtual images respectively.¹⁸

Now, since both Ibn al-Haytham and Ibn Sînâ seem to have fallen into practically the same or idencital error and since this error seems to fit in much more conveniently with Ibn Sînâ's ideas, it is natural to think that Ibn al-Haytham borrowed this item from Ibn Sînâ. Indeed, one could venture to say that Ibn al-Haytham might have been expected to feel dissatisfaction with the scheme of image formation which he adopted on this occasion. For although Ibn Sînâ seems to have pondered over and studied the subject of optical images with some care, Ibn al-Haytham had made a particular study of the passage of light through transparent spheres, and his rather far-fetched hypothesis that the rainbow must be forming in concave spherical clouds may be relevant to the topic of image formation in spherical mirrors as it occurs here in connection with visual per-

¹⁷ Ibn Sînâ, *Kitâb al-Shifâ*, Tehran lithographic edition, Tehran 1303 Hsh./1886, vol. 1, pp. 261-262.

¹⁸ Ronchi, *op. cit.*, pp. 79-80.

ception. For that hypothesis of his, connected with the rainbow, would seem to show that he had an idea concerning the shift suffered by focal points as the distances of rays parallel to the principal axis to that axis, i.e., the axis of symmetry of the mirror, changes.

As we have seen in the opening paragraphs of this paper, Ibn al-Haytham seems to have made an effort to achieve an extensive reading of the works on optics, and he apparently wrote his major work, which is the one that interests us in particular, some fifteen or twenty years after Ibn Sînâ wrote, or began to write, his *Kitâb al-Shifâ*. Ibn Sînâ started writing his *Kitâb al-Shifâ* with its Physics part wherein he deals with optical matters, and he speaks of his real and virtual images there. He expounded his idea of the image forming in the eye in his *Kitâb al-Najât*, in a short independent tract devoted to the eye, and in his *Dânishnâme-i 'Alâ'î*. All these were probably of later dates than the *Kitâb al-Shifâ*, and the latest among them was probably the *Dânishnâme-i 'Alâ'î*, which is in Persian and is estimated to have been written in 1021 or some later date. This date is considerably earlier than the date of composition of Ibn al-Haytham's *Kitâb al-Manâzir* wherein he expounds his theory of vision. It is quite possible therefore that one or more of these last-mentioned works of Ibn Sînâ came to the attention of Ibn al-Haytham.

KURTULUŞ SAVAŞINDA DEMİRYOLCULUK

III

ZIYA GÜREL

Bundan önceki yazımızın¹ sonunda; ileri sürdüğü koşulların Nafia Vekili Rauf (Orbay) Bey tarafından benimsenmesi sonucunda, Bakanlar Kurulu kararı ile yeniden Demiryolları Umum Müdürlüğüne atanmasını kabul ettiğini belirttiğimiz Erkâmı Harp Miralay (Kurmaya Albay) Behiç Bey'e bu kararın 3 Aralık 1337 (1921) de bildirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. I. İnönü savaşından sonra, tabip raporu ile istirahatlı olmasından, yerine vekil olarak gönderilmiş Binbaşı Halit Bey'in asil olarak atandığını bildiren 2 Nisan 1337 (1921) tarihli buyruk üzerine Demiryolları Umum Müdürlüğünden ayrılması ile bu göreve yeniden başlaması arasında sekiz ay geçmiş olduğu anlaşılan Behiç Bey'in, bu zaman içinde başka bir görev almağa yönelmediği, bu sonucu beklediği görülmektedir. Nitekim; bize yaptıkları açıklamada: "...tevazua aykırı ise de, o aralık bu işi" kendisinden başka yapacak kimse olmadığını, ve "sırf zaferin temini için bu ağır" görevi kabul ettiğini bildirmekte idiler.

Ankara'daki İdare Merkezinin Konya'ya taşınması:

Askerlik bakımından çalışmaların yoğunlaştığı bir yer durumunda olduğundan İdare Merkezinin Konya'ya taşınması, Behiç Bey'in atanma için ileri sürdüğü koşullar arasında idi. Bundan dolayı; göreve başlamasından sonra, bir kısım memurları hemen Konya'ya gönderen Behiç Bey; yakın iş arkadaşlarıyla birlikte 17 Aralık 1337 (1921) de yola çıkarak Biçer istasyonuna varmışlardır. Burada hat yapım işleriyle ilgilenen Behiç Bey, odun ve kereste işleri için mütaahhit Emin (Sazak) ile görüşmüş; akşam üzeri de Akşehir'den gelen Mustafa Kemal Paşa ve Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'le konuşmuştur. Mustafa Kemal Paşa gece Ankara'ya dönmüştür.

Ertesi günü arabalarla yola çıkan Behiç Bey ve arkadaşları, 41. Tümen karargâhı olan Batikköye varabilmişler, Tümen'e konuk

¹ Belleten, C. XLV/2, Nisan 1981, Sayı: 178.

olmuşlar; ertesi gün Sivrihisar'da kalmışlar, daha ertesi günü Aziziye ve Bulvadin'den geçerek 21 Aralık 1337 de Çay istasyonuna gelmişler, buradan da saat üçte yola çıkarak saat 15 de Konya'ya varmışlardır.

Konya'da "Gerek yersizlik gerek lüzumlu memurların henüz gelmemiş olduğundan yalnız mühim meselelerle uğraşmış" Konya İşletme Müdürlüğünün bu ay sonuna kadar kalması uygun görülmüştür.

Konya İşletme Müdürlüğünün Durumu :

Hıristiyan personelin, hemen, hepsinin işden çıkarılmış olmasından, yerlerine alınan acemi kimselerin elinde işlerin tümü ile bozulmuş olduğunu gören Umum Müdür Behiç Bey, 4 Ocak 1337 tarihli bir şifre telgrafla İdarenin bu durumunu Nafia Vekilliğine bildirmektedir. Bu telgrafta: "...İdare bugün lisansız kalmıştır" "Nizamlar Fransızca olduğundan kimse okuyamıyor." denilmektedir.

Ordu için Demiryollarını gereğince işletmek gibi büyük bir amaca yönelik olduğu gözönüne alınmadan, Behiç Bey'in Hıristiyan personeli tuttuğu söylentileri o kadar yayılmıştır ki; adının başına Hıristiyanları koruduğunu belirtmek için halkça onlara verilen bir sıfat dahi takılmıştı².

Halbuki; ayrılışı ile Genel Müdürlüğe yeniden başlaması arasında geçen sekiz ay içinde, işden uzaklaştırılan Hıristiyan memurlardan bir kısmının geri getirilmesi, yine bunu yapan kimseler tara-

² Konya Milletvekili Hoca Vehbi Efendi'nin, bu yüzden, kendisine düşman kesildiğini bildiren Behiç Bey, bize, ayrıca, bu alanda geçen bazı olayları not ettirmişlerdi: "Saatin 12 ye bölünmüş olmasını Vehbi Hoca dinî ve mukaddes mahiyette telakki ettiğinden, itinirerlerin (trenlerin hareket zamanlarını gösteren cetvellerin) 24 saat üzerine yapılmış olmasına gayet kızardı. Mecliste, encümenlerde saatini çıkarıp masanın üzerine koyar: "Gelin, ey ümmet-i Muhammed, bunda 13, 18, 20 gibi şeyler var mı? İşte bu gâvur (benim için) böyle tren kaldırır" dermiş.

İkinci Müdürlüğüm zamanında Konya Valisine Demiryollarına ait bir iş için başvurmuş. Vali de "Ben karışmam. Git, Behiç Beyle görüş" deyince; "Ben o zındıkla katiyen görüşmem" demiş. Valinin: "Ama Hoca, bak, tekrar iş başına gelince Şimendifer işleri düzeldi" demesi üzerine: "Haaa orası öyle. Gâvur işini gâvur yapar; Şimendifer de gâvur işidir, elbette iyi yapacaktır" demiş.

Vahbi Hocanın Demiryollarında çalıştırılan ve birisinin Behiç Bey'in evinde saklı olduğu iddiasını da taşıyan gayri müslimlerin bir listesini Konya'ya gelişlerinde M. Kemal Paşa'ya sunarak dedikodulara önyak olduğu görülmüştür.

findan zorunlu bulunmuş ve bir kısım Hıristiyan memurlar (Kaldis Efendi gibi) Behiç Bey'den önceki bu İdarece geri getirilmiş ve göreve başlatılmıştı. Ancak; ilk Genel Müdürlüğü sırasındaki tutumu ve davranışı dolayısıyla başlayan kendi üzerindeki bu yorumların yine sürüp gittiği anlaşılmaktadır.

I. İnönü savaşını içine alan 1. Genel Müdürlüğünde Nafia Vekili olan İsmail Fazıl Paşa'nın buyruğu ve özel mektubu, bu konunun nasıl başladığını belirtmesi bakımından bir önem taşımaktadır:

İ. Fazıl Paşa; Ankara İli Nafia (yüksek) mühendislerinden Ömer Efendi denilen bir zâtı, uygulayacağı bir talimat ve özel bir mektupla Eskişehir'e Demiryolları Umum Müdürüne göndermiştir. Talimatda Hıristiyanların ve hele Yunan uyruklu olanların istihdamlarında (kullanılmalarında) zorunluk varsa da denilerek "müslüman unsurumuzun, bunlardan, yani Hıristiyanlardan gördükleri bir çok zarar ve felâketlerden dolayı asabiyetlerinin günden güne artarak, bunların kullanılmalarının bir kayırmağa dayandığını" ileri sürdükleri ve bunlara karşı doğan düşmanlığın Behiç Bey'in şahsında merkezleştiği bildirilmektedir. Özel mektupta da: "Ankara'da sizi bilen, bilmeyen, küçük, büyük herkes Hıristiyan hâmilîğinizi (koruyuculuğunuzu) o derece büyüt müştür ki," diyerek, bu alanda kendisinin yaptığı kavgaların etkisiz kaldığını, bu düşmanlığın alabildiğine büyüdüğünü bildiren İ. Fazıl Paşa, gönderdiği Mühendis Ömer Efendi'nin yapacağı işler sıkıcı da olsa, bunu "izzet-i nefis meselesi" olarak görmemesini "gözlerinden öperek" tavsiye etmektedir. Buna rağmen; Mühendis Ömer Efendi'nin görev yapmasına olanak vermediğini ve onun geri dönmesini sağlamış olduğunu Behiç Bey bize söylemişlerdi.

İsmail Fazıl Paşa'nın ayrılmasından sonra Nafia Vekili olan Ömer Lütfi Bey'in, işe başladıktan hemen sonra yaptığı, Fransızca'nın kaldırılarak telgraf ve diğer haberleşmelerin Türkçe ile yapılması ve İslâm olmayan personelin uzaklaştırılması teklifini de, o sırada uygulanamayacağı nedeni ile doğru bulmadığını açıkça bildirmiş olan Behiç Bey'in, bu defa, ikinci Genel Müdürlüğünde, - bu alanda sekiz aylık bir zaman içinde karşılaştığı olan bitenler nedeniyle - öncekine göre, sakınır ve uzlaşır davranışlar gösterdiği belirtilmektedir. Müslüman olmayanların eski görevlerine döndürülmesinin kendi kişisel düşüncesi olmadığını Valiliğe ve gerekenlere duyurulmasını Bakanlıktan isteyen bir şifre telgrafına ek olarak ertesi günü

gönderdiği bir şifrede de: “Garp Cephesi Erkânı Harbiyesi Hıristiyan memur kullanılmasına ve hattâ Kaldis Efendi'nin Konya'da bulunmasına muhalif imiş. Cephenin menfaati için Şimendifer işletmek lâzımsa gayrı müslim memurların getirilmesi zarureti de ortadadır” diyen Genel Müdür'ün; eskiye göre yumuşak davranmak zorunluğunu duymuş olduğu, ve bu nedenle uzlaştırıcı bir şekli benimsediği görülmektedir. Bu şifrede; “Konya ile cephe arasındaki istasyonlara müslim, Konya ile Yenice arasındaki istasyonlara gayrı müslim memurlar koymak suretiyle hem Cephe Erkânı Harbiyesinin arzusunun ve hem de İdarenin intizamının temin edileceği” ileri sürülmüş olduğu görülmektedir. İş gereksinimleri de Ordunun düşüncelerini ve Halkın duygularını bağdaştırabilecek nitelikteki bu öneriler uygun bulunmuştur.

Konya İşletme Müdürlüğünün Durumu :

Konya'ya vardıklarından on beş gün sonra, 5 Ocak 1337 tarihinde “Zate mahsus ve Gizli” olarak Nafia Vekilliğine göndermiş olduğu bir raporda Behiç Bey, Demiryollarının durumunu daha geniş olarak açıklamaktadır. Bu raporda; Konya İşletme Müdürü olarak atanmış olan Zihni Bey'in, doğru ve kibar bir zat olduğu, fakat, demiryolculuğu bilmediği, bununla birlikte bu görevden ayrılmaktan da korktuğu, mütereddit olduğu, baş olduğu kimseler üzerinde etkili olmadığı, bu yüzden, Hareket Reisi Saffet Bey ile bu durumdan yararlanmak isteyen kimselerin oyuncağı olduğu, Saffet Bey'in ise İşletmeyi kendi kayırdığı adamlarla idare etmek için İdare mekanizmasını kökünden yıktığı bildirilerek: “Alman teşkilâtının güzel bir örneği olan Anadolu - Bağdat hatlarını bu derece tahrip için bu adamların ne düşündüklerini ve milliyetperverlik perdesi altında vatanlarına niçin bu kadar hiyanet eylediklerini anlamak tettebbuata mutevakkıftır (inceleme ve araştırmalara bağlıdır)” denilmektedir. Yine bu raporda servis başkanlarından alınan raporlarda, İdareyi bu duruma getirenlerin bile, bütün kabahati Saffet Bey'e yükledikleri belirtilmektedir.

Saffet Bey; Konya İşletmesi Hareket Başkanı olarak, hiç bir taraftan emir ve “uygundur” sözü almadan Hareket Nizamnamesini (tüzüğünü) değiştirmeye girişmiş, fakat; bastırıldığını da dağıtamadığından İdare nizamnamesiz kalmıştır.

Müslüman olmayan memurları çıkartmış, yerlerine de pek genç, tecrübesiz, onbeş günlük bir staj görmüş memurlar yerleştirmiştir.

Çay istasyonu ile Konya istasyonu arasındaki on üç istasyondan yalnız üçündeki memurların istenilen durumda olduğu; ötekilerin ne Fransızca ne de Türkçe okuduğunu anlayıp uygulayacak durumda olmadıkları anlaşılmaktadır. “Trenler usulüne göre, teşkil edilememekte, istasyonlar arasında serbest yol alma konuşmaları iyi olamamakta, bir kısım memurlar serbest yol almayı gerekli görmemekte, bazıları da bir kaç istasyon arası için birden yol vermektedir.” Ordunun vagonları bir kaç defa gidip, geri gelerek gideceği yeri bulamamaktadırlar.

Telgraf konuşmaları bozuk olup telgraflar yitirilmede, telgraf bandı bulunmadığından, buna neden olanlar ortaya çıkarılamamaktadır. Bu kötü durumu düzeltmek için Posta İdaresinden sağlanan bandlar istasyonlara gönderilerek bandsız konuşmalar yasak edilmiştir. Fakat; bundan üç dört gün sonra İdarede üç yüz band bulunduğu ortaya çıkmıştır. İşletme Müdürü Zihni Bey’in, bu bandların varlığından haberi olmadığı gibi, bandsız muhabere edilemeyeceğininide bilmediği anlaşılmıştır.

İstasyonların bir kısmında ışıklandırma da yoktur. Gece telgraf konuşmaları ve yol alıp verme gibi işler çıra ışığında yapılmaktadır. İstasyonlarda makas fenerleri de yoktur. Memurların çoğu dört işlemini bilemediklerinden hesaplar da bozuktur.

“Eğer, bugünkü hat, bir kumpanya elinde olsaydı, Nafia Vekâleti şartname gereğince hattı işlemekten menederdi” denilen Behiç Bey’in bu raporunda, altı aydan beri işlemlerinde Türkçe kullanıldığı halde; İstasyonlara Türkçe tarife gönderilmemiş olduğu, bunun ise, bir taraftan yanlışlık, bir taraftan da hırsızlık yapan memurların Fransızca bilmediklerini ileri sürerek kendilerini özürülü göstermeğe çalışmalarına neden olduğu belirtilmektedir.

Trenler, gerek yürürken gerekse manevra yaparken, makinist ve gardifrenlerin acemiliğinden, fırtınaya tutulmuş gemilere benzemektedirler. Vagonlarda ayakta durmak en büyük tehlikedir. Çünkü, öyle çarpmalar oluyor ki, bunlar vagonların camlarını kırmakta ve ayakta duranları devirmektedir.” “Birkaç Hıristiyanın uzaklaştırılması için bu kadar tehlikeli bir işe nasıl cesaret edilmiştir.” sözleri bulunan bu raporun, yol ve bina işlerini anlatan bölümünde: “Hattâ bugün binaları badana ettirmekten âciz vaziyete gelmiştir. Muta-hassı yok, kireç yok, cam yok, kiremit yok. İstasyonlarda parmaklık kalmamıştır. Makas fenerleri yoktur. İstasyon dışındaki işaretler

bozuk ve fenersizdir. Makas fenerlerinin kırılan camları yenilenemiyor. Memlekette cam tedariki kabil olmadığından pek çok bina camsız kalmıştır” denilerek yalnız Demiryollarının değil; yurdumuzun o günkü durumu da pek açık bir şekilde ortaya konulmaktadır.

“İşletme Hareket Dairesi, vagon dağıtma yollarını bilemediğinden nakliyatı ticariye yapamamış ve bu sebeple” gelir hiç denilecek duruma düşmüştür.

Varidat Teftiş Kalemi Âmiri (Gelirler Teftiş Bürosu Şefi) Cemal imzalı olup Yenice İstasyonundan gönderilmiş bir telgrafta; Yenice İstasyonuna gönderilmiş memurların tarifeyi uygulayacak bilgileri olmadığı için, o zamana kadar onbin lira eksik ücret almış oldukları, bu nedenle nizamları, tarifeyi yeterince bilir bir memurun hemen gönderilmesinin istenilmesi durumu aydınlatacak somut bir örnek olmaktadır.

Eski Memurların Geri Getirilmesi İsteği :

İlkbaharda askerî hareketler olursa, bu durumu ile Demiryollarının orduya ulaştırma aracı olamayacağı; hiç bir yeteneği ve denemeleri bulunmayan istasyon memurlarının, kendilerinden görev istenince, kimisinin kendi yeteneksizliğini açıkça ortaya koyduğu, kimisinin de hastalığını ileri sürdüğü, bir kısmının ise görevinden çekildiği; bu nedenle yakında bir kaç istasyonu kapatmak zorunda kalınacağı bildirilerek, İslâm olmayan eski memurların geri getirilmesi Nafia Vekaletinden 17 Ocak 1337 tarihli şifre ile yeniden istenilmiştir.

İsteklerin Yetkililerce Benimsenmesi :

24 Ocak 1337 de Akşehir’de Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa ile görüşen Behiç Bey, notlarında: “Gayrı müslim memurlar istihdamı meselesi halledildi” demektedir. Bu görüşmeden sonra Garp Cephesinden gelen bir şifrede, Erkânı Harbiyei Umumiye Reisliğinin (Genel Kurmay Başkanlığının) cevabı da bildirilmektedir. Bunun birinci maddesinde: “Demiryolları Umum Müdürlüğünün bir kaç mutahassis Hıristiyan memuru hizmete almak hususundaki teklifine muvafakat zaruridir” denilmektedir.

Nafia Vekâletine gönderdiği bir yazıda; bu kararların gerekli mülkiye makamlarına da duyurulmasını; ve Afyon - Eskişehir hattının ele geçmesinde işletme için oraya gönderilecek müslim memurların yerini doldurmak üzere, getirilmesi şimdi gerekli olmayanların

da uzak vilâyetlerden Niğde ve Kayseri'ye getirilmeleri ve bunların askere alınarak amele taburlarına sevklerinin önlenmesi isteğinde bulunan Umum Müdür Behiç Bey; bunlar yapılmadığı takdirde, ele geçecek hatların onarılması ve işletmeye açılmasına ve Fransızlardan alınacak lokomotiflerden kurulacak trenlerin işletilmesine olanak kalmayacağını belirtmektedir.

Garp Cephesine gönderilen bir yazıda da, özellikle, Genel Kurmay Başkanlığına ve bu kararın alınmasında Cephe kumandanının yardımlarına teşekkür edilmiştir.

Bu karara dayanılarak Umum Müdürlükten Konya Valiliğine gönderilen bir yazıda: "İlkbaharda vukuu muhtemel askerî hareketlerden önce Çay istasyonu ile Konya arasındaki istasyonların muktedir müslim memurlara ve Konya ile Yenice arasındaki gayri müslim memurlara" bırakılması yolu ile hattın idaresi gerektiğinden, adları ilişik listedeki 79 memurun getirilmesine aracı olması rica olunmaktadır.

Nafia Vekili Feyzi imzalı bir şifrede; geri getirilmeleri gerekli 60 personelin getirilmelerinin Dahiliye Vekilliğince Konya Valiliğine yazıldığı bildirilmekte: "Millî davamızın takip edildiği bu sırada müslim memurların şikâyet ve sızıltularına meydan bırakmayacak surette" davranılması istenilmektedir. Buna verilen karşılıkta; Valiliğe verilmiş olan 79 kişilik listenin, Dairelerin gerekli buldukları kişilerden oluştuğu, bu nedenle Konya Valiliğine verilen emirdeki 60 sayısının, bu gereksinmelere göre, 79 olarak düzeltilmesi dileğinde bulunulmuştur.

İstanbul'dan Personel Getirilmesi :

Erkânı Harbiye Umumiye Reisliğinden (Genel Kurmay Başkanlığından) gelen bir yazıda Demiryolları idaresinin memur ihtiyacını "İstanbul'daki İngiliz İşletme İdaresinin hemen kâmilan açığa çıkardığı müslüman şimendifer memurlarının Anadolu'ya" getirilmesi ile azaltılabileceğini, bu nedenle, bunlardan hangi sınıftan hangi şahısların getirilmesi gerekli ise, bir cetvelinin düzenlenmesinin istenildiği Nafia Vekilliğinin bir yazısında bildirilmektedir. Bu yazıdan anlaşıldığına göre; İstanbul'daki İngiliz İdaresinin açığa çıkardığı Demiryolu memurlarının adlarını, memurluk sıfatlarını, mutahassıs oldukları işlerin çeşidini gösterir bir listenin gönderilmesi gerektiğini Nafia Vekilliği, 28 Ocak 1337 tarihli bir yazı ile Genel Kurmay'a

bildirmiş bulunmaktadır. Sonra bir daha söz konusu edilmemiş olduğuna göre bu konuda bir sonuç alınmamış olduğu sanısı uyanmaktadır.

Gayri Müslim Personelin Uzaklaştırılması İşinin Başlangıcı :

Bu işin önce, Nafia Vekili İ. Fazıl Paşa'nın Umum Müdür Behiç Bey'e bir buyruk ve özel bir mektupla göndermiş olduğu (Yüksek) Mühendis Ömer Efendi ile başladığını, yukarıda belirtmiştik. Fazıl Paşa'dan sonra Vekil olan Ömer Lütfi Bey'in, bu konudaki iki yazısına da "olamaz" anlamında karşılık veren Behiç Bey'den sonra İdareye getirilen Halit Bey, bu uzaklaştırma işini başlatmıştı. Konuyu bu eylemli kısmından ele alarak özetlemeyi uygun bulmaktayız:

Umum Müdür Halit Bey, 28 Temmuz 1337 tarihli bir yazıyı Konya İşletme Müdürlüğüne göndermiştir. Bu yazıda: "Ahvali hazıra dolayısıyla Eskişehir'den ve orasının ihtiyacından fazla olduğundan Konya hattında kullanılmak üzere gönderilen "İslâm ve şimendiferlerde hizmeti geçmiş" memurların; "Afyon - Kelebek hattı üzerinde bulunan ve vücutlarından istifade memul olmayan gayri müslimlerin vazifelerinden çıkartılarak" yerlerine atanmalarını bildirmektedir. Bununla birlikte; yerlerine İslâm memurların atanmaları için görevlerinden çıkarılacak bu İslâm olmayan memurların, öteki hatlar İdare eline geçtiği zaman memur yokluğu duyulmaması amacıyla, buldukları yerlerden uzaklaştırılmaması için gereken yerlere başvurulmasının zorunlu olduğu da belirtilmektedir. Ancak; bu emri veren Umum Müdür Halit Bey orduya dönmüş, yerine de Demiryolları Askerî Komiseri olan Bekir Lütfi Bey, vekil olarak atanmıştır. Yeni Umum Müdür Vekili Bekir Lütfi Bey'in Halit Bey'in yukarıda sözünü ettiğimiz emrinden on gün sonra gönderdiği bu konudaki emrinde, Halit Bey emrindeki koşullardan hiç birini ileri sürmediği görülmektedir. 7 Ağustos 1337 tarih ve 6168/30 sayılı olan bu şifrede: "Konya kısmında mevcut bilimum gayri müslim memurların bu günden" başlamak üzere ilişkilerinin kesilmesi, uygun görülecek yerlerde aileleriyle birlikte oturtulmaları için defterlerinin buldukları yerin mülkiye âmirine verilmesi "ve bunların yerine en ehil müslüman memurların" konulması ve bu işlerin 20 Ağustos 1337 tarihine kadar (on iki gün içinde?) bitirilmesi istenilmektedir. Fakat; bu pek kesin buyruğun, biraz yumuşatılmak isten-

diği görülmektedir. Ertesi günün tarihini taşıyan bir şifrede bu işlerin servis bozulmadan yapılması ve en çok Konya - Afyon hattı üzerindeki görevlilerin "behemehal İslâm olmasına dikkat" edilmesi istenilmiş "Konya - Kelebek arası sonraya bırakılacaktır" denilmiştir. Yine bu şifrede, "servis için vücutlarına lüzum olanlardan" özellikle Türkçe bilenler "tercihan bırakılacaktır" denilmektedir.

Buyrukların Duruma Uygunluğu :

Konya İşletme Müdürü Zihni Bey; yukarıda sözü edilen her iki şifreye karşılık olarak gönderdiği 8 Ağustos 1337 tarihli şifre telgrafında; Menzil Müfettişinin de bulunduğu Valilikteki toplantıda, durumun incelenmesi sonunda, trenlerin işleyemeyeceği anlaşıldığından bu emirlerin uygulanması olanağının bulunmadığı bildirilerek, varlıklarına gerek duyulan müslim olmayan personelden yararlanmak koşulu ile davranılarak; yerlerine müslim kimselerin getirilmesi olanağı olanlara zaman, zaman işden el çektirildiği, bir hafta önce 28 kişinin uzaklaştırıldığı, ertesi günü de 83 kişinin Kayseri'ye gönderileceği belirtildikten sonra: "Gerek gidenler, gerekse Ankara'dan gelenler istihkaklarını (hak ettikleri paralarını) istiyorlar. Kasada ise paramız yoktur." demektedir. Bu telgrafa Umum Müdürlükten verilen, 13 Ağustos 1337 tarihli karşılıkta ise "İş'arınız muvafıktır (Bildirdikleriniz uygundur)" denilmekle yetinilmiş olduğu görülmektedir.

Konya İşletme Müdürlüğünden Valiliğe gönderilmiş 20 Eylül 1337 tarihli bir yazıda; gayri müslim personelden uzaklaştırılacakların üçüncü defterinin sunulduğu, bunlarla birlikte, gönderilenlerin 198 kişiye vardığı, Demiryolları İdaresinde bulunan gayri müslim personel sayısının 225 olduğu, bunlardan 57 kişiden yirmisinin Alman, Avusturya ve İtalya uyruklu olduğu, geri kalan 37 kişinin varlığının, şimdilik gerekli bulunduğu bildirilmektedir.

Fakat; Hat Komiser vekili Konya İstasyonu Kumandanı Hıfzı imzalı bir yazı, Garp Cephesi Kumandanlığının bir emrini İşletme Müdürlüğüne bildirmektedir. Bu emirde; Büyük Millet Meclisince onaylanmış olan Kararname gereğince uzaklaştırılacak bir çok Hıristiyanın, bu zamana kadar uzaklaştırılmamış olduğu, bunların bu işinde çok gevşek davranıldığı, gerekli önlemler alınmadığı ileri sürülerek, kanun hükümlerinin onbeş gün içinde yerine getirilmesi rica olunmaktadır.

Konya İşletme Müdürlüğü, uygulama yollarını danışmak üzere, bu emri Genel Müdürlüğe göndermiştir. Alınan karşılıklıta, önceden bildirildiği üzere, Konya - Afyon arasında İslâm olmayan memurlar bulundurulmayacağı, Konya ile Bilemedik arasında ise, varlıklarına pek gerek duyulan güvenilir olanların alınabileceği bildirilmekte ve "bu iki maddeden başka müdürlüğümüz hükûmetten bir emir almamıştır". denilmektedir.

Ankara Bölümündeki Uygulama:

Umum Müdür Vekili Bekir Lütfi Bey; Yol, Cer, ve Hareket bölümlerine gönderdiği 6 Ağustos 1337 tarih ve 5146 sayılı genelgesinde; görevlerinden çıkarılan memur ve müstahdemlere "kendilerinin İdarenin emektar ve namuslu memurları olduğunu ve şimdiki durumun gerektirmesi dolayısıyla alınan emir üzerine kendilerinin geçici olarak işden el çektirildiklerinin ve durum düzelince yine görevlerinde çalıştırılmak üzere" adresleri hükümetçe alınarak "güvenceli bir yerde" "müreffehen ikamet etmeleri" uygun görüldüğünün "münasip bir lisanla" kendilerine anlatılması rica olunmuştur. Öte yandan, Ankara Valiliğine gönderilen listede bunların, ileride gerektiğinde yine işe çağrılmaları olanağını sağlayacak bir biçimde gönderilmeleri de istenilmiştir.

Ankara'da alkonan dört kişidir. Bunlardan Anbar Müdürü Jak için "yerine konacak kimse olmadığından" nedeni gösterilmiştir. Doktor Agop Sivrihisaryan için de: "Doktor olup âdetâ Türkleşmiş olduğundan dolayı" denilmiştir.

Umum Müdür Vekili Bekir Lütfi Bey'in; uzaklaştırılan personelin yarım aylıkla müddetsiz izinli sayıldıklarını, ileride yeniden iş başı yapabilmeleri için bir yerde topluca bulundurulmalarının sağlanmasını, hesaplarını kesmeden gönderilmeleri insafa uygun olamayacağından böylelerinin alacaklarının buldukları yerlere gönderilmesini, 15 Eylül 1337 tarihli yazısıyla Konya İşletme Müdürlüğüne bildirdiği görülmektedir. Fakat; Konya'da bu işlerin, İşletme Müdürünün yumuşaklığından yararlanan Hareket Başkanı Binbaşı Saffet Bey'in isteklerine göre, daha önceden şekillenmiş olduğu görülmektedir.

Behiç Bey'in Umum Müdürlüğünde :

Kaldırıldığı halde; Umum Müdürlüğün Konya'ya göç etmesinin bitimine kadar bir ay daha sürmesi uygun görülen Konya İşmetlesi Müdürü Zihni Bey'den istenilen raporda; Sakarya Savaşının aldığı şekil üzerine, genellikle İslâm olmayan görevlilerin Hükümetin gös-tereceği yerlerde oturmalarının siyaset bakımından gerektiği, bunun Demiryolları memurlarına da uygulandığı, Umum Müdürlükten alınan emirde varlıklarına gerek olanların bu kuralın dışında tutul-ması istenilmiş olmasına rağmen; teftiş veya kömür aramak gibi amaçlarla Konya'dan uzaklaştığı zamanlarda, yerine vekil olarak bakan Hareket Reisi Binbaşı Saffet Bey tarafından yapılan ihbarlarla, bir kısım gayri müslim personelin görevlerinden alınmış olduğunu gördüğünü; kadrodan çıkarılan bu gibi kimselerin listesini Valilik makamına vererek, bunların yerine Hicaz Demiryollarında çalışmış olan veya ehil sayılanlardan Hareket Reisliğinin (Binbaşı Saffet Bey'in) inhası ile tayinler yaptığını bildirmektedir. Bu raporundaki açıklamaları ile İşletme Müdürü Zihni Bey; Saffet Bey'in dar ve kısa görüşlü siyasetine boyun eğdiğini ve ona bu yolda bir âlet ol-duğünü kendisi de belirtmiş olmaktadır.

Bu raporuna ek başka bir yazısında Zihni Bey; merkezden gö- revle uzaklaştığı sıralarda, yerine bakan Saffet Bey'e, bu amaçla ayrıca bir yetki vermemiş olduğu halde; dönüşünde, bilgisi dışında yapılan bu uzaklaştırmaları sorunca: "Hükümetçe görülen lüzum üzerine" uzaklaştırıldıkları karşılığını aldığını, ve "daha ileri var- dığında kendisine *Hristiyan Muhibbi* denildiğini" işittiğini bildirmek- tedir. Bu yazının 4. maddesinde; uzaklaştırılan gayri müslim perso- nel yerine, Hareket Dairesince yapılan sınavlardan sonra, bunlardan, yine Hareket Dairesince istenilmesi üzerine işe alınanlardan bir kısmının "liyakat (yetenek) ve seciye (karakter)" bakımından düş- künlükleri görevleri sırasında anlaşılınların görevden çıkarıldıkları, iş başında kalanların arasında da bilgi ve yetenek bakımından işe uygun olmayanların varlığının sezildiği belirtilmektedir. Yazısının sonunda Zihni Bey: "Ele geçtikçe bu gibilerin işden af olunacağını zarurî görmekteyim" demektedir.

Hareket Reisi Saffet Bey:

Önceden Hicaz Demiryollarında çalışmış olan ve o sırada Konya İşletmesi Hareket Reisliğinde bulunan Binbaşı Saffet Bey'in,

aşırı milliyet duygularına kapılarak bir çok İslâm olmayan görevlileri uzaklaştırması Demiryollarının düzenini öyle bozmuştur ki, bunu kendisine buyurmuş olan Nafia Vekili Ömer Lütfi Bey ile Umum Müdürlüğe vekâlet eden Hat Askerî Komiseri Bekir Lütfi Bey dahi, bu durumun sürmesine göz yumamayı, önceden korudukları bu kimseyi Konya İşletmesindeki görevinden alarak yerine Kaldis Efendi'yi getirmek zorunluğunu duymuşlardır.

Bununla birlikte; Ankara kısmı geçici İşletme Müdürlüğüne nakledilen Saffet Bey yerine Konya İşletmesi Hareket Reisi olarak atanan Kaldis Efendi; çevrede aşırı milliyet duygularını kabartacağı ve bu yönde uygunsuz tepkilerle karşılaşacağı sezilerek hemen Hareket Müşaviri (danışmanı) yapılmıştır.

Yeniden Umum Müdür olan Behiç Bey; İdare merkezini Ankara'dan Konya'ya göç ettirmek için Saffet Bey'in Konya'dan ayrılmasını istemektedir. Fakat; Saffet Bey'in, Konya çevresinde, aşırı milliyet duygularını kışkırttığı bir takım kimselere, kendisinin Ankara'ya naklini durdurmak amacıyla, Umum Müdürlüğe manevî baskı olacak nitelikte gösteriler yaptırdığı görülmektedir. "Kaldis Hicaz Hattında şakird (öğrenci) iken, Saffet Bey müfettiş idi" diyen ve "memleket selâmeti ve milliyet" adına Saffet Bey'in görevinde bırakılmasını rica eden, Konya Şimendifer Tabur Kumandanı Nazmi imzalı ve "Gayet Acele" işaretli bir şifre telgraf bunlara bir örnek olmaktadır. Çay İstasyon Müdürü İzmirli Hamdi Efendi ile Akşehir İstasyon Müdürü Kâmil Efendi; Saffet Bey'in Şimendifer İdaresinde Türklüğü temsil ettiğini ileri sürerek, O'nun uzaklaştırılarak yerine Kaldis Efendi'nin getirilmesini Garp Cephesi Kumandanlığına telgraflar çekerek şikâyet etmişlerdir. Henüz, Bekir Lütfi Bey Umum Müdür vekili bulunduğu bir sırada yapılmış bu şikâyetler üzerine Konya İşletme Müdürlüğüne gönderilen bir şifre telgraf da: 'Akılları ermediği ve hakikati bilmedikleri halde isyan ve propaganda şeklindeki telgraflarla' herkesin zihnini karıştıran ve yüksek makamları "tasdie cüret eden Çay ve Akşehir istasyonları müdürleri Hamdi ve Kâmil Efendileri azl ettim" demektedir. Bu durumu ayrıca Garp Cephesi Kumandanlığına da bildirmektedir.

Fakat; Garp Cephesi Kumandanı, Umum Müdür vekili Bekir Lütfi Bey'in bu davranışını doğru bulmamıştır. 22 Aralık 1337 tarihli bir şifre telgrafta: "Saffet Bey'in yerine Mösyö Kaldis'in tayini hasebiyle Akşehir ve Çay istasyon müdürlerinin âcizlerine vaki olan

müracaatlarının azillerine sebep olmasının makul ve muvafık olmadığını arz ederim. Mösyö Kaldis'in vefa ve sadakatinden dolayı muhtac-ı taltif olsa da, hat üzerinde mühim bir vazifeye tayinini yanlış ad buyurulmalıdır. Mumaileyhin geride bir vazife-i idariyye ile taltifi kâfidir zannederim" denilmektedir.

Buna verdiği karşılıkta; Kaldis'in, Nafia Vekâletinin emriyle iş başına getirildiğini, önce Hareket Reisi yapılmış iken Konya'ya vardığında "müşavir" yapıldığını "kemal-i sadakatle" arz eden U. Md. vekili B. Lütfi Bey; bu sırada tahkikatı yapılan ve kışkırtma yolu ile personelin ayaklanmasına öncü olan Çay ve Akşehir istasyon müdürlerinin, emir buyurulduğu takdirde, Makamlarınca bağışlandıklarının kendilerine bildirilmesi ile yeniden işe alınabileceklerini de arz etmiştir.

Cer işleri Başmühendisi Eşref Bey ile birlikte Konya'ya gelen Kaldis, Eşref Bey'den iki gün sonra göreve başlatılabilmıştır. Hemen Ankara'ya gelmek üzere yola çıkması kendisine emredilmiş olan Saffet Bey ise Konya'dan ayrılmamış; yandaşlarından kışkırttığı bir takım kimseler, Kaldis Efendi'yi görev yerinde tahkir etmişler, ona saldırmışlardır. Kaldis Efendiye bir çok tehdit mektubu gönderilmiştir.

Kaldis ile birlikte Konya'ya gelmiş olan Mühendis Eşref Bey 22 Kasım 1337 tarihli şifre telgrafında: "Saffet Bey'in onbeş gün stajdan sonra istasyonlara tayin ettirdiği âciz memurların Kaldis'in gelmesiyle" görevde kalamayacaklarını anladıklarından Kaldis'i istemediklerini İşletme Müdürüne bildirdiklerini, İşletme Müdürünün (Zihni Bey) ise mütereddit, âciz olduğunu, Saffet Bey'in, istediği sonucu elde etmek için yola çıkmayı geciktirdiğini, Umum Müdürlüğe bildirmiştir. İki gün sonraki şifresinde ise: "Saffet Bey ve arkadaşlarının tesiriyle Hareket Reisliğinde Zihni Bey'i dahi görmek istemiyorlar. Personel, mezkûr Reisliğe açıktan açığa isyan ediyorlar. Saffet Bey'in süratle Ankara'ya hareket etmesi için emir verilmesi ve İdareye isyan eden personelin Komiserlik tarafından cezalandırılması" istenilmektedir.

Bu bilgiler üzerine, Umum Md. vekili Bekir Lütfi Bey'in, Konya İşletmesine gönderdiği şifrede: "Saffet Bey'in derhal hareketini emrediyorum" demek zorunda kaldığı görülmektedir. Bu telgrafta, gecikme nedenlerinin de tahkik edilip bildirilmesi istenildiğinden, Zihni Bey karşılık telgrafında: Saffet Bey hasta olmakla beraber henüz

avans alamadığından hareket edememiş, bugün aldığında” hemen hareket edeceği bildirilmektedir.

Daha çok gecikmeyeceğini anlayan Saffet Bey, Ankara İşletme Müdürlüğüne gitmek üzere yola çıkarken “bütün istasyonlara, müfettiş Zeki ve Eşref Bey'lere, muavinleri Hikmet ve Polad Efendilerle Katar Müfettişleri Memduh ve Rıza Efendilere” gönderdiği telgrafında: “... Siz şimendiferci evlad ve kardeşlerimle 7 aylık bir aile samimiyeti ile olan mesaiye Müdüriyet-i Umumiyenin emri ile bugün nihayet veriyor ve vazife-i resmiyemi Mösyö Kaldis'e tevdi ediyorum” gibi kışkırtıcı sözler kullanmıştır.

Bu olaylardan sonra yeniden Umum Müdürlüğe gelen Behiç Bey, Nafia Vekilliğine sunduğu bir yazıda bu durumun söz konusu etmeğe değeri olmadığını; Saffet Bey'in asıl suçunu, Anadolu - Bağdat hattının tahribi için ne yapılabilirse yapmış olmasında gördüğünü belirtmektedir. 10-15 günde istasyon memuru olan ve askerlikten kaçmak için buraya sığınan ve Saffet Bey'in kendilerine çektiği telgrafla da söz dinlemez ve saldırgan bir duruma girmiş olan kimseleri çağırıp sorguya çekmeyi; - sonunda şiddetli cezalara çarptırılmadığı takdirde daha kötü bir durum ortaya çıkacağından - doğru bulmadığını; İdare merkezinin Konya'ya yerleşmesinden sonra durum değişmiş olduğunu ve 40-50 kişi olan bu kimselerin yaptıklarına pişman olduklarını da bildirmektedir.

Bununla birlikte; U. Md. Behiç Bey'in, Ankara İşletme Müdürlüğüne geçmiş olduğu halde, Saffet Bey'in bütün hatlarda etkisini sürdürdüğü görüldüğünden İdarede kullanılmasının uygun olamayacağı, uzaklaştırılmasıyla yerine vekil olarak (Yüksek) Mühendis Necip Bey'in gönderilmesi hususunu Nafia Vekilliğinden sorduğu görülmektedir.

Nafia Vekilliği, durum iyice tahkik edilmeden önce görevinden uzaklaştırılmasını doğru bulmamıştır. Fakat; 4 Şubat 1337 tarihli şifre telinde: “Parasız, itimad ve selâhiyetten mahrum vaziyetimize bir de Meb'us... Bey gibi haris ve mütecaviz bir müteahhitle mücadele edecek iktidara sıhhatim müsait olmadığından affımı ve itimada sahip selâhiyetli bir müfettişin tayinini selâmet-i vazife namına merhametinizden istirham ederim” diyen Saffet Bey'in istifasının kabul edildiği Nafia Vekilliğine bildirilmiş, yerine Yol ve Mebani Dairesi Reis yardımcısı Mühendis Necip Bey tayin edilmiş ve bu durum böylece Saffet Bey'e de bildirilmiştir.

Saffet Bey, Ankara İşletmesi personeline, dışarıdan bozucu etkilerde bulunmaya başlamış ise de, İşletme Md. vekilinin durumu açıklaması üzerine, dışarıdan gelen bu etkilerin Fevzi Paşa tarafından önlendiği anlaşılmıştır. Ancak; daha sonraları M. Müdafaa Müsteşarlığından gelen 18 Mart 1338 tarihli bir şifrede Saffet Bey'in İdarede yeni bir hizmette kullanılmasından memnun kalınacağı bildirilmekte olduğu görülmektedir. U. Md. bunun olasılığı olmadığı karşılığını vermiştir.

Sürdürülen Gayrı Müslim Problemi :

Müslüman olmayan memurlardan bir kısmının yeniden görev başına getirilmiş olması, ulusal duyguları kendi çıkarlarına aracı yapmak isteyen bir takım kimseleri yeniden ortaya çıkarmıştır. Gerçeğe uymayan söylentileri ele alarak arkadaşlarından imza toplayan bu kimseler, 1. Ordu ile Garp Cephesi Kumandanlıklarına başvurmuşlardır. Bunlar, Askerlik Mükellefiyeti Kanunu gereğince asker olarak görevlendirildiklerinden, bu gibi memurların başvurmalarının kabul edilmemesi ile, bunların gördükleri muamelenin bildirilmesi, Umum Müdürlükçe Garp Cephesi Kurmay Başkanlığından rica edilmiştir.

Buna rağmen; bunlardan Katar Muayene Memuru Memduh Efendi'nin, izin almaksızın, Akşehir ve Çay'a giderek, karargâhları dolaşp İdare aleyhine propagandaya giriştiği anlaşıldığından Garp Cephesi Kurmay Başkanlığına gönderdiği başka bir yazıda U. Müdür Behiç Bey; Ankara'dan Konya'ya gelirken Çay'da kendisinin ve yanındaki İdare Başkanlarının hüviyetlerinin dikkatle incelenmiş olmasından memnun kaldığını; fakat disiplini sağlamakla görevli kimselerin cephenin hemen gerisinde Memduh Efendi'nin davranışlarına nasıl engel olmadıklarına şaşıtığını, böyle göz yummaların, yarın, ters propagandalara da yol açabileceğini bildirmiş olduğu görülmektedir.

U. Müdür Behiç Bey'in Nafia Vekilliğine gönderdiği 10 Nisan 1338 tarihli raporunun, gayrı müslim memurlar konusunu özetlediği görülmektedir. Bundan anlaşıldığına göre: Hareket Müfettişi Zeki ile Katar Muayene Memuru Memduh Efendi'lerin, bir kısım gayrı müslim memurun geri getirilmesine karşı koyma davranışlarına, memurlardan kiminin istemiyerek de olsa katıldığı 80 imzalı dilekçeleri çeşitli makamlara gönderdiklerini, sonucunda zarar İdareye olduğu halde, hücum şahıslarına olduğundan, Umum Müdürlük

olarak yapılacak işlemlerin kişisel çıkarlara yorulmaması için, bunları serbest bırakmakla birlikte davranışlarını dikkatle takip ettirdiklerini; Memduh Efendi'nin görevinden izinsiz ayrılarak karargâhları dolaşmasından başka, İşletme işinde bir düzensizlik olmadığını bildiren Behiç Bey'in bu raporunda; kendisinin, Konya'ya gelmiş olan Mustafa Kemal Paşa'ya da şikâyet edilmiş olduğu ayrıca belirtilmiştir. (Raporunda, "büyük bir zat" denilerek adı saklı tutulmuş şikâyetçilere aracı olmuş bu kimsenin, Konya Milletvekili Hadimi Zade Vehbi Efendi olduğunu, Behiç Bey bize açıklamışlardır.)

Gayri Müslimler üzerindeki bu şikâyet ve ihbarların arasında doğrudan Behiç Bey'in özel yaşamına yönelik olanları da vardır. Bunlardan biri, U. Müdürün evinde bir gayri müslimi sakladığı ve bu kimsenin, baldızı Agavni'nin aracılığı ile, şimdi göreve alındığıdır. Resmî daireden farkı olmayan evinde bir adamın saklanmasına maddî olanak bulunmadığını, gayri müslimlerin uzaklaştırılmaları zamanında da burada ve görevde bulunmadığını açıklamak zorunda kalan Behiç Bey; Konya İşletme Müdürlüğü, Nafia Vekilliğinin emrine uymayarak, varlıklarına İdarenin gerek duyduğu kimseleri de işden çıkarıp uzaklaştırılmalarına neden olmakla ne kadar yanlış davranmışsa; bu kez de, varlıklarına gerek olmayanları da deftere sokarak aynı derecede yanlışlıklar yapıldığını; şimdi ise, bunları yeniden inceleyip bu gibi gereği olmayan kimseleri birer, birer çıkarttıklarını bildirmektedir.

Bu konu üzerinde İdare aleyhinde propagandalar yaptığı belli olan Katar Muayene Memuru Memduh, Muhasebe Dairesi kâtiplerinden Davut ve Hareket Dairesinden Ali Ferruh Efendilere ait olup sunulmuş olan tahkikat dosyalarına göre, İdarenin disiplini bakımından, bunlar hakkında ceza kararının Vekâletçe verilmesi rica olunmuştur.

Mustafa Kemal Paşa'nın Buyruğu :

Mustafa Kemal Paşa'dan 3 Nisan 1338 tarihli ve "Zâte mahsus" işaretli yazıda; Demiryolları memurlarının seçilmesinde en önemli noktanın ihtisas ve tecrübe olduğu; ancak bunları, şimdiki savaşın gerektirdiği tam bir güven koşulunu da taşımalarının pek gerekli bulunduğunu, bu yönden Türk memur kullanılmasının temel kural olduğu; halbuki, ilişik (Vehbi Efendi'nin sunulmasında aracılık ettiği) pusuladan, memurların pek büyük kısmının Rumlardan

ibaret olduğunun anlaşıldığı, bu nedenlerle, ihtisas dolayısıyla değiştirilmesi mümkün olmayanların yerine Türk memur yetiştirilmesi için önlemler alınması istenilmekte ve “bu baptaki icraatın (bu alanda yapılanların) âcizlerine de bildirilmesini rica ederim” denilmektedir. Ertesi gün sunulan karşılık yazıda: “İdare-i âcizi tamamen emr-i Devletleri mucibince hareket etmemektedir” denilerek, bundan sonra bu alanda daha titiz davranılacağı belirtilmiş; müslim olmayan 99 kişinin 999 u memur olan 2000 personelin ancak, yirmide biri oranında olduğu, bunlardan mütehassıs olmayan iki kişi ile Türkçe hiç bilmeyen üç kişinin hemen çıkarıldıkları arzedilmiştir.

Dil Konusu :

Ortaklık Almanların olduğu halde; gerek Osmanlı okullarında, gerekse azınlık okullarında yabancı dil olarak, genellikle, Fransızca okutulduğundan, Anadolu ve onun uzantısı olan Bağdat Demiryolları idaresinde kullanılan dil Fransızca olmuştur. İmtiyaz sahibi Almanlar ve Osmanlı Devleti bu durumu böylece kabul etmek zorunda kalmışlardır. Azınlıklar da Fransızca'yı Türklerden daha çabuk ve kolay öğrenmekte ve kullanmakta idiler. Osmanlı Devletinde bu gibi kuruluşlarda Türkçe bilmeyen yabancı devlet uyrukluların da çalıştıkları görülmekte idi. Nitekim; Mustafa Kemal Paşa'ya sunduğu yazıda Behiç Bey'in sözünü ettiği Türkçe bilmeyen üç kişi bunlara örnek olmaktadır. Kendileriyle henüz barış imzalamadığımız Devletlerin uyruğu olan kimseler de Demiryollarında çalışmakta idi. Fakat; bunların içinde 18 kişinin doğrudan Yunan uyruklu olması çok önemli olmaktadır. Otuz sayısının üstünde olan bu yabancı uyruklu kimseler 1337 yılı içinde Nafia Vekâleti emriyle işden uzaklaştırılmış bulunmaktadır.

Fakat, Umum Müdürlüğün önerisi ile Belçikalı olup Hareket Dairesi Reisliği yapan Mösyö Andre, Fransız uyruklu Tunuslu usta-başı Mustafa, İngiliz uyruklu Jak, ve sırp uyruklu Apel'in yerlerinde bırakılmaları Vekâletçe uygun bulunmuştu.

Yabancı uyruklu olmadığı halde; savaştığımız saldırganlarla din - ırk bakımından ayrı olmayan bir kısım memurlar üzerindeki şikâyetler süregelmektedir. Adana Valisi ve 41. Fırka (Tümen) Kumandanı Mehmet Nuri Bey, 8 Aralık 1337 tarihli şifresinde: Ereğli İstasyon Müdürü Urfanidis'in, Fırka'nın (Tümenin) mevasisini (Koyun, Keçi, Sığır) ve arpalarını taşıyan vagonları katardan

kesip alıkoyarak Fırkayı (Tümeni) etsiz bıraktığını, Konya istasyonundaki Hıristiyanların telgraf konuşmasını, teli toprağa bağlamak suretiyle, kestiklerini bildirerek: “Bunları defetmekten başka çare yoktur. Şimendifer telgraf muharebesi Türkçeye tahvil olunarak az zamanda tekmil istasyonlara müslüman müdür bulmak kabil olacağı kanaatindeyim” demektedir.

Dil Sorununun Önceki Durumu :

Behiç Bey’in birinci Umum Müdürlüğü zamanında; Nafia Vekili Ömer Lütfi Bey’in, Demiryollarındaki dili Türkçeleştirmeğe başlangıç olmak üzere önce telgraf haberleşmelerinin Türkçe yapılmasını istediği görülmektedir. “Hıristiyan memurların hemen hepsi Türkçe okur yazar olduğundan, onları Türkçe muhaberata bir ay içinde alıştırmak güç olmayacaktır.” kanısını ileri süren ve bu alandaki düşüncesi uygun olursa büyük bir adım atılmış olunacağını Behiç Bey’e bildiren Ömer Lütfi Bey, yazısının sonunda “Cevab-ı alınizi beklerim” demektedir.

Umum Müdür Behiç Bey bu yazıya verdiği karşılıkta: “Demiryollarındaki dilin Türkçeleştirilmesi hakkındaki ilk fikri 1325 (1909) senesinde ortaya koyanın” kendisi olduğunu, “Umumi Harp (1. Cihan Savaşı) esnasında Nafia Nezaretinde bu hususta teşekkül eden Komisyonunda aza sıfatıyla” bulunduğunu, Şimendiferlere dair yazdığı eserde bu önemli sorunu açıkladığını, bugün bunun gereğini daha önemle gördüğünü bildirdikten sonra: “Ancak, mevcut zorluklar arasına telgraf muhaberelelerinin değiştirilmesini sokmağa asla taraftar değilim. Çünkü; hareketin bütün mesuliyeti (sorumluluğu) muhaberat üzerine müessesistir (kuruludur). Buhranlı zamanlarda bu mesuliyet teessüs edemez. Ve maazallah (Tanrıya sığınırım) ileride daha kolay kabili tatbik (uygulanabilir) bir maksad için mühim kazalar olabilir. Bununla birlikte; bu meseleyi tetkikten geri kalmayacağıma ve imkân hasıl olunca tatbikini teklif edeceğime itimat buyrunuz.” demektedir. Dört gün sonra gelen gizli ve özel işaretli bir yazısında Nafia Vekili Ömer Lütfi Bey; Suriye ve İzmir gibi yerlerin demiryollarında çalışırken Anadolu’ya sığınarak memur olmak isteyenlerin uzun zaman açıkta kalmalarının dedikodu yarattığını, bu durum uygun görülmediği için Anadolu Demiryollarındaki “gayri müslim memurların azli ile bu gibi müslim ve milliyetçi memurların tayininin Vekâletçe” kararlaştırıldığını bildirerek “gayri

müslimlerin azilleri emrinin doğrudan doğruya tarafınızdan verilmesi münasip görülüyorsa Vekâlet onları azil ve diğerlerini tayin cihetini düşünmektedir” demekte, ve hizmetten çıkarılmasında – işletme bakımından – bir sakınca bulunmayan gayrı müslim memurların adlarını bildirir bir cetvelin özel olarak kendisine gönderilmesini istemektedir.

Buna verdiği karşılığa; amaç demiryollarını düzenli işletmekse, kabahatsiz memur çıkarmanın bu amaca ters düşeceği kanısında olduğunu ileri süren U. Müdür Behiç Bey, açık yerlere atamalar yapabileceğini, fakat; bunlarda yeter sayıda yer bulunmazsa “. . . bu emirlerinizin infazı için yegâne çare vardır. O da âcizlerine münasip müddetle mezuniyet vermek ve bu işi başkasına yaptırmak. Bendeniz bunu kat’iyyen yapamam.” “Böyle mühim bir tecrübeye bendeniz girişmek istemem. Yalnız şuna emin olunuz ki, böyle bir teşebbüs hattın bütün intizamını ve inzibatını altüst edecektir efendim.” demektedir.

Behiç Bey’in Demiryolları Umum Müdürlüğünden ayrılışını bundan önce açıklamıştık. Ayrıldıktan sonra İdarenin disiplinin nasıl bozulduğunu somut örneklerle belirtelim: Eskişehir’deki personel, Umum Müdürlüğe ve Hareket Dairesi Başkanına haber vermeden Haziran ortasında bir gezinti treni tertip etmişlerdir. Bu, gezinti treni, – yine yetkililere haber verilmeden ve izin alınmadan – Konya işletmesinde de yapılmıştır. Hareket Dairesi Reisi olan Mösyö Andre, Umum Müdürlüğe verdiği bir raporda; İdarenin başıboşluğunu gösteren bu haller devam ederse yakında büyük kazalar olabileceğini bildirmiştir. Fakat; Umum Müdürlükten verilen karşılık yazıda, Belçikalı olan Mösyö Andre’ye “. . . Alman, İngiliz İdareleri malûm olduğundan Türk İdaresi beğenilmiyorsa, beğenmeyenlerin istifa edebilecekleri” karşılığı verilmiştir. Uzun zaman yerinde kalamadığı anlaşılan U. Müdür Halid Bey’in bu garip karşılığından sonra, iki gün geçmeden, bir çarpışmada iki kişi ölmüş ve 20 kişi de yaralanmıştır,

Temmuz ortalarına doğru başlayan üçüncü Yunan saldırısı sonucu olarak 19.7.1337 (1921) de Eskişehir istasyonu boşaltılmıştır. Demiryolları İdaresinin uygun bulması üzerine Eskişehir’deki Hıristiyan memurlar orada bırakılmış, hatta Mösyö Andre’ye U. Müdür vekilliği de verilmiş olduğu halde; Nafia Vekilliği, bunları, düşman tarafına kaçmış sayarak 20 Ağustos’a kadar dönmedikleri

takdirde, bunların yerine müslümanların alınmasını; ve bunun sonucu olarak Demiryollarında artık Türkçe kullanılmasını 6 Ağustos 1337 tarih ve 5146 sayılı gizli işaretli emirle İdareye bildirmiştir.

Bu gizli emirde, müslim olmayan personelin, son savaşta, zamanından önce görevlerini bırakarak saklandıkları; bu nedenle, bunların askerlik bakımından Şimendiferlerde kullanılmalarının büsbütün olanaksız olduğu, hattın kısılması dolayısıyla eldeki müslim memurların yeteceği "gerek selef-i âlileriyle (Behiç Erkin, bu kimsenin kendisi olmadığını, bize, önemle hatırlatmışlardı) ve gerekse zât-ı vâlâlarıyla şifahen (konuşarak) yapılan müzakereden anlaşılmış olmakla, bugünden itibaren gerek Konya kısmında gerekse Ankara kısmında mevcut gayrı müslim memurların ilişkisinin kesilmesi" ve bunların Hükümetçe uygun görülecek yerlere sevk ve iskânları "bunların yerine en ehil müslim memurların tayini", Ankara kısmında sekiz tren tertibine yetecek memurdan fazlasının Konya kısmına nakli; yine fazla memur kalırsa, adresleri alınarak müddetsiz izinli sayılmaları istenilmekte ve bu emir alınır alınmaz "Hatlardaki bilumum muhaberât ve muamelâtın (haberleşme ve işlemlerin) derhal Türkçe'ye tahvili emrolunacağından, ona göre şimdiden lâzım olan tertibatın alınması" emrolunmaktadır. Müslüman memurlar yetecek denilen bu yazıya rağmen; sonradan nasıl birçok kimsenin alındığı yukarıda, vesilelerle, söz konusu edilmişti.

Gelecek yazımızda; Ankara İtilâfnamesi ve Mersin yolunun açılması gözden geçirilmeğe çalışılacaktır.

BATI ANADOLU VE İÇERLERİNDE MİKEN ETKİNLİKLERİ *

COŞKUN ÖZGÜNEL

Miken çağının bugüne dek kanıtlanabilen tarihsel sürecini, belirli sınırlar içinde, kazı ve araştırmaların ortaya koyduğu olanaklarla sağlayabilmekteyiz. Miken kültürünün aydınlanması, büyük ölçüde genelleşmiş yerleşim öyküleri¹, yeni kentlerin kurulması-yıkılması ile, gömüt ve yerleşim katmanlarından gelen çanak-çömleğin ve diğer buluntuların hangi koşullar altında üretildiği, bünyelerinde taşıdıkları yöresel buluşlar ve dış etkileşimin saptanması ve söz konusu kalıtsal - arkeolojik bulguların gelişim süreci içinde, zamansal sıralaması ile olmaktadır². Hellas'ta çizgisel-linear B yazısının sahipleri ve ilk Yunan uygarlığını Argolis³ bölgesinde 16. yüzyıldan itibaren etkin bir biçimde oluşturan ve daha sonra Girit-Minos'lu ataları gibi, deniz aşırı yerleşmelere, ticaretine ilgi duyan Miken kültürü üzerine⁴, bugüne değin yapılan araştırma ve yayınlar ile birçok bilgilere sahibiz⁵.

Zamanımızda yapılan kazı ve araştırmalar, Miken deniz yolu ticaretinin boyutlarını, özellikle Levantin ülkeleri ile olan ilişkilerini

* Kimi kısaltmalar, Alman Arkeoloji Enstitüsü - Berlin'in düzenlediği biçimde kullanılmıştır. (American Journal of Archaeology, AJA., Hesperia, Istanbul Mitteilungen, IstMitt). Diğer kısaltmalar parantez içine alınmıştır (Troy): Troy

¹ Martin P. Nilsson, "The Mycenaean Origin of Greek Mythology," 35 f., California 1973

² Söz konusu zamansal sıralamada biçim ve bezeme stillerinin sınıflandırılması ve etkileşim alanları arasındaki kesin ayrımlar önemli etken olmaktadır. A. Furumark, "The Mycenaean Pottery. Analysis and Classification", Stockholm 1941 (MP. olarak kısaltılıyor)

³ Homeros, Odysseia 3.263

⁴ Wolfgang Helck, "Die Beziehungen Aegyptens und Vorderasiens zur Aegaeis bis ins 7. Jahrhundert v. Chr.", Darmstadt 1979, (Helck); J. Boardman, "Kolonien und Handel der Griechen", München 1981

⁵ R. Hope Simpson, "A Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites", London 1965; F. Schachermeyr, "Die Aegaeische Frühzeit Band II Die Mykenische Zeit und die Geistung von Thera", Wien 1976 (Schachermeyr II.)

bize sağlam belgelerle sunmuştur⁶. Ancak Anadolu toprakları üzerinde karşımıza çıkan Miken etkinlikleri ve özellikle ticaret yollarının ve yerleşmelerin saptanması, başlangıçtaki araştırma ve kazıların yetersizliği yüzünden, Hellas'taki gibi bilgilere olanak vermemiştir⁷.

Homeros destanlarında Achaioi adı ile tanımlanan ve bizlerin ise, "Akha" sözcüğü ile andığımız bu kavim⁸, bugünkü bulguların ışığı altında, özellikle Batı Anadolu kıyılarında ve içerlerinde Minos ve Miken etkinlikleri ile karşımıza çıkar⁹. 16. yüzyıldan itibaren Batı Anadolu'nun kuzey kıyılarından güneyine dek, örneğin Troia, Milet ve Iasos gibi ticaretin ön planda rol oynadığı yerleşim merkezlerinde etkinliğini sürdürmüştür¹⁰. Bu yayılış ve Emporio çalışmaları¹¹, diğer merkezleri de içine alarak, 12. yüzyıl sonuna dek sürer.

Anadolu toprakları üzerinde gün ışığına çıkarılan Miken - Akha uygarlığının baş kanıtları olan çanak - çömlek, çoğunlukla Batı Anadolu kıyı kentlerinde ele geçmiştir. İç kesimlerde ise kısmen zayıf olan bu ilişkinin, ticaret ile oluştuğu görülmektedir. Girit-Minos uygarlığının deniz aşırı ilgilerini düşünürsek, 16. yüzyıldan itibaren Hellas'ın da başlangıçta Batı Anadolu kıyılarına ilgi kurması, ataları gibi ekonomik yönden olmuştur. Diğer taraftan 60'lı yıllardan bu yana yapılan kazı ve araştırmalar, Anadolu - Hellas ilişkilerine söz konusu çıkarılardan dolayı yeni boyutlar kazandırmıştır.

Anadolu'daki Miken - Akha ilişkilerinin kanıtlanması, Homeros'un deyişlerinden yola çıkarak, 1870 yılında Troia'da başlattığı

⁶ F. H. Stubbings, "Mycenaean Pottery from the Levant", Cambridge 1951 (MPL.); V. R.d'A. Desborough, "The Last Mycenaean and their Successors", Oxford 1964 (LMS.)

⁷ Ancak 1951 yılından sonra Anadolu Miken ilişkilerini içeren kimi bilgiler, haberler olarak yine de bir takım çalışmaların yapıldığını görüyoruz. Örneğin 1955 yıllarında başlayan Milet kazıları

⁸ Homeros, İlyada ve Odyssea

⁹ Helck, 150

¹⁰ Girit - Minos kökenli malzemenin özellikle Milet ve Iasos'da ele geçmesi, ilişkiler için önemli kanıtlardır

¹¹ İleride göreceğimiz kimi kentler, ticaret merkezleri ve küçük kolonilerin varlığını kanıtlayan belgeler olarak akla gelebilir

kazılar ile, Schliemann tarafından oluşturulmuştur¹². Daha sonra Blegen yönetimindeki kazılar ise, bu ilişkilerin boyutlarına doğru ve yeni görüşler getirmiştir¹³. Anadolu bu evreler içinde yalnızca Hellas'tan ve Ege'den etkileşimler almış olmasına karşın, birtakım Anadolulu etkilerini ve öğelerini de kimi Ege kültürlerine vererek karşı ilişkiler içinde bulunduğunu ortaya çıkan buluntular ile kanıtlamış bulunmaktadır¹⁴. Bu ilişkileri ise, Hitit İmparatorluğu karşı deniz aşırı Ege alış - verişleri içinde gerçekleştirmiştir. W. Helck, bu ilişkilerin arkeolojik belgelerle açık seçik görüldüğüne değinir¹⁵.

Troia (Hisarlık)

Kuzey - Batı Anadolu'da Miken ilişkilerinin ortaya çıktığı merkez, Çanakkale ili sınırları içinde, Hisarlık - Teşvikiye'de yer alan Troia kentidir. Troia höyüğünün VI. tabakasının VI d yapı katında Miken seramiği, Geç Hellas (GH) I örnekleri ile Miken (M) I evresinde karşımıza çıkar. Daha sonra, M III A ile az miktarda M III B evresinde görülür. Bu arada Kıbrıs beyaz astarlı - süt kaplarının da (White - Slip II) gün ışığına çıkarılmış olması, ilişkilerin Ak Deniz'e dek uzamasını açık seçik ortaya koyar¹⁶. Diğer taraftan Miken - Akha Anadolu ilişkilerinin somut bir biçimde ele geçen Miken seramiği ile saptandığı Troia'da, Miken seramiği ile birlikte ele geçen özgün Gri Minyas seramiğinin de Orta Hellas benzerleri biçiminde karşımıza çıkması¹⁷ nedeniyle, Blegen'in bu tür seramiğin çevrede öncülerinin bulunmasına bakarak, Troia VI yaşayanları ile Hellas kavimlerinin akraba olabileceği savını ilgi çekici bir biçimde ortaya attığını görürüz¹⁸. Akurgal da Blegen'in önerilerinden Troia VI sakinlerinin belki de Hellaslılar ile aynı kökenden olabileceğine değinir¹⁹. D. French ise daha sonra Troia VI Gri Minyan sera-

¹² H. Schlieman, "Troja. Ergebnisse meiner neusten Ausgrabungen", Leipzig 1884; "Ilios. Stadt und der Trojaner", Leipzig 1881; W. Döpfung, "Troja und Ilion I, II", Athen 1902

¹³ Carl W. Blegen "Troy. The sixth Settlement, vol. III", Princeton 1953 (Troy III.)

¹⁴ Helck, 150

¹⁵ İbid.,

¹⁶ Troy III. Fig. 417 (19 26); Helck, 150

¹⁷ Troy III. 15

¹⁸ İbid.,

¹⁹ E. Akurgal, "Eski İzmir I Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı" TTK Ankara 1983 (Eski İzmir), 2, dipnot 10

miğinin kökeninin, Troia V'de temsil edilen Kuzey - Batı Anadolu İnegöl III. bin seramiğinde aranması gerektiğini ortaya atar²⁰. Diğer taraftan, Akurgal'ın belirttiği gibi, onlar Ilion'da özgün bir uygarlık geliştirmişlerdir²¹. Miken öncesi Hellas kökenli Gri - Minyan seramiğinin Troia'da ele geçmesi, hiç kuşkusuz Anadolu'ya olan ilginin ve akrabalığın yanında salt ticari ilişkilerin varlığının kanıtı olarak ileri sürülebilir. Bu olasılıklar Troia'nın yıkılışına dek süregelmiştir. Daha önce de vurguladığımız gibi, Miken seramiğinin Troia'da açık seçik görülmesi VI d yapı katında ortaya çıkar²². Çok sayıdaki buluntular ise, VI e yapı katında ele geçmiştir²³. Mee, yayınladığı araştırmada Troia VI d yapı katında gün ışığına çıkarılan Miken seramiğini oluşturan 40'a yakın kimi parçayı GH II-III A: 1 evresine koyarak, ele geçen malzemenin tümünün % 18'inin GH II evresinden olduğuna değinir²⁴. Ancak Blegen VI d yapı katında az miktarda GH I veya M I seramiğinin bulunduğundan söz etmektedir²⁵. Diğer taraftan Troia'da ele geçen ve Furumark F 7 T 20 kümesine yakın gördüğümüz env. no. 35. 1062²⁶ ve 36. 1069²⁷

²⁰ D. French, "Prehistoric Sites in North - West Anatolia I, The İznik Area", AnatSt. 17 1967, 62 ff.; bizde D. French ile aynı düşüncedeyiz. C. Mee, "Aegean Trade and Settlement in Anatolia in the Second Millenium B. C.", AnatSt. 28 1978, 146 (Mee.)

²¹ Eski İzmir, 2 f.,

²² Carl W. Blegen, "Troy and the Trojans" London 1963, 141 f., (Troy.).

²³ Mee, 146

²⁴ İbid.,

²⁵ Troy, 141 f.,

²⁶ Troy III. Env. no. 35. 1062, s. 63, 281, 302, 344 ff. Lev. 323 a, b ve 409; C. Özgünel, "Anadolu'da Miken Seramiği" Ankara 1978, yayına hazırlanmakta olan Doçentlik tezi, (Özgünel), 26 ff., lev. 2 a, b; Biçim için. - MP. 587, F7T20; G. Mylonas, "Mykenai", Athens 1973, 191, 272 f., lev. 170 a (0-193); Bezeme ve zaman için. - A. Wace, "Chamber Tombs at Mycenae" Archacologia 82 1932, (ChT.), 149 f., mezar 518, 4 lev. 39,4; idem MP. 600, F 20 T 100, no. 1 FM 63;10; Axel W. Persson, "New Tombs at Dendra near Midea", 1943 Lund (NTD.), 27 mezar 6 fig. 29 b (F 20 T 100); Carl W. Blegen, "Prosymna. The Helladic Settlement Preceding the Argive Heraeum" Vol. I, II Cambridge 1937 (Prosymna), 393, fig. 656; MP. 394, 397 f., FM 63:10, FM 64; Kakavatos örneği AM 34 1909, 313 Lev. 23:1; Idem MP. 587, F7 T14, no. 4 (FM 63:10)

²⁷ Troy III. Env. no. 36. 1069, 62, 63, 281, 242, 303, fig. 323; Özgünel, 26 ff., lev. 2 c; Biçim için dipnot 26; Bezeme ve zaman için krşl. Balık pulu, MP. 403 f. FM 70:7 ve 1 ancak çemberler farklıdır; Prosymna II, fig. 531 (1009); AM 42 1919, 72 Abb. 39; idem MP. 622 F 29 T 221 no. 2 Paros; FM 67:3 "S" bezeği için MP. 159, 402, 420 FM 67; ChT. 154 f.; Prosymna II, fig. 374 (901); Carl

amphoraları Minos geleneğini sürdüren Miken örnekleri olarak karşımıza çıkarlar²⁸. Kanımızca Troia'da ele geçen her iki örneğin de M I zamanından olmaları ile²⁹, Miken etkinliklerinin Mee'nin belirttiği gibi GH II'de başlamayıp, onun yerine Minos etkisini yaşayan Miken benzerlerinin GH I veya M I zamanında başlamış ve Argos çevresinden olması bizce de uygun olacaktır³⁰. Anadolu erken amphora örneklerinin Troia buluntuları ile tanınması, GH II zamanında da yerini korur. Bunlar VI e evresine ait ve Blegen'in belirttiği gibi, Miken stilinde biçimlendirilmiş ve bezenmiş olan env. no. 35.1068³¹ ve 37.954³² amphoralarıdır. Troia buluntuları, erken Anadolu bulunmuş amphoralarının yanında, yine erken alabastron biçimi ile de, bu formun ilk kez Troia'da karşımıza çıktığını kanıtlar. Furumark kümelerinden F 16 T 82'ye env. no. 35.1061³³, F 16 T 85'e ise env. no. 34.281 ve 38.1224 örneklerini yerleştirebili-

W. Blegen, "*Korakou. A Prehistoric Settlement near Corinth*" Boston - New York 1921, lev. 4, 5; idem MP. 404 FM 67:3; Eleusis, G. Mylonas, "*(Eleusiniaka)*" Atina 1932, 114 f., fig. 92, 348; idem MP. 404 FM 67:3, F 58 T 211 no. 3; Seyrek "*S'ler*" için ChT. mezar 518, 19 Lev. 39, 19; idem MP. 599, F 19 T 91 no. 1

²⁸ Özgünel, 26 ff.,

²⁹ Ibid., ve dipnot 26, 27

³⁰ Troy III, 303

³¹ Troy III. Env. no. 35. 1068, 62, 63, 243, 281, fig. 323; Özgünel, 28 ff., lev. 2 d; Biçim için krşl. - MP. 22, 587 F 7 T 18, ancak yakın bir örnek verme olanaksızdır. Bezeme ve zaman için krşl. - Zik zak bezemesi MP 383, 386 f., FM 63:1,13; Eleusiniake, fig. 95, 4-5; idem MP. 625 F 70 T 240 no. 7; G. Mylonas, "*Mykenai*", Athen 1973, lev. 170 a

³² Troy III. Env. no. 37.954, 62, 63, 278, 281, fig. 323a, b ve 409; idem MP. 588, F 7 T 25 no. 3; Özgünel, 28 ff., lev. 1a-d; Biçim için krşl. - F 7 T 25, no. 3; Bezeme ve zaman için krşl. - Kutsal sarmaşık MP. 268 f., FM 12aa; Kaya bezeği - üç dalga, MP. 327 f., FM 33:15 II

³³ Troy III. Env. no. 35.1061, 64, 305 f., fig. 384; Özgünel, 71 lev. 4a; Biçim için krşl. - MP. 598 ff., F 16 T 82; Prosymna II. 17 f., fig. 103 (402); 18 f., fig. 105 (399); 33 f., fig. 156 (429); 47 f., fig. 207 (1116, 1169, 1167); 80 f., fig. 345 (985); O. Frodin, Axel W. Persson, "*Asine, Result of the Swedish Excavations 1923-1930*" Stockholm 1938, (Asine), 364, no. 26 fig. 236 (9); 413, no. 26 fig. 270 (9); idem MP. 598, F 16 T 82, no. 16, 20; ChT. Lev. 27 (2-8): 48 (12); idem MP. 598, F 16 T 82 no. 1-7, 13; NTD. 69, fig. 82,2; 95 mezar 10'dan gelen buluntuların büyük bir bölümünün GH II zamanına ait olduğu Persson tarafından belirtilir. Bezeme için, kaya dalga bezeği, MP. 32, fig. 45 FM 32:19 (IIB); Troy III. 305. Tabanda tekerlek bezeği, MP. 430, fig. 70 FM 68:2 (IIA-IIIA:1)

riz³⁴. Söz konusu alabastronlar, GH II veya M II B zamanı ile GH III-M III B evresi arasında yer alabilirler³⁵.

Anadolu bulunuşlu Miken kap dizileri içinde, kimi GH II evresi biçimlerine çok az rastlanılmaktadır. Troia'da VI e yapı katında ele geçen ve Furumark F 17 T 87³⁶ kümesine konan tek kulplubodur alabastron benzeri örnek (env. no. 35.624), olasılıkla Argolis kökenli olan bu kap, Anadolu'da yalnız Troia'da görülmektedir³⁷.

Diğer taraftan Troia'da ele geçen büyük üzengi kulplu kaneler (F46 T 164)³⁸, Anadolu Girit - Miken dizileri içinde azınlıktadır³⁹.

³⁴ MP. 598, F 16 T 85; Troy III. Env. no. 34.281, 64, 243, 286, 287, fig. 324; Özgünel, 71 ff., lev. 13 c.; Biçim için krşl - Prosymna II. 53, fig. 235 (480): 121, fig. 484 (978); Mykenai, MP. 598, F 16 T 85 no. 6 (III B); ChT. Lev. 43 (24): 57 (22) en yakın örnek olarak önerilebilir; Deiras, J. Deshayes, "Argos. Les Fouilles de la Deiras, Et. Pelop. IV", Paris 1966 (Deiras), 147 ff., lev. 42 (9) III A:2; Aigina, Ephem. 28 1910, lev. 4, 2; Bezeme için. - Dalga bezeği FM 53:17 veya FM 33II:23, MP. 373, fig. 65 FM 53:17 (III B). Furumark dizilerinde F 16 T 85 veya diğer alabastronlar üzerinde dalga bezeğine rastlama olanağımız yoktur: Fig. 55 FM 33II :23 (III B), Ialysos'dan gelen bir kylix üzerinde doldurma bezeği olarak görülür. CVA GB 7 III. a, lev. 5, 31-BM A 867. Tekli dalga bezeği için bk. Tiryns, U. Jantzen, "Tiryns Forschungen und Berichte Band VI, Zabern - Mainz 1973 (Tiryns VI), 30 96f., lev. 14,2 (GR III 3); Troy III. Env. no. 38.1224, 64, 252, 254, fig. 324a, b; Özgünel, 71 ff., lev. 14 b. c; Biçim için krşl. - Prosymna II. 23, fig. 120 (229) III B:25, fig. 235 (480); Deiras, 147 ff., lev. 42 (9) III A:2; Bezeme için-. Spiral bezeği FM 49, MP. 363, fig. 62; Tiryns VI. Lev. 13,2; Deiras, lev. 95,3; Gösta Säflund, "Excavations at (Berbati) 1936-1937", Stockholm 1965, 60, fig. 39,4; Sara A. Immerwahr, "The Athenian Agora, vol. XIII, The Neolithic and Bronze Ages", Princeton 1971 (Agora XIII), lev. 65 (XXI-3); Ephem 28 1910, 227, fig. 17a; Sarmaşık bezeği FM 12, MP. 271, fig. 36 yakın düzenleme, Deiras, 93, lev. 88,3 (mezar 30); İstiridye bezeği FM 25, MP, 312-315, fig. 53 (FM 23-17); Troy III. 254

³⁵ Env. no. 38. 1224 örneği, zincir biçimindeki bezemeden dolayı M III A:2e olmalıdır; Özgünel, 74 f.; Blegen III A:1-2 arasına tarihler. Troy III. 254; Env. no. örneği ise III B zamanından olmalıdır; Özgünel, 75 f.; Troy III. 386

³⁶ MP. 598, F 17 T 87

³⁷ Troy III. Env. no. 35. 624, 58, 193, 302, fig. 320; Özgünel, 75 ff., lev. 13 f.; Biçim için krşl. - Prosymna II. 66, fig. 281 (611, 562); Tiryns VI. Lev. 47,2 (GR XVII 1); Bezeme için. - MP. 268, fig. 35, 36 FM 12-25 (kutsal sarmaşık); ChT. Lev. 17 (22), GH II-M II B

³⁸ MP. 610, F 46 T 164

³⁹ Çok tahrip olmuş monokrom örnek Müskebi mezarlarında ele geçmiştir. Y. Boysal, "Katalog der Vasen im Museum in Bodrum I, Mykenisch - Protogeometrisch" Ankara 1969 (Boysal, Kat. I), lev. XVI, 3 (mezar 27, env. no. 987); Özgünel, 114 ff., lev. 24 f.

Kuşkusuz ithal olarak Troia'ya ulaşan bu biçim, Blegen tarafından "oatmeal fabric" olarak adlandırılmış ve daha çok Minos örneklerinden kaynaklandığı belirtilmiştir⁴⁰. Ancak kökeni üzerine çeşitli öneriler ileri sürülmüştür. Furumark bu biçimi anavatan ve Miken biçimi olarak sınıflandırmıştır⁴¹. Troia örnekleri üzerine, Mee bu kümenin bir homojenlik gösterdiğinden söz ederek, tek bir merkez veya bölgeden gelmiş olabileceklerini ileri sürer. Miken dışından ayrı tutulamayacağını, GM III A: 1-2 evresine tarihlenerek, bezeme stiline ise Minos kökenli olduğunu ileri sürer⁴². Ancak J. L. Benson'un C 501 tanımı altında topladığı söz konusu kapların⁴³, Girit, Rodos üretimleri yanında, Miken üretimlerinin anavatan da olabileceğine değinerek⁴⁴, Troia örnekleri içinde yer alan env. no. 36.1063 ile 36.1067 örneklerinin Minos üretimi olabileceğine değinir⁴⁵. Troia kümesini oluşturan diğer üç örnek ise biçimsel ve bezeme (env. no. 34.719, 37.1064 ve 35.1065) yönünden bizce anavatanından ithal edilmiş olmalıdırlar⁴⁶.

⁴⁰ Troy III. 305 ff.,

⁴¹ MP. 610 f., F 46 T 164

⁴² Mee, 147

⁴³ J. L. Benson, "Coarse Ware Stirrup Jars of the Aegean", Berytus 14 1961-63, 38 ff.,

⁴⁴ Ibid., 41 ff.,

⁴⁵ Ibid.; Troy III. Env. no. 36.1063, 73, 74, 282, 306, fig. 330; Bezeme için - MP. 281, fig. 40 FM 16:6 (ot veya bitki bezemesi): Env. no. 36.1067, 73, 74, 282, 306 ff., fig. 330; Özgünel, 114 ff.,

⁴⁶ Troy III. Env. no. 34.719, 73 ff., 282, 306, fig. 330; Özgünel, 114 ff., Biçim için krşl. - Carl W. Blegen, "(Zygouries). A Prehistoric Settlement in Valley of Cleonae", Harvard 1928, 150, fig. 140: idem, MP. 610 f., F 46 T 164 no. 6; Carl W. Blegen, M. Rawson, "The Palace of Nestor at (Pylos)", Princeton 1966, 403, fig. 389 (402); Deiras, lev. 47, 1 (DV 24); Bezeme için ve zaman, krşl - MP. 373, fig. 65 FM 53: 11 (Dalga bezeği), Spiral bezeği, 357 f., fig. 60 FM 46:51, 52; A. W. Perrson, "The Royal Tombs at Dendra near Midea", Lund 1931 (RTD), 66, fig. 46: İdem, MP. 610, F 46 T 164 no. 2; Bulunış katı Troia VI, VIg yapı katı ile söz konusu örnek spiral bezeği ile bizce III B zamanından olmalıdır. Bk. Dendra örneğine. Troy III. Env. no. 37.1064, 73 ff., 282, 306, fig. 330; Özgünel, 114 ff.; Biçim için bk. Zygouries, Pylos ve Deiras örneklerine. Olasılıkla M III A:2 e sonu. Troy III. Env. no. 35.1065, 73 ff., 241, 282, 306, fig. 330; Özgünel, 114 ff.; Biçim için bk. Zygouries, Pylos ve Deiras örneklerine. Bezeme için. - MP. 315, fig. 53 FM 29:20, 22 üçlü yonca biçimli kaya, kimi diğer biçimlerde karşımıza çıkar. 590 f., F 7 T 35 no. 38:620 f., F 57 T 210 no. 7:633 f., F 80 T 281 no. 26; Vertikal "S" bezemesi: MP. 403, fig. 70 FM 67:6, olasılıkla M III A:2g

Troia'da ele geçen Miken örneklerinin çoğunu, anavatandan ithal edilmiş çanak - çömlek oluşturur. Ancak yine de bir kargaşanın varlığı söz konusudur. Örneğin Troia VII b yerleşim katında ele geçen ithal parçaların yanında⁴⁷, Mee'nin de belirttiği gibi⁴⁸, belirgin olmayan kimi örneklerin Miken parçaları ile çağdaş olması söylenebilir. Diğer bir sorun da, kimi biçim ve bezeklerin Miken etkisinde veya olmaksızın üretilmiş olmalarıdır. Biçimsel yönden kimi örnekler, "gri ve Tan" kapları ile temsil edilmiş olmalıdırlar. Diğer taraftan yöresel üretim olarak, Furumark F 79 T 264 kümesinde yer alan kylix (env. no. 34.713) ile az da olsa, M II B evresini önermek olasıdır⁴⁹. Troia'da anavatan - Argolis kökenli çanak-çömleğin en etkin olduğu evre III A: 2 içinde görülür. Ancak etkinlik III C: 1 zamanına dek sürer. Argolis dışı etkinliklerin Troia'da, III C: 1 evresinde Attika alış-verişleri ile karşımıza çıktığını söylemek olanaklıdır. Örneğin, Troia env. no. 37.913 (F 19 T 93) pyxisi, biçimsel yönü ile Attika etkileri için olasılıkla güzel bir belgedir⁵⁰.

Blegen, Troia - Ege ilişkilerinin, seramik dışında ele geçen kimi küçük buluntulardan, kaya kristalinden yapılmış arslan başı, pendant, sabun taşı, akik ve cam boncukları ile fildişi örnekler ve bronz bıçak gibi eserler aracılığı ile Minos veya Mikenden gelebileceğine değinir⁵¹. Troia'da M I evresinde başlayan ilişkiler III C: 1 zamanına dek süregelmiş, ancak belirli evrelerde ilişkiler zayıflamış ve protogeometrik evre başında ise bronz çağı yerleşmesi terk edilmiştir. Bu da, protogeometrik buluntuların yokluğu ile gözlen-

⁴⁷ Carl W. Blegen, "*Troy Band IV*", Princeton 1958 (Troy IV), 156

⁴⁸ Mee, 147

⁴⁹ Blegen Troia env. no. 34.713 kylixini yerli Miken örneği olarak tanımlar ve Furumark F 79 T 264 (MP. 60, 630, fig. 16) kümesine yerleştirir. Troy III. 52, 242 fig. 315; Özgünel 194 ff., lev. 55 f; Bezeme Blegen tarafından saray stilinden daha gerçekçi olarak belirlenen Ahtapot (MP. 303, fig. 48 FM 21:2) bezeği ile betimlendiğini söyler. Geliş tabakası ile III B evresine tarihlenir (Troy III. 19, 219)

⁵⁰ MP. 599, F 19 T 93; Troy IV. Env. no. 37. 913, 145, 172, 180, 202, fig. 276 a, b; Özgünel, 76 ff., lev. 15 d; Biçim için. - Attika'da Perati'den gelen örnekler yakın benzer olarak verilebilir. S. E. Jakovides, "*Perati. To Nekrotapheion, Band III*" Athen 1969, (Perati III), lev. 76 (1547: 88 (382): 98 (131): 102 (290): 104 (299): 140 (3845); Bezeme için krşl. - Blegen bezemeyi üzüm salkımı biçimindeki yarım çemberler olarak saptar. MP. 343, fig. 57 FM 42: 22 (III B-C: 1) söz konusu bezemeye Mykenai ve Kıbrıs kapları üzerinde rastlarız

⁵¹ Troy III. 23 ff., lev. 297, 298 ve 304

mektedir. Troia yakınlarında batıda, Çanakkale Boğazı çıkışında kıyıda yer alan "Beşiğe" höyük yakınlarında 1983 yılı çalışmaları sırasında M. Korfmann tarafından bir Miken seramik parçası bulunduğu, yaptığımız ziyaret sırasında söylenmiştir.

Pitane (Çandarlı)

Kuzey Batı Anadolu kıyılarında, Aeolya'da Troia I'e çağdaş yerleşmeleri ve Miken etkinlikleri ile karşımıza çıkan merkez Kaikos ovası ağzında yer alan bugünkü Çandarlı (Pitane) köyü ve sınırları içindeki Kocabağlar⁵², Üvecik⁵³ ve Çıraklı⁵⁴ gibi yörelerdir. Pitane nekropolünde 19. yüzyılda O. Hamdi Bey tarafından gerçekleştirilen kazılar sırasında, Pithos biçimli mezarlarla birlikte, yerli monochrom seramikle beraber Miken üretimi, ahtapot bezemeli üzengi kulplu bir kannenin ele geçtiğini, Perrot - Chipiez'in yayınlarından öğrenmekteyiz⁵⁵. Aeol nekropolü olarak tanımlanan bu yer, daha sonra 1958-65

⁵² Machteld J. Mellink, "Archaeology in Asia Minor" AJA 67 1963, 189 f., (Mellink AJA); J. M. Cook ve D. J. Blackman, "Greek Archaeology in Western Asia Minor" (ArchRep 1964-65), 36 ff. Çandarlı kazıları sırasında çevrede yapılan araştırmalarda Çandarlı'nın doğusunda ve 2 km. uzaklıkta kayalık bölümün eteklerinde, deniz kıyısında Troia I yapı katı monochrom seramiği ile çağdaş malzemenin ele geçtiğini Nezih Fıratlı'nın aktardıklarından öğreniyoruz. 24.1.1984'de Ege Üniversitesinden G. Bakır, H. Hüryılmaz, Hacettepe Üniversitesinden A. Erkanal ile Ankara Üniversitesinden H. Erkanal, M. Akyurt ve bu satırların yazarı C. Özgünel'in de katıldıkları yüzey araştırmaları sırasında Kocabağlar mevkiinde bol sayıda Troia I seramiği ile birlikte klasik seramik toplanmış bulunmaktadır

⁵³ Çandarlı antik limanın karşısında Batısında, köye 2 km. uzaklıkta, bugünkü tatil köyleri arasında, deniz kenarında yer alan Üvecik Tepe'de, Kocabağlar gibi, Troia I'e çağdaş prehistorik çanak-çömlek bugün bile yüzeyden toplanmaktadır. Daha önce bu yöre, Driehaus tarafından arkeoloji dünyasına "Üyüektepe" olarak tanıtılmıştır. J. Driehaus, "Prähistorische Siedlungsfunde in der unteren Kaikosebene und an dem Golfe von Çandarlı" IstMitt 7 1957, 89 ff., fig. 6, 1-20

⁵⁴ Çıraklı, E. Akurgal yönetimindeki Çandarlı kazıları sırasında (1958-65) sondaj yapılan yörelerin başında gelmektedir. G. Bakır'ın verdiği bilgilere göre, sondaj çalışmaları sırasında kyklopien bloklardan oluşan bir kule (olasılıkla kalıntısına rastlanıldığı anımsanmaktadır. M. J. Mellink'in Kocabağlar'ın doğusunda olabileceğini söylediği Miken yerleşmesi büyük olasılıkla bu yöre olmalıdır. Mellink, AJA 67 1963, 189 f.,

⁵⁵ G. Perrot ve Charles Chipiez, "History of Art in Primitive Greece Mycenaean Art Vol. II", London 1894, 390 ff., fig. 480, 482: "Historie de L'art dans L'Antiquite Tome VI, La Grece Primitive L'Art Mycenien" Paris 1894, 923-31f., fig. 489, 491

yılları arasında E. Akurgal başkanlığında kazılmış⁵⁶, en erken kültür kalıntısı olarak protogeometrik evreye ait seramik parçaları gün ışığına çıkarılmıştır. Pitane kanesi, bugün İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde korunmaktadır (lev. 1-V)⁵⁷. Biçimsel yönden Furumark F 46 T 176 doğu biçimleri kümesinde yer alan bu örnek⁵⁸, Dodekanese benzerleri ile yakın ilişkiler kurar⁵⁹. Bezemede çarpıcı öge olarak, ahtapot (FM 21:28) betimlemesi⁶⁰, kabın etrafını kolları aracılığı ile çevreler. Sekiz kolu arasında ise, çeşitli hayvan bezekleri betimlenmiştir⁶¹.

⁵⁶ Ibid.; E. Akurgal, "Çandarlı (Pitane) Kazısı" TürkAD. XI 1960, 5 ff., lev. I-II; "Ancient Civilizations and Ruins of Turkey"², İstanbul 1970, 112 f.,

⁵⁷ İstanbul Arkeoloji Müzeleri, env. no. 2276; T. Bossert, "Altanatolien" Berlin, 1942, lev. 2, 7; K. Bittel, "Zur ältesten Besiedlungsgeschichte der unteren Kaikos - Ebene", IstForsch. 17 1950, lev. 5

⁵⁸ MP. 613-14, F 46 T 176 no. 39 (Pitane)

⁵⁹ Rodos - Ialysos, A. Maiuri, "Jaliso - Scavi della Missione Archeologica Italiana a Rodi (Parte I e II)", (ASAtene 6-7 1923-24), 19, fig. 39 (2709): 140, fig. 63, üstün 3. sıra, soldan 4. örnek: 141 f., fig. 64; MP. 613, F 46 T 176 no. 5 (Kalymnos) no. 8, 14 (Ialysos): CVA GB 7 III a, lev. 9, 17: lev. 7, 11, 24. - BM A 1104, 929 ve 930; İstanköy - Langada, L. Morricone, "Eleona e Langada: Sepolcreti della tarda Eta del Bronzo a Coo", (ASAtene 43-44 1965-66), 98, fig. 78 (6): 144, fig. 131 (258): 184, fig. 194 (153): 188, fig. 194 (153): 188, fig. 196a,b (152)

⁶⁰ MP. 305, fig. 49 FM 21: 28: Pitane Ahtapot bezemesini Furumark, tekli örnekler içinde inceler ve b1 kümesine koyar. Bk. MP. 565 Ahtapot betimlemesi için yakın benzerler. - Kalymnos, MP. 613 F 46 T 176 no. 1: CVA GB 7 IIIa, lev. 9,7. - BM A 1015; İstanköy - Langada, ASAtene 43-44 1965-66, 188, fig. 196a,b (152); Rodos - Ialysos, G. Jacopi, "Nuovi Scavi Nella Necropoli Micenea di Jaliso,, (ASAtene 13-14 1930-31), 292, fig. 36, 37 (mezar 331)

⁶¹ Ahtapot kolları arasında 1) kuş bezekleri, MP. 255, fig. 31 FM. 7:41, 42. Yakın örnek olarak tekrar Kalymnos kanesinde rastlıyoruz, BM A 1015, bk. dipnot 60: İstanköy - Langada, ASAtene 43-44 1965-66, 206, fig. 217a-d (167); Ancak FM 7:42 kuş örneğine yalnızca Pitane kanesinde rastlarız. 2) Balık bezekleri, MP. 303, fig. 48 FM 20:9. Balık bezemesine yakın örnekleri yine Dodekanes'den gelen kimi kaplar üzerinde rastlıyoruz. Kalymnos'dan derin çanak, MP. 635 f., F 82 T. 291 no. 9: CVA GB 7 IIIa, lev. 9,8. - BM A 1016; İstanköy - Langada, ASAtene 43-44 1965-66, 188 f., fig. 196a-d: 206, fig. 217a-d (167): 290, fig. 335a-d (269); 3) Geyik veya benzeri bilmediğimiz hayvan betimlemesi, MP. 249, fig. 29 FM 6:10 veya 8,14. Kısa boyunlu Kalymnos amphorasının boyun ve karnında görülen keçi betimlemesi, Pitane örneğini anımsatır. MP. 595, F 9 T 63, no. 6: CVA GB 7 IIIa, lev. 8,27. - BM A 1022, diğer bir yakın benzer olarak daha önce verdiğimiz Kalymnos kanesi BM A 1015, bk. dipnot 60, gösterebiliriz. 4) Kirpi bezemesi, MP. 254 fig. 31 FM 8:6; yakın benzer için tekrar Kalymnos BM A 1015 kanesi verilebilir. Hayvan bezeklerinin yanında çok az sayıda doldurma bezekleri betimlenmiştir. Bunlar rozet FM 17:13, deniz yaratıkları FM 27:11 ve

Miken III C: 1 e evresine tarihlenmesi biçimsel ve bezeme stili ile olanaklı olan Pitane kanesi, olasılıkla Dodekanese üretimi olup ⁶², Simpson ve Lazenby'nin daha önce belirttikleri gibi, M III C evresinde Dodekanese'den kuzeye doğru akan etkilerin güzel delilleri olarak, saptayıcı bir rol oynamaktadır ⁶³.

Elaiia (Kazıkbağları)

Çandarlı yakınlarındaki Elaiia'da, Mellaart Miken seramiğinin ele geçtiğinden söz etmektedir. Ancak sözü edilen örneğin ne zaman bulunduğu ve nerede saklandığı üzerine açık - seçik bilgi vermemektedir ⁶⁴. Elaiia daha çok arkaik yerleşmesi ile Pitane'ye çağdaş bir merkezdir.

Myrina (Aliğa)

Aeolya bölgesinde kıyıda, Aliğa ile Çaltıdere köyü arasında yer alan Doğu Yunan stilindeki çömlek evleri ve pişmiş toprak figürin üretimi ile önemli merkez olarak Myrina karşımıza çıkar. Fr. Winter tarafından sağlam korunmuş bir Miken kabına rastlanıldığı belirtilmektedir ⁶⁵. Ancak bugüne değin Türkiye müzelerinde Myrina

iç içe çizilmiş yarım çember bezemesi FM 43-i, MP. 281, 315, 345, fig. 40, 53 ve 58. FM 27:11 bezemesine İstanköy - Langada, ASAtene 43-44 1965-66, 206, fig. 216 (62), fig. 217a (167): Asine, fig. 234, 6, 13, 16 ve fig. 269, 5, 8: İdem, MP. 613, F 46 T 175 no. 9, 12, 21, 41 ve 44 örneklerinde de rastlamaktayız. 5) Ahtapot kollarının uçlarında spiral bezekleri görülür. Yakın benzer olarak yine İstanköy-Langada ASAtene 43-44, 1965-66, fig. 196 a-d örneği verilebilir. 6) Spiral bezeklerinin altında ve içinde ise istiridye beziğine benzer betimleme görülür. MP. 315, fig. 53 FM 25:12

⁶² Biçimsel ve bezeme yönü ile çok yakın ilişki kurduğu İstanköy-Langada mezar 39'dan gelen kanne (env. no. 152), Morricone tarafından Rodos kökenli olarak görülmektedir. ASAtene 43-44 1965-66, 304 f., Bu yaklaşım Pitane kanesinin Rodos'tan gelmiş olabileceğini düşündürmektedir. Zamansal olarak, Furumark da, Pitane kanesini III C: 1e evresine tarihler, MP. 613 ff., F 46 T 176 no. 39 Pitane kanesi

⁶³ BSA 68 1973, 174 f.,

⁶⁴ J. Mellaart, "Anatolian Trade with Europe and Anatolian Geography and Culture Provinces in the Late Bronze Age", AnatSt 18 1968, 188 f.; Mee 127

⁶⁵ Fr. Winter, "Vasen aus Karien", (AM 12 1887), 288 f., Fr. Winter Myrina'dan parçalar halinde gelen seramiğin Mykenai örnekleri ile çok yakın görülebileceğini belirtmekte ve Myrina'nın Küçük Asya'da gerçekten Miken tekniğinde büyük kaplar yapan bir merkezce ve Ali Ağa'da gördüğü kabın bunlardan biri olabileceğini ileri sürer. Fr. Winter bizce Myrina kökenli 7. yüzyıl malzemesini o zaman hamur

bulunuşlu Miken seramiğine rastlanılmamıştır. Kesin kanıtların olmayışı, bu merkeze soru ile bakmamıza neden olmaktadır.

Kyme (Nemrut - Çakmaklı Köyü)

Aeolya bölgesinde tartışmalı merkezlerden bir diğeri ise, Kyme (Çakmaklı Köyü yakını) antik kentidir. Buchholz, Lorimer'den aktararak, Kyme'de bir Miken yerleşmesi olabileceğine değinmektedir⁶⁶. Ancak Lorimer savlarını, Kyme yakınlarında olasılıkla denizde ele geçen ingotlar aracılığı ile açıklamaktadır⁶⁷. Kyme'de bugüne değin yapılan kazı ve araştırmaları anımsarsak, Eski Yunan yerleşmesinin protogeometrik evreye dek uzandığını görürüz⁶⁸.

Phokaia (Eski Foça)

Aeolya bölgesinde tartışmalı ikinci merkez olarak karşımıza Phokaia çıkar. Eski bir kaynağa dayandırılarak, Phokaia'da 1920 yıllarında F. Sartiaux tarafından yapılan kazıda Miken parçalarına rastlanıldığı duyurulmuştur⁶⁹. Söz konusu kaynağa dayanarak, Stubbings, Hanfmann, Buchholz, Götze, Nilsson, Bittel ve son olarak da Mee, Phokaia'da Miken seramiği olabileceğinde birleşirler⁷⁰. Ancak 50'li yıllarda E. Akurgal başkanlığında Phokaia'da yapılan kazılarda, Yunan yerleşmesinin en eski kültür kanıtı olarak protogeo-

benzerliği ile saptayamamıştır. Son yıllarda E. Akurgal yönetimindeki Çandarlı kazıları (1958-65) sırasında, Winter'in dipnot 7'de anlattığı hamur, renk ve dalga bezemeli büyük kaplara, Çandarlı'da VII ve VI. yüzyıl buluntuları ile rastlanılmıştır. İlk anda Miken olarak görülebilecek olan bu kaplar, kanımızca çok kişiyi yanıltabilir. Buna rağmen J. Boardman, "*Greek Overseas. Their Colonies and Trade*", London 1964, 54 f., ve H. Günther Buchholz, "*(Methymna). Archäol. Beitr. zur Topogr. und Geschichte von Nordlesbos*", Mainz 1975, 130 f., Myrina'da miken seramiğinin varlığından söz ederler

⁶⁶ Methymna. 130, dipnot 319

⁶⁷ H. L. Lorimer, "*(Homer and the Monuments)*", London 1950, 57 f.,

⁶⁸ BCH 49 1925, 476; Anadolu 1 1955, 11 f.; AA 1975, 207, 258 ff., 1982 yılından beri ara verilen Kyme kazılarına Vedat İdil yönetiminde tekrar başlanılmıştır. Ancak bugüne değin gelen buluntularla kesin bir yargıya gitmek henüz bizce erkendir

⁶⁹ F. Sartiaux, "*Nouvelles recherches sur le site de Phocaea*" CRAI 1921, 119-129.

⁷⁰ MPL. 23, dipnot 1; G. M. A. Hanfmann, "*Archaeology in Homeric Asia Minor*", AJA 52 1948, 144 f.; Methymna, 131; A. Goetze, "*Kleinasien*", München 1974, 182. f.; Martin P. Nilsson, "*The Mycenaean Origin of Greek Mythology*", California 1973, 55 f.; K. Bittel, "*Prähistorische Forschung in Kleinasien*", IstForsch. 6 1934, 92, dipnot 2

metrik seramik gün ışığına çıkarılmıştır. Kazılardan sonra yapılan kimi gözlemler, söz konusu olasılığın şimdiki buluntular aracılığı ile olamayacağını ortaya koymuştur⁷¹.

Larisa (Buruncuk)

Hermos (Gediz) Nehri yanındaki Larisa kentinde II. bin tabakalarında ele geçen Anadolu üretimi çanak - çömleğin yanında, tabakaya bağlı olmaksızın Miken üretimi kapalı bir kabın omuz parçası gün ışığına çıkarılmıştır⁷². M III C: 1 evresine ait bu parçanın üzerinde antithetic FM 50 spiral bezeği yer almaktadır⁷³.

Panaz Tepe (Menemen)

Son yıllarda Manisa Müzesi'nce satın alınan bir toplu buluntu, özellikle Aeolya bölgesinin Hermos nehri civarı ve Kuzey Ege kıyılarının yeni boyutlar kazanmasına aracı olacak niteliktedir. Menemen'in batısında, yeni Gediz nehri yatağının yanındaki Kesik Köyü merası, Panaz Tepe eteğinde ele geçen "Tholos" tipi mezarlar ve buluntuları, çevrede kesin bir Miken etkinliğini, ticaretini kanıtlar niteliktedir. 28 parçadan oluşan ve içinde maden, ağırşak, Argolis kökenli Miken kapları ve yerli Anadolu taklitleri ile, daha önce buluntuları üzerine şüphe ile bakılan yakın merkezlerden Phokaia ve Kyme gibi kentlerin durumlarının aydınlanmasına olanak sağlayabilir⁷⁴. R. Meriç'in haberlerine göre Menemen'in 3 km. doğusunda, Hermos'un güneyindeki Kum Tepe yerleşmesinde iki parça Miken seramiği bulunmuştur.

Smyrna - Eski İzmir (Bayraklı)

Ionia bölgesinde, Troia I evresi çağdaş yerleşmesi ile, İzmir körfezinde yer alan Eski İzmir - Bayraklı (Tismurna - Smyrna)⁷⁵

⁷¹ ArchRep 1964-65, 44 f.,

⁷² J. Boehlau, K. Schefold, "Larisa am Hermos III", Berlin 1942 169 f., lev. 57,1; Schachermeyr II.194; Mee, 132

⁷³ MP. 366 f., fig. 63 FM 50

⁷⁴ Söz konusu buluntular, Manisa Arkeoloji Müzesi Müdürü K. Nayır'ın gayretleri ile müzeye kazandırılmış, iyi bir araştırmacı ve izleyici olması nedeni ile de, buluntuların geliş yerinin saptanmasına olanak sağlanmıştır. Ocak ayı içinde çevrede yaptığımız yüzey araştırması sırasında, söz konusu buluntuların olasılıkla Miken tholos biçimi mezarlardan geldiği ve çevresinden toplanan kırılmış çanak-çömlek parçaları ile, Manisa kümesinin aynı yerden geldiği bir kez daha kanıtlanmıştır

⁷⁵ Eski İzmir, 11-13 ff.,

kenti, Batı Anadolu kültürleri içinde 4. yüzyıla dek süreklilik gösteren yerleşmeleri ile önemli bir merkez olarak karşımıza çıkar. Önceleri Aeol kenti olarak görülen yerleşme, daha sonra Ion Birliği içinde yerini alır⁷⁶. Eski İzmir - Bayraklı kentinde 1948-51 ve 1966'dan beri süregelen kazılar sırasında, Ege prehistoryasına ışık tutacak II. bin seramiği yanında, Miken - Batı Anadolu ilişkilerini gösteren az miktarda Miken seramiği de ele geçmiştir⁷⁷. 1948-51 Bayraklı kazılarında ele geçen beş parça Miken seramiğinin, özellikle bezeme stillerindeki ayrıcalıklar ile III A:2-B Miken evresinden oldukları görülmektedir. Parçalardan görüleceği gibi: (lev. VI a - e), a, b parçaları üzengi kulplu bir kannenin omuz ve yalancı boyun parçaları, olasılıkla Furumark F 46 T 173 biçiminde ve FM 18:103 çiçek bezemeli örnek olup, M III B evresinden olmalıdır⁷⁸. Üçüncü parça, lev. VI c örneği, bir kylix kaide sap parçasıdır. Bezeme stili ile olasılıkla Furumark F 79 T 258-259 kümelerinden olmalıdır⁷⁹. J. Cook tarafından yayınlanan parçalardan son ikisi ise, lev. VI d, e olasılıkla koşan spiral bezemesi ile FM 46:54-55 betimlenmiş⁸⁰ kylix parçaları olmalıdırlar.

Mee, Akurgal'ın Bayraklı ön raporunda yer alan bir parçayı büyük bir şanssızlık eseri olarak, Miken örneği olarak tanımlamaktadır⁸¹. Ancak daha sonra bu yanlışlığı, Akurgal tarafından düzeltilmiştir⁸². Söz konusu parça Akurgal'ın daha önce belirttiği gibi, Yunan seramiğine yabancı olan ve Anadolu yerli bezeme öğeleri ile de ilgisi olmayan, çengelli, iç içe çizilmiş dairesel biçimli bir bezek

⁷⁶ Ibid., 21, 22 f.,

⁷⁷ J. Cook, "Archaeology in Greece 1951", JHS 72 1952, 105, Anadolu kökenli seramik için AnatSt. 18 1968, 188 f.; Mellink AJA 77 1973, 178; AJA 76 1972, 176; Schachermeyr II. 194 f.; Mee, 142; LMS. 161 f.; Eski İzmir, 2 f.,

⁷⁸ MP. 612, F 46 T 173, Furumark bu örneklerin tümünü IIIB olarak tarihler: 293, fig. 45 FM 18: 103 (IIIB): F 46 T 173 no. 9 Rodos: CVA Danemark 2 IIIA, 44 f, lev. 60: 10 ve no. 20 Münih: München Sammlung, 1 f., lev. 2,2. Üzengi kulplu kanneler üzerinde betimlenen FM 18:103 bezeği büyük olasılıkla Bayraklı parçası üzerinde de betimlenmiştir. Biçim örnekleme de her iki kane aracılığı ile gerçekleştirilmiştir

⁷⁹ MP. 628, F79T258-259 (IIIB, IIIA: 2g-IIIC: 1)

⁸⁰ Ibid., 353, fig. 59 FM 46: 54-55 (IIIA: 2-C: 1e, IIIA: 1-B)

⁸¹ E. Akurgal, "(Bayraklı Kazısı ön Rapor)" DTCF, Dergisi VIII, 1 1950, 37, 87 f., şek. 2; Mee, 143

⁸² Eski İzmir, 2 f.,

örneğidir. Örneklerine Akurgal'ın belirttiklerinin dışında⁸³, Kıbrıs kökenli kimi kaplar üzerinde de rastlanılmaktadır⁸⁴. Mee büyük bir olasılıkla, söz konusu parça üzerindeki bezemeyi, Furumark bezek dizileri içinde yer alan FM 19:55, 56 örnekleri ile karıştırmış olmalıdır⁸⁵.

1970 yılı Bayraklı kazılarında eski "H" açmasında yapılan çalışmalar sırasında geç bronz çağı tabakalarında Troia VI mezarları yakınında⁸⁶ Miken çanak-çömlek parçaları ele geçirilmiştir. Söz konusu parçalar, eski "H" açması, XLI nolu odada tekrar yapılan kazılar sırasında 7.47-7.37 m. tabakalarında⁸⁷ altı adet olarak gün ışığına çıkarılmıştır. Bunlar, lev. VII a, olasılıkla kapalı kap omuz parçası - kulp yanından olmalıdır. Parça üzerinde yer alan bezemeye Furumark bezek dizileri içinde rastlama olanağımız yoktur. Geliş tabakası ile, parça olasılıkla M III C: 2 (1125-1100/50) yıllarından olmalıdır⁸⁸. Lev. VII b, kapalı kap boyun parçası üzerinde bezeme görülmez, olasılıkla amphora biçiminde bir örneğe ait olmalıdır⁸⁹. Lev. VIII a, amphora veya oinochoe boyun - kulp parçası, üzerinde fırça ile çizilmiş bant benzeri betimleme görülmektedir⁹⁰. Lev. VIII b, olasılıkla kapalı kap karın parçası⁹¹ ve Lev. VIII c kapalı kap karın parçası olmalıdır⁹². Bay-

⁸³ Bayraklı Kazısı ön Rapor, 37 f., dipnot 138-141

⁸⁴ K. Friis Johansen, "Exochi, Ein Frührhodisches Gräberfeld", Kopenhag 1958, 160 f., fig. 223, 224

⁸⁵ MP. 299, fig. 47 FM 19

⁸⁶ Bu parçalar üzerinde çalışma-yayın izni veren Sayın Ekrem Akurgal'a teşekkür ederim. Belleten 138 1971, 344; Mellink, AJA 76 1972, 176

⁸⁷ "XLI" nolu oda için bk. Eski İzmir, şek. 12 (Batı 47-50, kuzey 10-12 m. C 3 karesi)

⁸⁸ Mikalı, tuğla renkli hamur, krem-pembemsi dış astar, kiremit rengi bezeme. Yük. 5,1, gen. 7,6, çeper 0,6 cm. Bezeme için şunları söylemek olası, Schachermeyr' in "Nobel Keramik" adı altında topladığı ve bezeme olarak Furumark dizilerinde rastlamadığımız kimi kümelere yakın olduğu akla gelebilir. F. Schachermeyr, "Griechenland im Zeitalter der Wanderungen. Vom Ende der mykenischen Ära bis auf die Dorer, IV", Wien 1980, 143 ff.,

⁸⁹ Hafif mikalı, tuğla rengi hamur, pembemsi - krem dış astar, kahve rengi bant. Yük. 6 gen. 9,2 çeper 1-1,2 cm.

⁹⁰ Mikalı, kireç taneli tuğla rengi hamur, hamur rengi dış astar, kiremit rengi bezeme. Yük. 6,2 gen. 6,1 çeper 0,9 cm.

⁹¹ Mikalı, kireç taneli tuğla rengi hamur, krem dış astar, kiremit rengi bezeme. Yük. 5,2 gen. 7 çeper 0,9-0,6 cm.

⁹² Mikalı, kireç taneli tuğla rengi hamur, krem dış astar, kahve rengi - sarımsı bezeme. Yük. 5,5 gen. 3,3 çeper 0,5 cm.

raklı'da 1970 yılında ele geçen örnekler, 1948-51 örnekleri gibi, bezeme stilleri ile belirleyici buluntular değillerdir, ancak bulunuş tabakası ile bu örneklerin, Miken III C: 2 evresinden olmaları ve hala Miken etkisini sürdüren Bayraklı dışı bir üretim evinden gelmeleri olasıdır. Bayraklı'da Miken etkinliklerinin yok denecek kadar az olması, geç bronz çağda olasılıkla Bayraklı'nın önemli bir merkez olmamasından ileri gelmektedir. Bizce İzmir Körfezi'nin ağzında yer alan Klazomenai, geç bronz çağda Miken etkinlikleri - ticareti yönünden İzmir Körfezi'nde lider kent olarak yer alıyordu. Nitekim daha önce "Oikonomos" kazılarında çıkan Miken seramiğine ek olarak, 1979'dan beri süregelen kazılarda çıkan Miken seramiğini de eklersek, durumun, Klazomenai'a ödün verdiğini görürüz. Ancak yine de protogeometrik evreye geçişte başlangıçta Attika'ya bağımlı olmaksızın bir takım çalışmaların olduğunu söylememiz olasıdır⁹³. Bunun yanında, Bayraklı'da eski kazılarda gün ışığına çıkarılan bir skyphos ise, sub mikenden - protogeometrik evreye geçişi sağlaması ile önemli bir buluntu olarak karşımıza çıkar⁹⁴.

⁹³ Yonca ağızlı oinochoe, J. Cook, "Old Smyrna 1948-51", BSA 53-54, 1958-59, 10, lev 5b (BSA 53-54); B. Ögün, "Batı Anadolu'da Protogeometrik Devir Yunan Boyalı Seramiği", Ankara 1963, yayınlanmamış doçentlik tezi, 16 ff., lev. 1/2-4 (Ögün); Eski İzmir, 18 f., şek. 3, lev. 7a-c. Sözkonusu oinochoe, J. Cook tarafından en erken örnekler arasında tanımlanır. Atina'daki protogeometrik evrenin geç safhası ile hiçbir surette benzerlik göstermez dediği bu örneği İ. Ö. 1000 civarlarına tarihler. Daha sonra Ögün tarafından Bayraklı'da en eski protogeometrik devir vazosu olarak tanımlanmış ve submiken - protogeometrik evreye geçiş olarak tarihlenmiştir. Akurgal tarafından aynı kap erken protogeometrik döneme, 10. yüzyılın ilk yarısına, belki de ilk dörtlüğüne konur. Bizce submiken örneklerine daha yakın olan bu oinochoe, protogeometrik evreye geçişi hazırlayan örnek olarak tanımlanabilir. Biçim için krşl. MP. 606, F 38 T 137 no. 1,2 Asine; Asine, fig. 238 (30, 31): no. 4 Salamis (IIIC: 2); Carl - Gustav Styrenius, "The Vases from the Submycenaean Cemetery on Salamis" OpAth 4 1962, 111, lev. V (3659).

⁹⁴ Skyphos: BSA 53-54, 10, lev. 5b; Ögün 27 ff., lev. 4,2; Eski İzmir, 119 ff., lev. 9a, b. Desborough protogeometrik evre skyphoslarının genel öğelerini tanımlarken: "The skyphos or two - handled bowl is to be found in most periods and styles, but the type with a high conical foot is, I believe, peculiar to Protogeometric", V. R. d'A. (Desborough,) "Protogeometric Pottery", Oxford 1952, 77 ff., Protogeometrik evreye miken kökeni ile girdiğini bildiğimiz skyphoslar, Protogeometrik evrede halka kaideden koniye ve tekrar erkengeometrik evrede halka kaideye dönüşürler. Konik kaideli skyphosların kökenini Miken III A'ya dek giden alçak kaideli çanaklarda aramak gerekir. Desborough, 77 f.; MP, 634, F 80 T 284 (III A: 2); Ögün, 28 f., Wace tarafından "Granary" stil olarak adlandırılan bir küme kap içinde yer alan skyphos

Bayraklı höyüğü dışında, İzmir kentinde kimi Miken buluntularının ele geçmesi ilgi çekicidir. İzmir'in Namazgâh semtinde yer alan Roma Agorası kazıları⁹⁵ sırasında ele geçen bir bronz kılıç, Bittel tarafından tabakaya bağlı olmaksızın, bir mezara ait buluntu olarak tanımlanmak istenir⁹⁶.

İzmir Müzesi'nde gelişi yöreleri ve ne zaman müzeye geldikleri belli olmayan iki kap bulunmaktadır. Birinci örnek, küçük köşeli-konik, armut biçimli amphoradır (lev. IX)⁹⁷. Biçimsel yönden Furumark F 7 T 47 örnekleri ile benzerlik kurar⁹⁸. Ancak söz konusu kümeden zamansal ve köşeli kenar profili ile ayrıcalıklar gösterir. Söz konusu örnekler Anadolu'da azınlıktadır. İzmir örneği dışında iki benzeri Müskebi'den gelmektedir⁹⁹. Biçim, hamur, dış astar ve boyama yönünden İzmir küçük amphorası, Müskebi env. no. 60

biçimli çanaklar, biçimsel yönden Bayraklı skyphosuna çok benzerler. MP. 634, F 80 T 284, no. 42, 44 Vatoi: CVA Danemark 2, III A, lev. 54,9, 10, 12; no. 50 Enkomi: SCE I. lev. 118/3: no. 52, 53 Münih: München Sammlung, lev. 3, 40, 41. Biçimsel yönden bu örnekleri çoğaltmak olanaklıdır. Bezeme yönü ile Bayraklı örneği, "Granary" stil kaplarından ayrılır. Ancak, panel arasında kalan triglyph-metop düzenlemesi ile Furumark FM 75:15 bezeğini anımsatmaktadır. MP. fig. 72, 414 f., FM 75:15 (III C: 1e). Protogeometrik evrenin sonuna tarihlenen Bayraklı skyphosu üzerindeki bezeme düzenlemesine protogeometrik evre Attika kaplarında rastlama olanağımız yoktur. Kanımızca erken protogeometrik evreye geçişi sağlayan Bayraklı skyphosu, 1050-1000 yılları arasından olmalıdır. Diğer taraftan özellikle geç protogeometrik evrede Bayraklı, Attika biçimlerine bağlılığı en iyi şekilde konik kaideli skyphoslar ile göstermektedir. Nitekim Bayraklı'da ele geçen ikinci korunmuş örnek, konik kaideli bir skyphos olmalıdır. Eski İzmir, 19 f., lev. 9c

⁹⁵ K. Bittel, A Schneider, "Archäologische Funde aus der Türkei 1942", AA 58 1943, 203, fig. 3; R. Naumann, S. Kantar, "İzmir'de Roma devrine ait İyon Agorasında yapılan Hafriyat Hakkında ikinci ihzari Rapor". Belleten 7, 1943, 213-225: Bk. diğer tartışmalar için, BSA 53-54, 9 ff., dipnot 6

⁹⁶ K. Bittel, "Kleinasiatische Studien", İstanbul 1942, 175 f.; N. K. Sandars, "The First Aegean Swords and their Ancestry", AJA 65 1961, 27, lev. 19,7; Mee, 130 ff., Söz konusu buluntuyu Miken kılıcı olarak GH I'e ve Sandars tip B olarak tanımlar

⁹⁷ Özgünel, 54 ff., lev. 10d, İzmir müzesi env. no. 8043, pembemsi deve tüyü hamur, aynı renk dış astar, kahve, açık kahve rengi bezeme, kaide ve ağız kenarı, kulp kayıp. Yük. 11,3 ağız çapı 9, çeper 0,4 cm

⁹⁸ MP. 591 F 7 T 47

⁹⁹ G. Bass, "Mycenaean and Protogeometric Tombs in the Halicarnassus Peninsula", AJA 67 1963, 355, lev. 81, fig. 9; Boysal, Kat. I, 7 ff., lev. 6,3 (env. no. 60) ve lev. 6,1 (mezar 45, env. no. 2331)

ile çok yakın benzerdir¹⁰⁰. Söz konusu amphoralara Anadolu dışında çoğunluk olarak Kıbrıs'ta rastlanmakta ve kaideleşmiş gibi, spiral FM 49 bezekleri ile betimlenmişlerdir¹⁰¹. İzmir amphorası kulplar arasında, omuz bantında 4'lü çizgilerden oluşan yatay "chevron" FM 58:24 bezemesi ile betimlenmiştir¹⁰². Bezeme yönünden en yakın örnek Rodos - Apollakia buluntusudur¹⁰³. Kalite yönünden anavatana ve Dodekanese benzer ve çağdaşlarından ayrılan İzmir küçük amphorası, kanımızca Miken III C: 1 evresinde Batı Anadolu'da yöresel bir çömlek evinin üretimi olarak tanımlanabilir.

İzmir Arkeoloji Müzesi'nde saklanan ikinci örnek, Anadolu Miken buluntuları arasında Furumark kümelerine yerleştiremediğimiz kimi kaplar gibidir. Bu örneklerin bazıları ünük biçimleri ile karşımıza çıkar¹⁰⁴. İzmir ünük örneği (lev. X), küçük bir matracık olup, hangi yollardan müzeye geldiği bilinmemektedir¹⁰⁵. Biçimsel yönden matracık çeşitli etkiler gösterir. Miken örnekleri içinde benzerlerine rastlanmaz. Ancak Anadolu kökenli kimi matralarla yakınlık kurar¹⁰⁶. Tarihlendirmede biçimsel yönden bir yakınlık kurma olanağı yoktur. Anavatanda rastlamadığımız bu biçim, Anadolu dışında Kıbrıs'tan kimi matralar ile, özellikle boyundan birleşen kulp yapıları dışında, İzmir örneğini anımsatır¹⁰⁷. Söz konusu biçim, olasılıkla Hitit ve Kıbrıs - Levantin çevrelerinde çok sevilen

¹⁰⁰ Ibid.,

¹⁰¹ MP. 591, F 7 T 47, 363, fig. 62 Spiral bezekleri için bk. F 7 T 47 no. 1, 2, 5, 7, 9, 11-17

¹⁰² Ibid., 383, fig. 67 FM 58: 24, Furumark III C: 1 e olarak tarihler

¹⁰³ CVA Danemark I, III A, lev. 43,7; idem MP. 592, F 7 T 49 no. 4

¹⁰⁴ İleride inceleyeceğimiz Selçuk ve Müskebi kimi mezar buluntuları

¹⁰⁵ Özgünel, 160 ff., lev. 61 b (İzmir müzesi env. no. 8014), yanlarda basık (sağıya yapışık), dairesel vücutlu, omuzda iki küçük halka kulp, kulplar arasından çıkan kısa-kalın boyun ve dışa dönen ağız-dudak. Kireçli kumlu koyu tuğla rengi hamur, krem-hamur rengi dış astar, kahverengi bezeme, sol kulp kırık. Yükseklik 10,5 cm, ağız çapı 8,5 cm, çeper 2,7 cm, çapı 0,5 cm

¹⁰⁶ Ö. Bilgi'nin kümelerine göre, Alacahöyük'te ele geçen (A1). B 3. C 2. D 2a biçimindeki Al. e. 181 matrasına ölçüleri dışında yakınlık kurar. Tek kulplu Kültepe örneği ise bezeme ve biçim yönünden diğer yakın örnektir. Ö. Bilgi, "M. Ö. II. Binyılında Anadolu'da Bulunmuş olan Matra biçimli kaplar" İstanbul 1982, Alacahöyük 102 f. Env. no. Al. e. 181, Tablo 9, Des. 1, Kültepe A1, B2, C1, D 16, Tablo 7, Des. 4, Kültepe env. no. kt. b/k 219, 98 ff.,

¹⁰⁷ CVA Cyp. 1,32, lev. 31,1 (A 17327), 2 (1933/V, 6/6)

örnekler olarak tanımlanabilir¹⁰⁸. İzmir matrası kanımızca, Anadolu-Kıbrıs etkisinde yapılmış, yöresel (Batı Anadolu) bir üretim için olasıdır. Bezeme dış yüzde iç içe çizilmiş çember dizileri ile oluşturulmuştur. Aynı bezeme stiline yoğun şekilde Kıbrıs benzerlerinde rastlarız¹⁰⁹. İzmir matrası, büyük olasılıkla daha önce gördüğümüz İzmir env. no. 8043 amphoriskosu ile hamur, dış astar ve boyama yönünden çok yakındır. Kanımızca aynı üretim evinden olan matra, olasılıkla Miken III C: 1 evresindedir.

Klazomenai (Urla İskelesi - İzmir)

İzmir Körfezi'nin batı kıyısında, 30 km. uzaklıktaki Urla İskelesi, ve bir berzahla bağlanan Karantina Adası, eski Klazomenai kentinin yerleşme alanlarını oluşturur. Antik kentte ilk kazılar 1921-22 yıllarında G. P. Oikonomos tarafından gerçekleştirilmiştir¹¹⁰. A. Erkanal'ın da belirttiği gibi, kazı haberlerinde Klazomenai kentinin 3. ve 2. bin prehistorik kültürleri hakkında bize bilgiler verilmemektedir¹¹¹.

Ancak E. Akurgal, ilk olarak Troia I ve II ile çağdaş III. bin çanak çömleğine Klazomenai'da rastlandığını bilim dünyasına duyurur¹¹². Diğer taraftan Atina Milli Müzesi'nde II. bine ait 25 parça Miken seramiğinin Klazomenai'dan geldiği bilinmektedir¹¹³. Uzun bir aradan sonra, 1979 yılında Klazomenai kazılarına tekrar başlanmış olup, çok ilgi çekici sonuçlar ortaya çıkmaktadır¹¹⁴. 1979 yılı çalışmaları sırasında Liman Tepe'de yapılan kazılarda, höyüğün Troia I, VI ile çağdaş yapı katlarına ait çanak - çömleğin yanında

¹⁰⁸ İbid., 37, no. 1-4; Ö. Bilgi, a.g.e

¹⁰⁹ Bk. dipnot 107

¹¹⁰ G. P. Oikonomos, "Ανασκαφαί ἐν κλαζομεναΐς", PAE 1921, 63 ff.,

¹¹¹ A. ve H. Erkanal, "Vorbericht über die Grabungen 1979 im prehistorischen Klazomenai", Hacettepe Üniversitesi, Ed. Fak. Der. 1 1983, 163 ff., (Erkanal)

¹¹² Bayraklı Kazısı ön Rapor, 4 f.,

¹¹³ M. B. Sakelariou, "La Migration Grecque Ionie", Atina 1958 506 f.; LMS. 161; Mee, 125; Erkanal 164 f.,

¹¹⁴ Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü adına Çetin Anlağan'ın başkanlığında yürütülen kazılar, 1981 yılından beri Ege Üniversitesi adına Güven Bakır tarafından sürdürülmektedir. Ç. Anlağan - G. Bakır, "1979 yılı Klazomenai Kazısı", II. Kazı sonuçları Toplantısı, Ankara 1980, 87 f.; G. Bakır, "Urla/Klazomenai Kazısı 1981 yılı Çalışmaları Raporu" IV. Kazı sonuçları Toplantısı, Ankara 1982, 63 ff.,

miken, protogeometrik ve arkaik dönemlere ait seramikler, parçalar halinde ele geçmiştir¹¹⁵. 1980 yılı çalışmaları Liman Tepe'nin Troia I dönemine çağdaş bir yerleşime uğradığını açık seçik ortaya koymuştur¹¹⁶. Erken bronz çağa konan seramik, A. H. Erkanal tarafından 3 küme altında toplanmış, 3. kümede yer alan örneklerin Troia V ile paralellikler kurduğu gözlenmiştir. Orta bronz çağ seramiği de yine 3 kümede toplanmıştır. Söz konusu seramiğin çarkta yapıldığı saptanmış; özellikle 3. kümede yer alan örnekler, Minyas kapları olarak tanımlanmıştır¹¹⁷.

Klazomenai'da eski ve yeni kazılar sırasında ele geçen Miken seramiği, bugünkü araştırmaların ortaya koyduğu verilerle, kesin bir yerleşme katmanlarından gelmediğini açıklamaktadır. Ancak eski 25 parçanın üzerine, bugün aşağı yukarı dört katı daha eklenmiş bulunmaktadır. Sağlam yakalanacak bir tabaka, hiç kuşkusuz Miken etkinliklerine ışık tutacaktır. 1981 yılında Atina Milli Müzesi'nde gördüğümüz Klazomenai Miken parçaları arasında¹¹⁸, Mee'nin daha önce saptadığı gibi, en erken örnek GH veya Miken II B evresinden bir Ephyrean kylix parçasıdır¹¹⁹. Bu parça üzerinde yer alan süsleme ise Furumark FM 17:14 rozet bezeği ile betimlenmiştir¹²⁰. Söz konusu biçim ve bezek Furumark tarafından Miken II B evresi olarak tarihlenmektedir¹²¹. Atina Milli Müzesi'nde sergilenen parçaları biçim ve bezeme yönünden Furumark kümelerine yerleştirme olanağımız vardır. Zamansal olarak bu parçaları Miken II B-III C: 1 evreleri arasına koymamız olanaklıdır. Parçalar arasında yer alan bir örnek, Anadolu için çok ilgi çekicidir. Bugüne değin pişmiş toprak figürin benzeri eserler bulunamamıştır. Ancak Klazomenai parçaları arasında yer alan FM 27:14 bezeğine benzer biçimde plastik kadın göğsü örneği¹²², Mykenai'da ele geçen boyalı

¹¹⁵ Ç. Anlağan - G. Bakır, 88 f.,

¹¹⁶ G. Bakır, 64 f.; Erkanal 163 ff.,

¹¹⁷ Erkanal, 169, 170

¹¹⁸ DAI - Atina burslusu olarak Şubat 1981 yılında Atina Milli Müzesinde sergilenen Klazomenai miken parçalarını görme olanağı oldu. Bu olanağı hazırlayan Atina Alman Arkeoloji Enstitüsü Md. Prof. Dr. H. Kyrieleis ve Prof. Dr. K. Kilian'a teşekkür ederim

¹¹⁹ Mee, 125; MP. 627 ff., F 79 T 254

¹²⁰ MP. 281, fig. 40 FM 17:14 (Miken IIB)

¹²¹ İbid., 282, 627 ff.,

¹²² İbid., 315, fig. 53 FM 27:14 (Deniz mahlukları)

toprak figürinlere çok yakındır¹²³. Mee'nin daha önce belirttiği gibi, parçaların çoğunluğunu kapalı kaplar oluşturmaktadır. Ancak adlandırılabilen biçimler açık kaplardır¹²⁴. FM 46:47 veya 48 koşan spiral bezeği ile betimlenmiş parça, Furumark derin iki kulplu krater örneklerinden¹²⁵ ve FM 46-59 koşan spiral bezeği ile süslendirilmiş parça, III C:1 evresinden bir skyphosa ait olabilir¹²⁶. Olasılıkla FM 46:15 bezeği ile betimlenmiş fincan parçası, Mykenai örneği ile hem zaman IIIA:2-IIIB:1, hem de biçim ve bezeme yönü ile yakın ilişki kurar¹²⁷. FM 46:58 koşan spiral bezeği ile basit bir biçimde¹²⁸ veya antithetik spiral - triglyph düzeni ile süslendirilmiş parça¹²⁹, olasılıkla daha önce de gördüğümüz F 80 T 285 kümesinden ve III C:1 evresinden bir skyphos olmalıdır. Klazomenai parçaları içinde yer alan iki parça, olasılıkla kapalı amphora biçimlerini anımsatmaktadır. Her iki parça da FM 70:1 veya 7 pul bezekleri ile betimlenmiştir¹³⁰. Olasılıkla Miken III B-C:1 evresinden olan iki skyphos, triglyph FM 75:2 ve 15 bezekleri ile süslendirilmiştir¹³¹. Miken IIIB-IIIC evresine koyabileceğimiz iki parça, Tricurved Arch FM 62: 19 bezekli parça¹³², olasılıkla F 9 T 58 ve ikinci örnek ise Mee'nin de belirttiği gibi, F 9 T 63 amphoralarından olmalıdırlar¹³³. "U" bezeği ile süslü parça (FM

¹²³ S. E. Iakovidis, "Mykene - Epidaurus", Atina 1978, 125 f., fig. 88 (13. yüzyıl), olasılıkla Klazomenai örneği de aynı zamandandır

¹²⁴ Mee, 125

¹²⁵ MP. 586, F 3 T 8; 357, fig. 60 FM 46:47, 48

¹²⁶ Ibid., 634 F 80 T 285: Bezeme ve biçim için bk. Tiryns, AA 1979 416, Abb. 37:2

¹²⁷ MP. 353, fig. 59 FM 46: 15; 621, 622, F 58 T 220 no. 1 Mykenai; IIIB: 1 örneği için bk. E. French, "Pottery from late Helladic III B 1 Destruction Contexts at Mycenae", BSA 62 1967 156 f., fig. 7 (53.810), (E. French 1967)

¹²⁸ MP. 357, fig. 60 46:58

¹²⁹ Ibid., 363, fig. 62 FM 50, antithetik spiral; olası benzer örnek Tiryns'den, AA 1979 416, Abb. 33,7

¹³⁰ MP. 403, fig. 70 FM 70: 1 (IIA-III B), 7 (IIB-IIIA:2)

¹³¹ Ibid., 414 f., fig. 72; E. French, "A Group of Late Helladic III B 1 Pottery from Mycenae" BSA 61 1966, 277, fig. 7,2 (E. French 1966): E. French 1967, 167, fig. 12, 46

¹³² MP. 391, fig. 68 FM 62:19; benzer örnek için, E. French 1967, 174, fig. 14 (52.561) III B 1

¹³³ MP. 594, F 9 T 58. Biçim için E. French 1967, 174, fig. 14 (52.561); MP. 595, F 9 T 63 (III C: 1); Mee, 125 f.,

45:6)¹³⁴, M III B evresine konan iki kulplu derin çanaklardan F 80 T 281 biçimine yakındır¹³⁵. FM 25:5 istiridyeye bezeği ile süslendirilmiş örnek, olasılıkla M III A: 2 evresinden olup, açık veya kapalı kap omuz parçasıdır¹³⁶. Açık bir kap parçası F 80 T 284¹³⁷ üzerinde köşelerde yaylarla süslü baklava bezeği olan (FM 73:14) örnek, III B evresindedir. Eski kazıdan bezeme biçimini tanıyabileceğimiz son parçalar üzerinde ahtapot (FM 21) bezeği betimlenmiştir¹³⁸.

1979 yılında tekrar başlanan Klazomenai kazıları sırasında, sondajlardan ve yüzey araştırmaları aracılığı ile, az miktarda Miken seramiği toplanmıştır. Çoğunluk MIIIB-IIIC:1 evresine koyabileceğimiz skyphos biçimindeki parçalardır. Kenar profillerine göre, skyphoslar Furumark F 80 T 284, 285 kümelerine yakındırlar¹³⁹. Parçalar üzerinde FM 62 "tricurved arch"¹⁴⁰, FM 19:52, 53, 54, dil¹⁴¹, dil bezeği ile birlikte ayırıcı triglyph (FM 74:37), tricurved arch ile doldurma süsü olarak istiridyeye FM 25:8 betimlemeleri görülmektedir¹⁴².

Ele geçen skyphoslarda ortak özellik içte bir monokrom boyamanın olmayışıdır. Dudak içinde 4 veya 5 mm. kalınlığında bezek renginde boyalı bir iç - ağız bantının yer aldığı görülür. 1979 yılı yüzey buluntuları arasında yer alan üzengi kulplu kanne omuz parçası, tipik Miken hamuru ile karşımıza çıkar. Miken III C:1 evresinden olan bu parçanın, Schachermeyr'in "Nobel Keramik" kümesi örneklerinden olması akla gelebilir¹⁴³.

¹³⁴ MP. 345, fig. 58 FM 45:6

¹³⁵ Ibid., 633 F 80 T 281, no. 19 Enkomi örneği, bezeme için yakın örnektir (Miken III B)

¹³⁶ Ibid., 315, fig. 53 FM 25:15

¹³⁷ Ibid., 634, F 80 T 284: 411 f., fig., 71 FM 73:15; yakın benzer E. French 1966, 222, 227, fig. 7 (11)

¹³⁸ MP. 303, fig. 48, 49: 373, fig. 65 FM 53:14 (III B).

¹³⁹ Ibid., 634 f., F 80 T 284, 284; Kenar profili için yakın benzer, Tiryns VI, 181 Abb. 15 (H 17a)

¹⁴⁰ MP. 391, fig. 68. Doldurma bezeği olarak; 315 f., fig. 53 FM 27:43 deniz mahluku kullanılmış

¹⁴¹ Ibid., 299, fig. 47

¹⁴² Ibid., 415, fig. 72 FM 74:315, fig. 53 FM 25

¹⁴³ Bk. dipnot 88

1980 yılında ele geçen Miken seramiği içinde kylix biçimindeki kaplar çoğunluktadır. Monokrom bir kylix kaidesi (F 79 T 263) büyük olasılıkla Miken II B evresinden olan en erken örnektir¹⁴⁴. Fincan örneklerinin yanında, III B evresine dek inebilen kapalı kap omuz parçaları ile armut biçimli büyük saray stili amphora kaideleri, büyük halka kaideli krater kenar parçaları ile olasılıkla tabak - çanak parçaları ele geçmiştir¹⁴⁵. Bezeme olarak, özellikle kylix parçalarında: FM 23:6 şeytan minaresi, FM 51:10 saplı spiral, FM 53:19 dalga ile FM 46:52 koşan spiral bezekleri karşımıza çıkar¹⁴⁶. Klazomenai 1979-80 yıllarında ele geçen Miken seramiği, zamansal olarak Miken II-III C: 1 evresinden olan ve çoğunluğu Argolis bölgesinden ithal edilmiş örneklerdir¹⁴⁷. 1981-83 yılı çalışmaları sırasında tekrar Miken çanak - çömleği, parçalar halinde gün ışığına çıkarılmıştır.

Erythrai (Çeşme - Ildırı)

Ionia'da İzmir, Çeşme yakınlarındaki Erythrai - Ildırı köyünde E. Akurgal yönetimindeki kazılar 1965 yılından bu yana sürdürülmektedir. 1966 yılında kazılar sırasında C. Bayburtluoğlu'nun Ildırı çevresinde yaptığı geziler, ilgi çekici buluntuların ele geçmesine olanak sağlamıştır. Bayburtluoğlu, bugün için yerleşmeye bağlı olmaksızın, Şifne ile Reisdere köyü arasında aşağı yukarı Erythrai'nın batısında ve 8 km. uzaklıkta Kalem Burnu'nda dört Miken seramiğini yüzeyden bulmuştur¹⁴⁸. Bunlar kylix kaide (lev. XI a), küçük çanak (lev. XI b) ve olasılıkla iki fincan (lev. XII a,b) parçalarıdır. Kylix kaide parçasının olasılıkla derin gövdeli bir kylix'e ait F 79 T 263 olması akla gelebilir¹⁴⁹. Fincan parçaları kanımızca, Furumark biçim dizilerinden F 58 T 219 veya 220 biçimlerine yakındır¹⁵⁰.

¹⁴⁴ MP. 630, F 79 T 254:629, F 79 T 259

¹⁴⁵ Ibid., 602 ff., F 25 T 115'e yakın; 603 F 29 T 120'ye yakın; 590, F 7 T 35'e yakın; 633, F 80 T 281'e yakın

¹⁴⁶ Ibid., 311, fig. 51 FM 23:6 III B: 366, fig. 63 FM 51:10 III B: 373, fig. 65 FM 53:19 III C: 1:357, fig. 60 FM 46:52 III A: 1-B

¹⁴⁷ 1979-80 buluntularını gösteren ve not almama izin veren, kazı başkanı G. Bakır'a teşekkür ederim. Söz konusu buluntular Y. Ersoy (Ege Üni. Ed. Fak. Yük. Lisans öğrencisi) tarafından bitirme tezi olarak incelenmiştir

¹⁴⁸ Mellink, AJA 72 1968, 134; Schachermeyr II. 194; C. Bayburtluoğlu, "Erythrai. Coğrafya-Tarih-Kaynaklar-Kalıntılar", Ankara 1975, 6 f.,

¹⁴⁹ MP. 630, F 79 T 263, Miken I-II B

¹⁵⁰ Ibid., 621 ff., F 58 T 219 II B-III A: 1, F 58 T 220 III A: 2-B

Söz konusu parçaların rastlantı sonucu ele geçmesi ve tarihleme için kesin belirleyici noktaların olmaması, genel bir senteze gitmemizi engellemektedir. Ancak kylix kaide parçası için verebileceğimiz olası II B evresi, Erythrai kıyılarında Miken alış verişlerinin erken bir zamanda görülebileceğini aklımıza getirebilir. Bu da Mikenli kolonistlerin veya tüccarların bu kıyılarda dolaştığını söylememize olanak tanır. En geç zaman olarak ise, fincan parçalarının III B evresine kadar inmesi ile oluşur. Ancak küçük çanak olarak tanımladığımız parça üzerinde eğer bir dalga betimlenmiş ise, bu zaman III C: 1 evresine dek gidebilir.

Kolophon (Değirmendere)

Ionia bölgesinde, Klazomenai'den sonra önemli merkez olarak, İzmir, Cumaovası yakınındaki bugünkü Değirmendere Köyü sınırları içinde yer alan eski Kolophon kenti karşımıza çıkar. 1922 yılında çok kısa yapılan araştırmalarla, bu kent olasılıkla Geç Hellas III evresinden başlayarak Protogeometrik, Geometrik ve Hellenistik çağlara değin tarihlenen yerleşmelere ait mezar ve diğer arkeolojik kalıntılar ile belgelenmiştir¹⁵¹. Kazı notlarından elde edilen bilgilerin ışığı altında, köyün batısında, şimdi köyün bulunduğu alanda, olasılıkla daha önce köylüler tarafından tahrip edilen, dairesel mezar odalı ve kısa dromoslu bir "Tholos" mezar saptanarak temizlenmiş (lev. XIII) ve o günkü durumu ile kağıt üzerine aktarılmıştır¹⁵². Mezar hakkında, özellikle tarihlemeye iki öneri görülmektedir. A. J. B. Wace, GM (geç minos) III olarak¹⁵³; Huxley ise, H. Goldman'ın anlattıklarına göre Kolophon'da bulunan Miken tholos mezarının, M III B veya III C evresinden ve bu mezarın geç. 13 yüzyılda Kolophon'a yerleşen Akha'lara ait olabileceğini önerir¹⁵⁴. Ancak

¹⁵¹ H. Goldman, "Excavations of the Fogg Museum at Colophon", AJA 27 1923, 67; E. De Bocard, "Chronique des Fouilles", BCH 46 1922 549 ff.; L. Holland, "Colophon", Hesperia 13 1944, 91, 94; LMS. 161; AnatSt. 18 1968, 188; MPL. 83; R. A. Bridges Jr. "The Mycenaean Tholos Tomb at Kolophon", Hesperia 43 1974, 264 ff. (Bridges Jr.); Schachmeyer II. 194 f.,

¹⁵² Bridges Jr. 264 ff.,

¹⁵³ A. J. B. Wace, "Mycenae", BSA 25 1921-23, 395 f., Wace bu mezarı küçük Asya'daki Tholos örneklerin en erkeni olarak tanımlar

¹⁵⁴ G. L. Huxley, "Achaean and Hittites", Oxford 1960, 39 f.,

somut buluntular ile tarihlenemeyen bu mezar, yörede yapılacak daha geniş kazılar sonunda sağlıklı bir biçimde zamansal yerleşmeye oturtulabilir. Mee, biçimsel yönden Kolophon Miken tholos mezarını, Karia bölgesinde, Çömlekçi köyünde ele geçen üç örnekle karşılaştırır. Mee'nin söz konusu yaklaşımına, herhalde Çömlekçi mezarlarının çap olarak 3 m. ye yakın olması neden olmuştur¹⁵⁵. Diğer taraftan, Çömlekçi mezarlarında dairesel planın yanında bir dromos olayı söz konusu değildir. Bridges, Kolophon mezarını tanımlarken, onun yöresel yapıcılar tarafından yapıldığını ileri sürer. Anıtsal bir yapı olarak düşünüldüğünü ve gelenek dışı bir tasarımı içerdiğini belirtir. Böylece Çömlekçi mezarlarının da aynı biçimde yöresel düşünceden kaynaklanmış olması aklımıza gelmektedir¹⁵⁶. Mezarın bulunuşundan önce ele geçirilen bronz bıçak, gümüş iğne ile mavi camdan pendant parçası, hiç kuşkusuz, yöredeki Miken etkinliklerinin kanıtlanması yönünden önemli buluntulardır¹⁵⁷. Söz konusu buluntular, Greenwell'in anlattıklarına göre, çevresi iri taşlarla çevrili bir mezardan gelmektedir. Mezar Kolophon yakınındaki bir tepenin eteklerinde yer almaktaydı¹⁵⁸. Batı Anadolu'da çok yakın zamanda ele geçen Menemen Tholos mezarı ile Müskebi oda mezarlarından gelen seramik, bıçak, kılıç, okucu, mızrakucu ve takı gibi buluntular, Miken etkinliklerinin yalnızca çanak - çömlekle temsil edilmediğini kanıtlamaktadır. Menemen, İzmir, Kolophon maden örnekleri, yakın yörelerde ele geçmeleri yönünden ilgi çekici sonuçlar doğurabilir¹⁵⁹. Kolophon metal örneklerinden bronz bıçağın Sandars tarafından "Class H swords: Siana Group Bronzes" kümesi içinde görülmesi ilgi çekicidir¹⁶⁰. Benzer örnek olarak Sandars, Rodos - Ialysos'dan GH III B-C evresine konan mezar toplu buluntuları içindeki bıçak ile karşılaştırır. Sandars'ın karşılaştırması, Huxley'in Kolophon Tholos mezarı için verdiği zamanla eşitlik kurması, Miken etkinliğinin Kolophon'daki başlangıç tarihi önerisini doğrular gözükmektedir. Müskebi mezarlarından gelen toplu bulun-

¹⁵⁵ Mee, 126 f.,

¹⁵⁶ Bridges Jr. 266 f.,

¹⁵⁷ William Greenwell, "On some rare forms of Bronze Weapons and Implements" *Archaeologia* 58 1902, 5 ff., fig. 4-6 158. (Greenwell)

¹⁵⁸ *Ibid.*, 5f

¹⁵⁹ Bu konu H. Erkanal tarafından toplu olarak incelenmektedir

¹⁶⁰ N. K. Sandars, "Later Aegean Bronze Swords", *AJA* 67 1963, 140 f., lev. 27:57.

tular arasında yer alan cam pendant örnekleri¹⁶¹, Kolophon tek parçası ile yakınlık göstermektedir¹⁶². Bizce, ilişkilerin Batı Anadolu kıyılarında Miken III B-C evresinde özellikle Pitane'ye dek, daha çok Dodakanes üzerinden aktığı izlenimini vermektedir. Ancak, yine de kesin bilgilere, yörede yapılacak kazılar ışık tutacaktır. Kolophon'daki Miken etkinliklerinin, eldeki tüm verilere dayanarak, M III B evresinde başlamış olması olasıdır.

Selçuk (St. Jean Basilika) - Ephesus

1963 yılında Selçuk'ta Bizans evresine konan Ayasuluk tepesinde yer alan St. Jean Basilikası'nı oluşturan hisarda yapılan çalışmalar sırasında "Takip Kapısının" güney, güney - doğusunda keşfedilen mezarda sağlam korunmuş Miken kapları bulunmuştur¹⁶³. Söz konusu mezarda sağlam korunmuş altı kap ile birlikte bir kratere ait parçaların da ele geçtiği bildirilmektedir¹⁶⁴. Biçimsel ve bezeme yönü ile kaplar, Miken III A: 1-2 evresinden olduğunu ortaya koyar niteliktedir. Ancak Y. Boysal'ın daha önce de belirttiği gibi¹⁶⁵, Gültekin ve Baran'ın yayınlarında, Mellink'in¹⁶⁶, daha sonra da Mee'nin¹⁶⁷ sözünü ettikleri hayvan ve insan kemiklerinden hiç söz edilmemektedir. Hayvan kemikleri bir kabın çevresinde dağınık olarak, insan kemikleri ise, buluntular içinde yer alan kraterin içinde gün ışığına çıkarılmıştır. Eğer Mellink'in gözlemleri ışığı altında bir sonuca gidecek olursak, Müskebi'de ele geçen mezarlarda da söz konusu gömmenin olduğunu ve geleneğin Karia'dan Ionia'ya dek uzanmış olabileceğini varsayabiliriz.

¹⁶¹ Müskebi metal ve takı örnekleri, daha çok Rodos - Kos benzerleri ile yakınlık kurar

¹⁶² Greenwell, 6 f., fig. 6, bk. dipnot a

¹⁶³ H. Gültekin, M. Baran, "Selçuk Tepesinde Bulunan Miken Mezarı" (Türk AD XIII/2 1964), 122 ff.; Mellink, AJA 68, 1964, 157 ff. Lev. 50:10, 13; F. Eichler, AnzWien 102 1965, 108; ArchRep 1964-65, 49; Y. Boysal, "Karya bölgesinde Yeni Araştırmalar, New Excavations in Caria", Anadolu 11 1967, 16, 45ff., lev. 21, 22; U. Bahadır Alkım, "Anatolien I", Archaeologia Mundi, 1968, 180 ff., ve Heyne München 1978, 158 f.; D. Knibbe, RE Suppl. 12 1970 "Ephesos" 251 f., J. M. Cook, D. J. Blackman, ArchRep. 1970-71, 43; A. Bammer, R. Fleischer, D. Knibbe, "Führer durch das Archäologische Museum in Selçuk - Ephesus", Wien 1974, 87 ff.; Schachermeyr II. 194, lev. 51b; Özgünel, 17 ff.,

¹⁶⁴ Türk AD. XIII/2 1964, 123 ff.,

¹⁶⁵ Anadolu 11 1967, 16

¹⁶⁶ Mellink AJA 68 1964, 157 ff.,

¹⁶⁷ Mee, 127

Sağlam olarak korunan en güzel örnek, hiç kuşkusuz, insan kemiklerinin bulunduğu kraterdir (lev. XIV-XVIII). Selçuk Arkeoloji Müzesi'nde korunan env. no. 2100 krateri, biçimsel yönden, derin kase şekilli, konikal - armut vücutlu ve torus kaide yapılışı ile, Furumark F 3 T 7 dizilerindeki benzerlerine çok yakındır¹⁶⁸. Biçimsel yönden Selçuk env. no. 2100 krateri, Kıbrıs¹⁶⁹, Ialysos¹⁷⁰ ve anavatan¹⁷¹ örnekleri ile yakın ilişki kurar. Ancak biçimsel yapısı bizce anavatan örneklerine daha yakındır. Bezeme, kulplar arasında kalan geniş alanda, her iki yüzde argonaut (FM 22-7 ve 11, 13) bezekleri ile betimlenmiştir¹⁷². Argonaut bezemesi, bir kökten çıkan üç kollu spirallerle oluşur. Köke eklenen dördüncü kol, kırık bir biçimde spiral bezeklerini tamamlar. Miken argonaut dizileri içinde kollu örneği karşımıza çıkmaz¹⁷³. Kraterler üzerinde argonaut betimlemelerine Argolis ve Attika örneklerinde rastlarız¹⁷⁴. Selçuk kraterinde argonaut bezemesinin kolları arasında Argolis benzerlerinde olduğu gibi, kimi doldurma bezekleri yer alır. Argonaut beziğini oluşturan kök, tenis raketi biçimindedir. Tarama, kafes ve paralel çizgi kümelerinden oluşur. Söz konusu bezeme yöntemi, Selçuk kraterinde özgündür¹⁷⁵. Argonaut kolları arasına doldurma bezek-

¹⁶⁸ MP. 23, 586, fig. 4 F 3 T 7

¹⁶⁹ Ibid., 586, F 3 T 7 no. 5 Enkomi: CVA GB 1, II c. b, lev. 9,7

¹⁷⁰ ASAtene 13-14 1930-31, 388, fig. 86

¹⁷¹ E. French, "Late Helladic III A 1 Pottery from Mycenae", BSA 59 1964, 246, fig. 2, 10 (E. French 1964); Agora XIII, lev. 59,3

¹⁷² MP. 307, fig. 50 FM 22:7, 11-13

¹⁷³ Kimi amphora örneklerinde esas iki kol ve üçüncü kırık kola rastlanmaktadır. MP. 308, index no. 11 (F 7 T 34) Kameiros, A. Furtwängler, G. Loeschcke, "Mykenische Vasen, vorhellenische Tongefäße aus dem Gebite des Mittelmeeres", Berlin 1886, 12, fig. 38 (Mykenische Vasen): no. 13 (F 7 T 35), no. 38 Kameiros: CVA GB 7, IIIa, lev. 2,8. - BM A 831; ASAtene 6-7, 123-24, 213, fig. 136,7

¹⁷⁴ Mykenai'dan gelen krater parçalarında üçlü ve dörtlü kollu örnekler görülür. Ancak üçüncü veya dördüncü kol, Selçuk kraterinde olduğu gibi, kırık kollu değildir. E. French 19-64, lev. 72 (b), 6, 8; E. French, "Late Helladic III A 2 Pottery from Mycenae", BSA 60 1965, lev. 54, 2 (E. French 1965); Atina agorasından gelen sağlam korunmuş mezar armağanında üç kollu argonaut bezemesi görülür. Agora XIII, lev. 31, 14: 59,3

¹⁷⁵ Ancak Asine ve Ialysos'dan gelen armut biçimli kimi amphoralar üzerinde raket betimlemesine rastlıyoruz. MP. 587, F 7 T 19 no. 1 Asine: Asine, fig. 243,3 (III A: 1); Ialysos, ASAtene 13-14, 1930-31, 343, fig.94: 213, fig. 136,7. Mee' nin de belirttiği gibi, III A: 1-2 evresinde bu biçimlendirmede köken olarak Argolis görülebilir. Ancak özellikle Rodos - Ialysos'dan gelen yakın paralelleri de göz önüne almamız gerekecektir. Mee, 127

leri yerleştirilmiştir. Bunlar üçgenler, ortalarında yay biçimi rozet ve köşelerden çıkan paralel taramalarla doldurulmuştur. Söz konusu düzenlemeye kraterler üzerinde Selçuk örneği dışında rastlamak olanaksızdır. Rodos amphoralarında yakın yöntem görülür¹⁷⁶. Doldurma bezeği olarak, argonaut kümeleri arasında çarpıcı süs olarak Papyrus (FM 11) benzeri bir betimleme B yüzünde (lev. XVI-XVII) yer almaktadır¹⁷⁷. Ancak Furumark kümelerinde söz konusu düzenlemeye rastlanmaz. Olasılıkla bu oluşum, kabı bezendiren ustanın bir özgünlüğüdür. A yüzünde, argonaut kollarının spiral dış çemberleri arasında, iç içe çizilmiş, özensiz yarım çember kümeleri (FM 19:30) (lev. XIV-XV) betimlenmiştir. Diğer bir doldurma bezeği olarak, sağ kulp yanında ise, yine FM 19:29 dil betimlemesi yer almaktadır¹⁷⁸. Bezeme ve biçimsel yönden anavatan örneklerine yakınlığı söz konusu olan Selçuk env. no. 2100 kraterinin, ancak Rodos örneklerine olan yakınlıkları da göz önüne alınarak, aynı yörede üretilmiş olması ve en geç M III A: 2g evresinde yapılmış olması olasıdır.

Anadolu Miken seramik dizileri içinde az rastlanan biçimlerden biri de, özellikle dinsel törenlerde libasyon kabı olarak kullanılan konik biçimli, nokta kaideli rhytonlardır¹⁷⁹. Selçuk buluntuları içinde, Anadolu sağlam korunmuş örneği, Furumark F 54 T 199 dizileri içine koyabileceğimiz env. no. 2101 (lev. XIX-XX) rhytonudur. Furumark dizileri içindeki ilerlemiş örneklerle yakın benzerlik gösterir¹⁸⁰. Biçimsel yönden Selçuk rhytonu, Rodos ve kimi anavatan

¹⁷⁶ MP. 589, F 7 T 34 no. 11 Ialysos (III A: 2 e): CVA GB 7, IIIa, lev. 3,13.-BM A 829; Gisela M. A. Richter, "Handbook of the Greek Collection, Metropolitan Museum of Art", New York 1953, 14, lev. 163, 3i (GH III); ASAtene 13-14 1930-31, 343, fig. 94 (Ialysos), olasılıkla bu düzenleme bir Rodos buluşu olmalıdır

¹⁷⁷ MP. 260, fig. 33 FM 11

¹⁷⁸ Ibid., 299, fig. 47 FM 19:30 III A: 2 g. Bu düzenlemeye hiçbir kap üzerinde argonaut birleşimi içinde rastlanmaz.

¹⁷⁹ Söz konusu kaplara özellikle Dodekanese, Kıbrıs - Levantin ve Attika'da rastlanılmaktadır. MP. 618, F 54 T 199; Prosymna II 135, fig. 538 (1002); Mykenische Vasen, lev. 17, 114 (Spata-Attika); CVA PB 1, lev. 2,2 (Atina); BM A 1067, 1, 201 f., fig. 285 (Mykenai); CVA Cyp 1, 10, lev. 9,6 (A 1936): Toronto Cat. lev. 6 (74. - C, 169 Kıbrıs); CVA B 1 lev. 3, 4a, b; CVA Danemark 1. III A, lev. 48,8 (Apollakia - Rodos); MP. 71, dipnot 7 (JdI 42 1927, 7 f.)

¹⁸⁰ MP. 67, 618, fig. 20 F 54 T 199

benzerleri ile yakın ilişkiler içindedir¹⁸¹. Rodos örnekleri ile biçimsel yöndeki yakın ilişki, aynı çevreden geldiğini akla getirmektedir. Bezeme friz sisteminde oluşmuştur. Dudak altından başlayan bezeme, ince-geniş paralel on frize bölünmüştür. I, III, V, VII, IX dar frizlerde nokta bezeği (FM 41:6) betimlenmiştir¹⁸². II ve VI. frizlerde horizontal biçimde düzenlenmiş Chevron (FM 58:33) bezekleri yer alır¹⁸³. IV. frizde, içleri dolu horizontal üçgen zinciri¹⁸⁴ ve VIII ve X. frizlerde ise parantez veya virgül (FM 64:19) bezekleri betimlenmiştir¹⁸⁵. Söz konusu bezeklerden yalnızca nokta dizilerine rhytonlar üzerinde rastlamaktayız¹⁸⁶. Selçuk rhytonu bizce olasılıkla Rodos - Kameiros örneklerine yakınlığı ile, aynı çevreden gelmiş, zamansal olarak da, M III A: 2g evresinden olmalıdır.

Anadolu Miken çanak - çömlek dizileri içinde kimi kapları, Furumark biçim kümeleri içine yerleştirme olanağımız yoktur. Daha önce gördüğümüz İzmir Müzesi'nde saklanan küçük matra biçimli kaba Selçuk örneği ile, Müskebi buluntularını incelerken göreceğimiz makara gövdeli, düdük biçimli oyuncacı da ekleyebiliriz. Ünik olarak tanımladığımız bu örneklerin, olasılıkla yöresel çömlek evlerince kimi dış etkiler sonunda üretilmiş olmaları akla gelmektedir. Selçuk env. no. 2102 (lev. XXI-XXII) örneği, ince, uzun boynu, nokta - delik kadesi ve topaç biçimli gövdesi ile, Anadolu ve Miken kap biçimleri içinde ünik bir örnektir. Biçimsel yönden yakın bir benzerine rastlamadığımız Selçuk libasyon (rhyton) kabı,

¹⁸¹ Ibid., no. 6a, 7a, 9 Ialysos (III A: 2 g); CVA GB 7, IIIa, lev. 3, 12. - BM A 839; CVA I, 10 Rodi II, II Ae, lev. 12,1; ASAtene 6-7, 1923-24, 211, fig. 134 orta; no. 10 Kameiros (III A: 2 g); G. Jacopi, "Clara Rhodos, Esplorazione Archeologica di Camiro, II, vol. 6-7" 1933, (CR 6/7), 133 f, fig. 154; CVA Danemark 1, III A, lev. 48, 8 (Apollakia); F. H. Stubbings, "Mycenaean The Pottery of Attica", BSA 42, 1947, lev. 18, 1 (Vourvatsi), 5 (Attika, Berlin)

¹⁸² MP. 343, fig. 57 FM 41: 6 (II A-III B)

¹⁸³ Ibid, 383, fig. 67 FM 58:33 (III A: 2-C: 1)

¹⁸⁴ Söz konusu betimlemeye Furumark bezek dizileri içinde rastlama olanağımız yoktur

¹⁸⁵ MP. 397, fig. 69 FM 64:19 (III A:2)

¹⁸⁶ Ibid., 618, F 54 T 199 no. 10 Kameiros (III A:2g) örneğinde yalnızca chevron bezeği yakın benzer olarak görülür. Nokta dizilerine ise, Furumark tarafından belirtilen geliş yeri bilinmeyen örnekte görmekteyiz. 337 f., index no. 6,18 (F 54 T 199) III A: 1. Nokta frizi ayırıcı olarak erken örneklerde, özellikle Girit rhytonlarında karşımıza çıkar. H. B. Hawes, b.d., "Gournai, Vasiliki and other Prehistoric Sites on the Isthmus of Hierapetra Crete", Philadelphia 1908, lev. 7, 26, 29-31

topaç biçimli gövde yapılışı ile, deve kuşu biçimli rhytonlardan etkilenmiş olmalıdır¹⁸⁷.

Selçuk ikinci libasyon kabında bezeme, omuz alanında birbirlerini izleyen kırık kollu spiral bezeklerinden oluşan karışık bir stilde (FM 49:10) karşımıza çıkar¹⁸⁸. Spiral kollarının altında ve spiral aralarında yer alan ikinci bir sap betimlenmiştir. Çengel spiral bezemesinin bir düzenlemesi olarak düşünebileceğimiz bu doldurucu bezeğin çengel bölümü, Lily - zambak bezeğinin çiçek borusunun üzerinde görülen kısa - paralel çubuklarla (FM 9) bezendirilmiştir¹⁸⁹. Kabı süslendiren usta, bizce her iki bezeği (lily ve spiral) görmüş ve karışık bir düzenleme ortaya çıkarmıştır. Spiral bezeğine eklediği süs, çoğunlukla anavatan ve Rodos - Ialysos kapları üzerinde görülmektedir. Kıbrıs örneklerinde ise söz konusu düzenleme azınlıktadır¹⁹⁰. Ancak bu çıkış noktası ile bir köken saptama yeterli değildir. Betimleme stili ile Selçuk kümesiz kabı, bizce Miken III A: 2 zamanından olmalıdır. Beraber buluntularını göz önüne alarak, üretim evinin Anadolu dışında aranması bizce uygundur. Çünkü bu çağda, Anadolu'da bu özende üretim yapan bir çömlekevi henüz yoktur.

Selçuk mezar kümesi içinde sağlam olarak ele geçen örneklerden küresel vücutlu, vertikal çift kulplu, küçük, env. no. 2103 (lev. XXIII-XXIV) amphoriskos, Müskebi örneğinden sonra, Batı Anadolu'da ele geçen ikinci biçim olarak karşımıza çıkar. Miken dünyasına M III A: 1 evresinde Girit etkisinde girmiştir¹⁹¹. Özellikle Kıbrıs ve diğer Levantin ülkelerinde sevilen bu biçim, anavatan ve Dodekanes'de de karşımıza çıkar¹⁹². Furumark F 48 T 188 kümesine

¹⁸⁷ MP. 67, 617, fig. 20, F 55 T 200

¹⁸⁸ Ibid., 363, fig. 62 FM 49:10 (IIIA: 1-2)

¹⁸⁹ Ibid., 258, fig. 32 FM 9

¹⁹⁰ Ibid., 260, bk. index

¹⁹¹ Ibid., 32; Prosymna I, 423, 443; BSA 42 1947, 51 f.,

¹⁹² MP 616, F 48 T 187-189; BSA 42 1947, 51 f.; Prosymna I, lev. 8 (859): II, 182, fig. 706 (541, 1101): 183, fig. 707 (93); Deiras, lev. 82, 9 (DV 134); ASAtene 43-44 1965-66, 197, fig. 204 (155) İstanköy-Langada, ithal III A: 2; CVA B 1, lev. 2, 3 (Rodos); CVA D 1, IIIA, lev. 48, 3, 4; Toronto Cat. lev. 4, 84 (B 971); 85 (B 972). Kıbrıs için, Claude F. A. Schaeffer, "Les Fouilles de Ras - Shamra - Ugarit Septième Campagne (Printemps) 1935", Syria 17 1936, 121, fig. 13 R; F. Petrie, "(Ancient Gaza) I-IV" 1931-1934"; III, lev. 1150 TU; F. Petrie, "Tell El Amarna" London 1894 ve 1974, lev. 29 ve 30; RDCA 1972, lev. 13, 8, 9 (T. L/186) Ankaşine-Kıbrıs; CVA I 8, lev. 1,9 Kıbrıs; ASAtene 13-14 1930-31, 267, fig. 13 Ialysos; CVA Deutsch. 40, lev. 28, Tell El Amarna

koyabileceğimiz Selçuk amphoriskosu¹⁹³, biçimsel yönden Dodekanese çevresinden gelen, İstanköy - Langada¹⁹⁴, Rodos - Ialysos mezar 62¹⁹⁵ ve mezar 51'den¹⁹⁶ tanıdığımız amphoriskoslarla yakın benzerlikler kurar¹⁹⁷. Bezeme her iki yüzde gövdede, iç içe çizilmiş bir merkezden çıkan spiral çemberlerle oluşur. Yanlarda ise, omuzdan kaideye kadar, linear bezeklerle süslendirilmiştir. Bu bezekler, aç - chevron biçiminde düzenlenmiştir. A kenarında, Furumark FM 64:27 bezeğine yakın iç içe çizilmiş aç veya vertikal chevron dizisi (lev. XXIIIb) görülür¹⁹⁸. Benzer amphoriskoslarda, bu biçim betimlemeye örnek verme olanaksızdır. Ancak, düşünce ve düzenleme yöntemi ile Ialysos amphoriskosunu anımsayabiliriz¹⁹⁹. B yüzünde (lev. XXIVb), ağızları birbirlerine ters, vertikal biçimde betimlenen iki sıra chevron (FM 61:12) bezeği vardır²⁰⁰. Biçimsel ve bezeme düzenlemesi ile Rodos örneklerine yakın ilişki kuran Selçuk env. no. 2103 amphoriskosu, Miken III A: 2 e zamanından olup, olasılıkla da Rodos benzerleri gibi, aynı çevreden gelmektedir.

Bugün Selçuk Arkeoloji Müzesi'nde saklanan oldukça kötü bir biçimde ele geçen armut biçimli apmhora, Mee'nin de belirttiği gibi, olasılıkla biçimsel yönden Furumark F 7 T 23 kümesine yakındır²⁰¹. Kulplar arasında kalan omuz - karın geniş alanında, daha önce Selçuk kraterinde ana bezek olarak karşımıza çıkan argonaut betimlemesi yer alır. Parçalar halinde ele geçen ve müze deposunda saklanan krater dışında, sağlam olarak aynı mezardan gelen sonuncu örnek, monokrom, küçük, tek kulplu bir testiciktir²⁰². Bi-

¹⁹³ MP. 30, fig. 5: 616, F 48 T 188 (III A: 2 e)

¹⁹⁴ ASAtene 43-44 1965-66, 197, fig. 41 (205)

¹⁹⁵ ASAtene 13-14 1930-31, 267, fig. 13

¹⁹⁶ ASAtene 6-7 1923-24, 212, fig. 135 sağ

¹⁹⁷ Prosymna II, 182, fig. 706 (1101), boyun - omuz geçişinde yer alan plastik halka, benzer örnekler olarak verilebilir

¹⁹⁸ MP. 397, fig. 69: FM 64: 27 (III A: 2): 383, fig. 67 FM 58:32 (III A: 2): 299, fig. 47 FM 19:17 (III A: 2 g), omuz - kulp altında

¹⁹⁹ Ibid., 616 F 48 T 188 no. 3 Ialysos (III A: 2e): ASAtene 6-7 1923-24, 212, fig. 135: CVA I, 10 Rodi II IIAC, lev. 2, 4

²⁰⁰ MP 383, fig. 67 FM 61:12 (III A: 2-B)

²⁰¹ Ibid., 22,588, fig. 3 F 7 T 23

²⁰² TürkAD XIII/2 1964, 124, fig. 6

çimsel olarak Furumark F 25 T 112 küçük küresel oinochoe biçimi ile benzerlik gösterir ²⁰³.

Selçuk Arkeoloji Müzesi'nde, St. Jean Basilikası buluntuları dışında, Kuşadalı bir kişi tarafından hediye edilen, üzengi kulplu kannenin (lev. XXV) geliş yeri kesin olarak bilinmemektedir. Ancak kuşkusuz söz konusu mezar ile ilişkili bir buluntu değildir ²⁰⁴. Biçimsel yönden Furumark F 46 T 171 kümesi ile benzerlik kurar ²⁰⁵.

Selçuk üzengi kulplu kannesi, biçim olarak Atina ²⁰⁶ ve Kilindra'dan ²⁰⁷ gelen örneklerle yakın benzerlik kurar. Bezeme, yalancı boynun ve emzik ile kulpların yer aldığı omuz alanında betimlenmiştir. Bezek olarak çeyrek, iç içe çizilmiş çember ile köşeli dil (FM 19:31 ve 21) motifleri omuzda görülür ²⁰⁸. Betimlemede yakın benzerlere Tiryns örneklerinde rastlamaktayız ²⁰⁹. Anavatan örnekleri ile biçimsel ve bezemede yakın ilişkiler kurması, Selçuk üzengi kulplu kannesinin olasılıkla Miken III A: 2g evresinde, aynı yöreden ithal edilmiş olmasını aklımıza getirmektedir.

Kuşadası (Yılabıburnu)

Selçuk'dan kıyı boyunca güneye doğru inerek, olası Miken seramiği ile Kuşadası - Yılabıburnu karşımıza çıkar. Mellaart Yılabıburnu yarım adasında çevrede yaptığı geziler sırasında Miken seramiğine rastladığını duyurmuştur ²¹⁰. Parçalar hakkında

²⁰³ MP. 602, F 25 T 112 (II B-III A: 2), yakın benzerlerine Müskebi'de rastlarız. Boysal, Kat. I 15, 16, lev. XVIII 4, 7

²⁰⁴ Schachermeyr II, lev. 52 b.; W. Alzinger, D. Knibbe, "Die erste und grösste Metropole Asiens", Wien 1972, 7 f., Abb. 3a

²⁰⁵ MP. 611, F 46 T 171

²⁰⁶ CVA PB 1, lev. 3,2

²⁰⁷ MP. 611 f., F 46 T 171 no. 13 Kilindra (III A: 2g): A. Furtwängler, "Aegina das Heiligtum der Aphaia", München 1906, lev. 123. 11a

²⁰⁸ MP. 299, 301 index no. 21, 31, fig. 47 FM 19: 21, 31 (IIIA:2g)

²⁰⁹ Tiryns VI. 102, lev. 44, 1: 65,1 (GR XVI 5)

²¹⁰ F. Schachermeyr, "Forschungsbericht über die Ausgrabungen und Neufunde zur ägäischen Frühzeit 1957-60", AA 1962, 357; AnatSt 18 1968, 188; Kuşadası - Yılabıburnu'nun literatürde çoğu kez Pygela olarak görülmesi uzun zaman devam etmiştir. Ancak 1975 yılında Efes - Kuşadası yolu üzerinde 6-7 km. uzaklıkta, zamanın E. E. ve Müzeler Genel Müdürü Merhum Hikmet Gürçay tarafından yapılan kazılara bu satırların yazarı da katılmıştır. Kazılar sırasında, Pygela'nın gerçek yerinin saptanması ve yerleşmenin şimdilik Hellenistik çağa dek uzandığı görülmüştür. Daha sonraki kazılarda ise prehistorik çanak - çömleğin saptandığı H.

hiçbir bilgimiz yoktur. Ancak Selçuk Arkeoloji Müzesi'ne Kuşadalı kişi tarafından armağan edilen (env. no. 1776) üzenği kulplu kanne, eğer Kuşadası sınırları içinde bulunmuş ise, Mellaart'ın haberleri üzerindeki tartışmalar durabilir. Fakat bizce bir mezar buluntusu olması, başka bir çevreden de gelmiş olabileceği varsayımını akla getirmektedir. 1974 yılında Selçuk Arkeoloji Müzesi'ne Tire'den gelen pyxis biçimli kap, daha sonra C. İçten tarafından Tire - Ahmetler, Halkaköy'den bir pithos mezarda bulunduğu saptanmış ve 1984 yılında sergilenmiştir. Argolis ithali olan bu örnek olasılıkla Miken III A: 2g evresindedir.

Milet (Balat Köyü)

Batı Anadolu Ionia kıyılarında Miken ve öncesi yerleşmeleri ile karşımıza çıkan en önemli merkez hiç kuşkusuz Milet'tir. Yerleşme, prehistorik çağlardan zamanımıza dek kesintisiz sürmesi ile de çok ilgi çekicidir. Milet'te prehistorik tabakalara, Wiegand yönetimindeki kazılar sırasında rastlanılmıştır²¹¹. Daha sonraki yıllarda ise, değişik yöre ve alanlarda prehistorik kalıntılar gün ışığına çıkarılmıştır. Miken etkinliklerinin kanıtları ise, von Gerkan tarafından Athena tapınağında yapılan kazılar sırasında, güney - batısında ele geçen çanak - çömlek parçaları ile saptanmış bulunmaktadır²¹². Yerleşik kalıntıların yanında "Değirmen Tepe"nin 1,5 km. güneybatı eteklerinde oda mezar biçimini içeren bir nekropol bulunmuştur²¹³.

Gürçay tarafından duyurulmuştur. 1983 yılında yörede yapılan kazılar sırasında Cengiz İçten tarafından bir üzenği kulplu Miken kanne parçası bulunmuştur. J. M. Cook, Kuşadası, Pygela yakınlarında protogeometrik çağa konan seramik parçalarının ele geçtiğinden söz etmektedir. ArchRep 80 1960, 40. Ancak bizce Pygela ile Yılaburnu karıştırılmaktadır. Protogeometrik parçaların geldiği söz konusu Yılaburnunda yaptığımız yüzey araştırması sırasında Miken seramiğine rastlama olanağı bulamadık. Yılaburnu için, Schachermeyr II, 196; C. Özgünel, 18; Mee, 132

²¹¹ T. Wiegand, "(Sechster Vorläufiger Bericht) über die von den Königlichen Museen in Milet und Didyma Unternommen Ausgrabungen", Berlin 1908, 7 ff.; A. von Gerkan, "Milet I. 8, Kalabaktepe, Athenatempel und Umgebung" Berlin 1925, 73 ff.; "Milet II. 3, Die Stadtmauern", Berlin 1935, 113 ff.,

²¹² Milet I. 8, 74, fig. 41

²¹³ Ancak söz konusu mezarlar yayınlanmamış, mezar armağanı kimi kalıntılar Berlin Arkeoloji Müzesinde sergilenmiştir. T. Wiegand, Sechster Vorläufiger Bericht, 9; D. Fimmen, "Die Kretisch - Mykenische Kultur", Leipzig - Berlin 1924, 15 ff., diğer taraftan söz konusu mezar buluntuları GH III B ile III C arasına tarihlenmiştir. MPL. 23 f.; A. Furumark, "The Settlement at Ialysos and Aegean History c. 1550-1400 BC", OpArch 6 1950, 202 f.,

II. Dünya Savaşı sırasında ara verilen Milet kazılarına ²¹⁴, 1955 yılında tekrar başlanılmış, zamanımızda da sürdürülmektedir. Bugüne değin elde edilen sonuçlar sonunda Milet'te Miken I evresinden başlayan ve Miken III C: 2 evresini de içine alan bir yerleşmenin olduğu ele geçen malzeme aracılığı ile kanıtlanmıştır ²¹⁵. Diğer taraftan eldeki bulguların ışığı altında Milet Miken malzemesinin, Argolis ve Dodekanes üzerinden geldiği ve geç evrelerde özellikle yöresel üretimin varlığı söylenebilir. Milet malzemesinin tümü üzerine yayın hazırlıkları sürdürülmekte olduğu için, bu satırlarda daha ayrıntılı incelemeye girme zorunluluğunu duymadık ²¹⁶.

Didyma (Didim, Yenihisar)

Didyma'da R. Naumann yönetimindeki eski kazılar sırasında Hellenistik Çağ Didymaion'un güney - batı köşesinde Minos evresi çanak - çömlek parçalarını içeren seramiğin gün ışığına çıkarıldığıını haberlerden öğrenmekteyiz ²¹⁷.

Iasos (Küren)

Karia bölgesinde denize açık limanı ile Milet'ten sonra diğer önemli Miken yerleşmesi olan kent Iasos'tur. Iasos'ta 60'lı yıllarda Atina İtalyan Arkeoloji Okulu tarafından başlanan kazılar, yörede bir prehistorik yerleşmenin varlığını kanıtlamıştır ²¹⁸. Özellikle 3.

²¹⁴ C. Weickert, "Grabungen in Milet 1938", Bericht über den VI internationalen Kongress für Archäologie Berlin 1940, 325 ff., Milet'te ele geçen Miken ve proto - geometrik parçalar, lev. 24.

²¹⁵ C. (Weickert), "Die Ausgrabung beim Athena - Tempel in Milet 1955", (Ist Mitt 7 1957), lev. 28-30; W. Schiering, "Die Ausgrabung beim Athena Tempel in Milet 1957 I, Südabschnitt", IstMit 9-10 1959-60, lev. 6, 7, 1:7,3,4: 8, 1:9, 1:10, 1, 2: 12,3-5: "Die Minoisch - Mykenische Siedlung in Milet vor dem der Grossen Mauer", Ist Mitt 25 1975, 9 ff.; "Milet: Eine Erweiterung der Grabung am Athenatempel", (IstMitt 29 1979), 77 ff.; P. Hommel, "Die Ausgrabung beim Athena - Tempel in Milet 1957-II: Der Abschnitt östlich des Athenatempels", IstMitt 9-10 1959-60, 31 ff.; A. Mallwitz, "Die Ausgrabung beim Athena - Tempel in Milet 1957 - IV: Zur Mykenischen Befestigung von Milet", IstMitt 9-10 1959-60, 67 ff.; G. Kleiner, "Stand der Erforschung von Alt - Milet", IstMitt 19-20 1969-70, 113 ff.; Mee, 133 ff.,

²¹⁶ Anadolu'da bugüne değin gün ışığına çıkarılan ve sağlam korunmuş miken kapları ile, Milet'te ele geçen ve yayınlanmayan miken seramiği, tarafımızdan Habilitasyon çalışması olarak 1978 yılında bitirilmiş, Almanca olarak DAI-Berlin, yayınlanmak üzere baskıya hazırlanmaktadır.

²¹⁷ Mee, 126; AnatSt. 13 1963, 24.

²¹⁸ D. Levi, "Le Due Prime Campagne di Scavo a Iasos (1960-61)", (ASAtene 39-40 1961-62), 555 f.,

bin malzemesi, kentin Anadolu'ya Ege kültürlerinin açılmasında bir kapı görevi yaptığını ortaya koyması ile önemli bulguları içermiştir ²¹⁹.

2. bin tabakalarını içeren Iasos devlet agorasında yapılan kazılarda Orta Bronz çağına ait malzemenin ele geçmesi, Iasos'ta yerleşmenin aralıksız devam ettiğini göstermiştir. Ele geçen çanak-çömlek, orta Minos II evresini içermekte, Anadolu kökenli malzeme yanında yerli üretim ile, çok renkli Girit - Kamares stilindeki çanak-çömleği de vermesi ile ilgi çekicidir ²²⁰. Geç Minos I-II evresini içeren çanak - çömleğin ithal olduğu ve bu arada Minos seramiğinin bir bölümünün Iasos'ta üretildiği Laviosa tarafından ileri sürülmektedir ²²¹. Bu arada Orta Minos III evresini tamamlayan parçalar da gün ışığına çıkarılmıştır ²²².

Miken çanak - çömleğine, Basilika ve Artemis Astias kutsal alanında rastlanılmıştır ²²³. Iasos'ta gün ışığına çıkarılan Miken seramiği, stil yönünden Argolis yöresinden ithal edilmiş olmalıdır. Ancak ilerlemiş örnekler içinde Argolis dışından gelmiş veya yöresel çalışmalar da olabilir. Zamansal olarak Iasos buluntuları, Geç Hellas I (Miken I) evresinden Geç Hellas III C (Miken III C) evresine dek süreklilik gösterirler ²²⁴.

Bugün İzmir Arkeoloji Müzesi'nde saklanan ve Iasos'tan geldiği söylenen krater (lev. XXVI, XXVII a), biçimsel yönden Furumark F 8 T 54 ve 57 kümeleri ile yakınlık kurar ²²⁵. Iasos krateri geniş boyunlu, küresel omuz - karın geçişli ve kaideye geçişte görülen sert konik biçimlendirilmesi ile tanımlanabilir. Rodos krateri, armut - sap biçimi dışında Iasos örneğine çok yakındır ²²⁶. Miken dizileri içinde yakın

²¹⁹ Mee, 129

²²⁰ AnatSt 22 1972, 44: 24 1974, 34; Mellink AJA 77 1973, 177 ff.; AJA 78 1974, 114

²²¹ D. Levi, "Iasos - Le Campagne di Scavo 1969-70", (ASAtene 47-48 1969-70), 481, 486 f., fig.30

²²² AnatSt 22 1972, 44: Mellink, AJA 77 1973, 177 ff.,

²²³ AnatSt. 22 1972, 44 ff.; 23 1973, 42 ff.; 24 1974, 34; ASAtene 47-48 1969-70, 471-481; Mellink AJA 75 1971, 169 f.: 77 1973, 177 ff.: 78 1974, 114

²²⁴ Mee, 130, 150 f.,

²²⁵ MP 593, F 8 T 54 (III A: 2 g): F 8 T 57 (III B-III C: 1 g).

²²⁶ Ibid., F 8 T 54 no. 4 Rodos - Münih III A: 2 g: München Kat. 6, fig. 7; Diğer yakın örnek Milet krateri, C. Weickert, IstMitt 7 1957, 120, lev. 32, 1,1 (III C: 1)

bir benzerine rastlamadığımız Iasos krateri, bizce Miken boyunlu kraterlerini tanıyan bir çömlekevi üretimidir. Bezeme, kulplar arasında kalan geniş kuşakta, "Tricurved Arch" (FM 62:19) ile betimlenmiştir²²⁷. Bezeme yönünden Nauplion²²⁸ ve Ialysos'dan²²⁹ gelen örneklerle ve Milet'te ele geçen bir boyunsuz krater parçası ile yakın ilişki kurar²³⁰. Iasos kraterinde bezemenin yerleştiği alan, kulplar arasında eğri bantlarla sınırlandırılmıştır. Aynı sınırlandırılma düzenine, Nauplion, Ialysos ve Attika-Kopreza²³¹ ile Agina²³² kraterlerinde rastlamaktayız. Bezeme düzenlemesi ile Iasos krateri Dodekanes ve anavatan örneklerine yakındır. Olasılıkla Miken III B evresinden olup²³³, Karia dışı bir çömlekevinin üretimi olmalıdır.

Müskebi (Bodrum - Ortakent)

Batı Anadolu'da bulunan Miken kapları, sayısal bir düzenlemeden de anlaşılacağı gibi, daha çok Karia bölgesinden gelmektedir. Sayısal üstünlük, hiç kuşkusuz, bugüne değin rastlanılan ve en iyi biçimde korunan Müskebi nekropolü ile oluşmaktadır. Anadolu'da sağlam korunmuş tüm Miken vazolarının sayısı 300'ü geçmez. Müskebi buluntuları bu sayının çoğunluğunu oluşturur. 1962 yılında Bodrum'un Müskebi köyünde gün ışığına çıkarılan Miken çanak-çömleği, Karia bölgesinde yoğun araştırmaların başlamasına olanak sağlamıştır. Bu arada buluntuları Bodrum Müzesi'ne kazandıran devecileri de unutmamak gerekir. Müskebi köyünde deveciler tarafından yapı işlerinde kullanılan "Ak Toprak" ocaklarında mezarların bulunması, araştırmaların başlamasına aracı olmuştur. İlk buluntular, Bass tarafından yayınlanan ve müzeye deveciler tara-

²²⁷ MP. 391 f., fig. 68 FM 62: 19 (III B)

²²⁸ Ibid., 393, index no. 28 Nauplion (IIIB); 586, F 3 T 39 no. 1: Mykenische Vasen, lev. 15, 93

²²⁹ MP. 586, F 3 T 8 no. 3 Ialysos (III A: 2): CVA GB 7, IIIa, lev. 3, 10

²³⁰ IstMitt 29 1979, 101 f., Abb. 5, lev. 22, 1a,b

²³¹ MP. 586, F 3 T 7 no. 2 Kopreza III A: 2e: Ephem 1895, lev. 10

²³² S. Hiller, "(Alt - Ágina IV, 1). Mykenische Keramik", Mainz am Rhein 1975, lev. 36 (361): 37 (362, 363 ve 364): 38 (365)

²³³ Ibid., lev. 38 (365); Diğer bir örnek olarak Mykenai boyunsuz krater parçası, K. A. Wardle, "A Group of Late Helladic III B1 Pottery from Mycenaee", BSA 64 1969, 271, fig. 5 (22) IIIB ile skyphos biçimli kaplar üzerinde de çoğunlukla metop - triglyph düzenlemesi görülmektedir, 274, fig. 6 (43, 45-49)

findan kazandırılan eserlerdir²³⁴. 1963 yılında yörede Boysal'ın başkanlığında kazılara başlanılmış, 50'ye yakın mezar açılmış, oda mezarlardan gelen armağanlar olarak 250'ye yakın çanak - çömlek, bronz kılıç, kama, bıçak benzeri kesici aletler ve cam, pişmiş toprak pendant dizileri ile boncuk biçimindeki kolyeler, Bodrum Müzesi'ne getirilmiştir²³⁵.

Batı Anadolu'daki Miken deniz aşırı yerleşmelerinde Müskebi, Karia bölgesinde Iasos'dan sonra erken malzeme veren yöredir. Müskebi'de anavatan - Argolis ilişkilerinin, zayıfta olsa, Miken II B çağında başlamış olması olanaklıdır. Örneğin, Müskebi mezar 34 (Env. no. 992, F 79 T 254) ile mezar 18'den (Env. no. 617, F 79 T 254) gelen kylixler, Miken II B evresinden olup Argolis kökenli olmalıdırlar²³⁶. Bizce Miken etkinliği, söz konusu buluntular aracılığı ile önce anavatan üzerinden Müskebi'ye ulaşmıştır. Argolis kökenli örnekler, Müskebi buluntularının 1/3'ünü oluşturur. Argolis-anavatan üzerinden akış, daha çok Miken III A:2-B evresinde olmuştur. II B'de başlayan ilişkiler, III A: 1 evresinde etkinliğini sürdürmemiştir. Eldeki buluntular aracılığı ile, kesin bir III A: 1 evresini saptama olanağımız yoktur. Ancak kimi Rodos kökenli (Env. no. 988 F 7 T 35) ve geliş yöresini saptayamadığımız (Env. no. 1863, F 19 T 94) ile, olasılıkla Anadolu etkisinde mikenleşmiş yerli bir kapla (Env. no. 719) Müskebi'de Miken III A: 1-2 arasında bir yaşamın varlığı ileri sürülebilir²³⁷.

Anavatan'dan sonra Müskebi'de etken olan çevre Dodekanese'dir. Rodos, erken zamanlar için en önde gelen etkinlik alanıdır. Argolis'ten sonra, Rodos üzerinden ve Miken III A: 2 evresinden başlayarak III C: 1 evresine dek süren çok yönlü alışverişler olmuştur. Dodekanese adaları içinde etkili diğer yöre ise İstanköy-Kos'tur. Özellikle Miken III C: 1 zamanında Müskebi'de İstanköy

²³⁴ G. Bass, "Mycenaean and Protoegeometric Tombs in the Halicarnassus Peninsula", AJA 67 1963, 353 ff.,

²³⁵ Y. Boysal, "Millî Eğitim Bakanlığı Müskebi Kazısı", TürkAD XIII, 2 1964, 81 ff.; "Müskebi Kazısı 1963 Kısa Raporu, Vorläufiger Bericht über die Grabungen 1963 in Müskebi", Belleten 31 1967 67, ff.; Boysal, Kat. I; "Karya Bölgesinde yeni Araştırmalar, New excavations in Caria" Anadolu 11 1967, 1 ff.,

²³⁶ Boysal, Kat. I, 23, 24, lev. 26, 3 env. no. 992 kylixini Miken II olarak lev. 27, 1 env. no. 617 kylixini ise IIIA: 1 olarak tarihlemektedir

²³⁷ Ibid., 27 lev. 32, 1, 3; Özgünel, 16off., lev. 61a

kökenli çok sayıda çanak - çömlek ele geçmiştir. Bunun yanında Rodos ve İstanköy üzerinden gelen etkilerle, yöresel diyebileceğimiz kimi benzer kaplar, Müskebi veya çevresinde üretilmiş olmalıdırlar. Anavatan ve Dodekanese dışında Müskebi'de, deniz aşırı Miken yerleşmelerinden ithal edilmiş olabilecek kimi buluntular da söz konusudur. Bunlar içinde Furumark F 7 T 46, env. no. 970, F 46 T 172, env. no. 1000 ile F 48 T 189, env. no. 721 dizilerinde yer alan kapları göstermemiz olanaklıdır²³⁸. Diğer yönden Kıbrıs ile ilişkili olarak gösterdiğimiz env. no. 970, 1000 ve 721 örnekleri dışında, kimi ilişkilerin biçimsel ve bezeme yönünden diğer levantin ülkelerine de ulaştığı söylenebilir. Örneğin Müskebi env. no. 2339 (F 46 T 166) üzengi kulplu kabı, Gezer benzerine çok yakındır²³⁹.

Müskebi buluntuları içinde az da olsa Girit ve Attika etkilerini bünyelerinde taşıyan kimi kaplar da ele geçmiştir. Bunlardan Müskebi env. no. 49 F 21 T 102; 697 F 46 T 185 gaga ağızlı kap ile, üzengi kulplu kanne Girit veya Girit - Rodos etkilerini, env. no. 660 F 80 T 284 çanağı ise Attika etkilerini ortaya koyacak niteliktedir. Müskebi'de yöresel üretim olarak tanımladığımız kimi kaplar, Miken III C: 1 evresindedir. Ancak erken evrelere koyabileceğimiz örnekler de görülür. Bunlardan env. no. 645 (kümesiz kapalı kap) pithosu ile Anadolu kökenli makara - düdük (env. no. 719) biçimli kaplar, olasılıkla Miken III A: 2 zamanında da çok zayıf bir yöresel üretiminin kanıtlayıcısıdır. Müskebi mezarları, Miken geleneğinde yapılmış oda mezarlar olarak karşımıza çıkar. Inhumation gömünün yanında, kremasyon gömünün de olduğu, kazı haberlerinden anlaşılmaktadır²⁴⁰.

Asarlık

19. yüzyılda Bodrum yarımadasında yapılan araştırmalardan öğrendiğimize göre, Müskebi dışında Asarlık'ta da sub - Miken çağına tarihlenen bir oda mezar ile mezar armağanı olarak aynı evreye konan kapların ele geçtiğini görmekteyiz²⁴¹.

²³⁸ Boysal, Kat. I, 5, 11, 28f., lev. 4, 3 env. no. 970, lev. 12a, b env. no. 1000, lev. 33, la, b env. no. 721; Özgünel, 53ff., lev., 9d, e: 140ff., lev. 35a, b: 152ff., lev. 41b, c

²³⁹ Boysal, Kat. I, 9, lev. 10, 2ab env. no. 2339; Özgünel, 119ff., lev. 27a, b

²⁴⁰ Anadolu 11 1967, 7ff.,

²⁴¹ JHS 8 1887, 66ff., BM-A 1101-1108; MPL. 23; LMT. 21, 264f.,

Myndos (Gümüşlük)

Bodrum yarımadasının batı kıyısında yer alan antik Myndos (Gümüşlük) kentinden birkaç Miken kabının ele geçtiği bilinmektedir. Ancak söz konusu kapların bugün yurdumuzdaki kimi özel koleksiyonlarda saklandığı söylenmektedir ²⁴².

Knidos (Datça - Kinidos)

Love'ın bildirdiklerine göre, 1968 yılı kazılarında ele geçen parçalar içinde, E. Akurgal'ın tanımlamasına göre Miken seramiğinin olabileceği ileri sürülmektedir ²⁴³.

İç Karia kentlerinde Miken etkinlikleri, kıyı yerleşmelerinde olduğu gibi, çoğunlukla erken buluntuları içermezler. Sağlam olarak korunmuş kimi kaplar, yerleşmelere bağlı olmaksızın mezar armağanları olarak ele geçmiştir. Çömlekçiköy ile Stratonikeia, olası Miken etkinliğinin izlerini ortaya koyan kimi buluntuları ile karşımıza çıkarlar.

Çömlekçiköy (Milas - Bodrum)

Eski Milas - Bodrum yolu ortasında, yoldan 2 km. doğuda yer alan Çömlekçiköy'de 1968 yılında Y. Boysal tarafından kazılara başlanılmıştır. Eski yerleşmeye ait nekropolde, Submiken evresine konan çanak - çömlek ile birlikte mezarlar gün ışığına çıkarılmıştır ²⁴⁴. Söz konusu mezarlar, toprak içine yapılmış dikdörtgen ve dairesel biçimi içeren taş örgü ile oluşturulmuştur ²⁴⁵. Ele geçen seramik buluntuların, Miken IIIC: 2 evresinden olması ²⁴⁶, Çömlekçiköy'ün submiken zamanında iç Karia'da Stratonikeia ile birlikte yerleşime uğradığını ortaya koyar. Ancak her iki merkezde de henüz yerleşme saptanamamıştır. Çömlekçiköy, mezar 10'dan gelen oinochoe üzerine kimi öneriler vardır ²⁴⁷. Özellikle V. R. d'A. Desborough, söz konusu oinochoenin submiken olmayacağını, protogeometrik

²⁴² Bugün söz konusu kapların hangi özel koleksiyonlarda saklandığı kesin bilinmemektedir

²⁴³ Mee, 132

²⁴⁴ Anadolu 11 1967, 10

²⁴⁵ İbid., 11

²⁴⁶ Boysal, Kat. I, 29ff., lev. 34-36

²⁴⁷ İbid., 29, lev. 34, 3

evrenin geç zamanından olması gerektiğine değinir ²⁴⁸. Ancak aynı mezardan gelen buluntuları göz önüne alırsak, zamansal sıralamada yüzyıllık bir boşluğun olduğunu görürüz ²⁴⁹. Kazı ile ilgili yayınlardan da görüleceği gibi, 10'nolu mezarın iki kez kullanılmadığı anlaşılmaktadır ²⁵⁰.

Stratonikeia (Eskihisar)

Milas - Yatağan yolu üzerinde, Yatağan'ın 5 km. batısında yer alan Stratonikeia kentinde rastlantı olarak ele geçen, bugün Eskihisar müze deposunda saklanan submiken evresinden bir çanak ile, üzengi kulplu çok tahrip olmuş kanne bulunmaktadır. Söz konusu kaplar, Stratonikeia antik tiyatrosu yanında gün ışığına çıkarılan mezar veya mezarlardan ele geçmiştir ²⁵¹. Üzengi kulplu kanne (env. no. 316), biçimsel olarak Furumark dizilerinden F46T176 kümesi ile yakın benzerlik gösterir ²⁵². Küresel görünümü, kaideye geçişte konik bir profil ve halka kaide ile son bulur ²⁵³. Diğer taraftan Hanfmann - Waldbaum'un verdikleri benzer örneklerle ek olarak, İstanköy'den gelen kimi F46T176 üzengi kulplu kanneleri de gösterebiliriz ²⁵⁴. Bezeme omuz alanında, yalancı boyundan çıkan ve omuz çapına vertikal biçimde süslendirilen beş çizgi - dalga FM 53: 39 bezeği ile oluşur ²⁵⁵. Hanfmann - Waldbaum'un bezeme için verdikleri karşılaştırma örneklerine ²⁵⁶ ek olarak yine Dodekanese, İstanköy'den gelen kimi kanneleri gösterebiliriz ²⁵⁷. Olasılıkla Dodeka-

²⁴⁸ V. R. d'A. Desborough, "The Greek Dark Ages" London 1972, 179 ff. dipnot 1. Diğer taraftan Desborough, mezarlar üzerine bilgi olmadığına değinir. Ancak Yazar Boysal'ın Anadolu 11, 1967, 10 ff. deki açıklamalarını görmemiş.

²⁴⁹ Boysal, Kat. I, 29, lev. 34, 2: 30, lev. 35, 6

²⁵⁰ Anadolu 11 1967, 11 (kuyu biçimi)

²⁵¹ G. M. A. Hanfmann, J. G. Waldbaum, "Two submycenaean Vases and a Tablet from Stratonikeia in Caria" AJA 72 1968, 51ff., (Hanfmann - Waldbaum)

²⁵² MP. 613, F46T176 (IIIC: 1)

²⁵³ Söz konusu kanne, Hanfmann - Waldbaum, 51ff., tarafından F46T177 kümesine yakın görülür. Ancak bizce T176 örneklerine daha yakındır

²⁵⁴ ASAtene 43-44, 1965-66, 54, fig. 24 (12235 ve 351), dipnot 1 ve 5: 98, fig. 78 (6), dipnot 5: 130f., fig. 113 (63), dipnot 3: 144, fig. 131 (256), dipnot 7

²⁵⁵ MP. 373, fig. 65 FM 53: 39 (IIIC: 1-2)

²⁵⁶ Hanfmann - Waldbaum, 51

²⁵⁷ ASAtene 43-44 1965-66, 206, fig. 216 (162): dörtlü dalga bezeği: 227, fig. 246 (192)

nese'den gelmiş olan Stratonikeia env. no. 316 kannesi²⁵⁸ Miken IIIC: 2 evresinden olmalıdır²⁵⁹. Karia bölgesi özellikle, Miken IIIC: 2 evresinde ilişkilerini daha çok Dodekanes - İstanköy ile geliştirmiştir. Müskebi geç buluntuları da bu savımızı destekler niteliktedir (lev. XXVII b, XXVIII a).

İkinci olarak göreceğimiz Eskihisar env. no. 315, (lev. XXVIII b) iki horizontal kulplu çanağı, daha önce Hanfmann - Waldbaum tarafından ayrıntılı olarak incelenmiştir²⁶⁰. Biçimsel yönden ayrıca Furumark tarafından "Hellado - Rhodo - Mycenaean" olarak kümelendirilen F85T295 dizisi, daha çok Rodos örnekleri ile yakınlık kurar²⁶¹. Bezeme kulplar arasında, dudak altında dar bir bant arasındaki tekli ince dalga FM 53: 15 bezeği ile oluşmuştur²⁶². Olasılıkla yerli, yöresi bilinmeyen Karia üretimi olan Stratonikeia çanağı, submiken (IIIC: 2) zamanından olmalıdır.

Mylasa (Milas)

19. yüzyılda Fr. Winter tarafından Karia bölgesinde yapılan geziler sırasında, Milas'ta görülen ve çizimi yapılan Miken kabı, daha sonra İzmir'de 1922 yılında çıkan yangın sırasında Protestan Okulu'nda kaybolmuştur²⁶³. Söz konusu kap, Mee'nin daha önce ileri sürdüğü biçim ve Rodos örneğine bizce yakın - benzer değildir²⁶⁴. Milas vazosu, daha önce Furumark tarafından F12T72 kümesine konan ve dizi içinde yer alan tek örnektir²⁶⁵. Milas piri-form biçimli amphorası, omuz üzerinde yer alan saplı spiral FM 49: 14 bezeği ile betimlenmiştir²⁶⁶. Olasılıkla Miken IIIA: 2 evresinden olan Milas amphorası, iç Karia'da bugüne dek ortaya çıkan en eski örnek olarak tanımlanabilir. Ancak geliş yeri bugün için bir gizdir. Diğer taraftan Milas yakınındaki Gencik Tepe'den de

²⁵⁸ Özgünel, 147

²⁵⁹ İbid., ve Hanfmann - Waldbaum, 52ff.,

²⁶⁰ Hanfmann - Waldbaum, 51ff.,

²⁶¹ MP. 53, 636, fig. 15 F85T295 (IIIA:1-IIIC:1), no. 22 Ialysos (IIIC: 1): CVA Danemark 2, lev. 55, 6

²⁶² MP. 373, fig. 65 FM 53: 15 (IIIC: 1e)

²⁶³ AM 12 1887, 230, Abb. 10; IstForsch 6 1934, 92, dipnot 2, 5; MPL. 23f.; Arch Rep. 64-65, 44; Özgünel, 19, 69f.; Mee, 142

²⁶⁴ Mee, 142

²⁶⁵ MP. 596, F12T72 no. 1 (IIIA: 2): Özgünel, 69f.,

²⁶⁶ MP. 362, ff., fig. 62 FM 49: 14

Miken seramiğinin ele geçtiği söylenmektedir ²⁶⁷. Milas'da İsveç kazılarında kimi GH II-III evresine konan parçaların gün ışığına çıkarıldığı bilinmektedir ²⁶⁸.

Aphrodisias (Geyre - Karacasu)

Karia bölgesi iç kesiminde yer alan Aphrodisias'ta 60'lı yıllardan beri sürdürülen kazılar sırasında, prehistorik yerleşmelere ait tabakalar kazılmış ve bu arada yöresel üretim olan Miken "psi" biçimi bir idol ele geçmiştir. Beraber buluntuları ile orta bronz çağından olması gerekir ²⁶⁹.

Sardes (Sart Mustafa - Manisa)

Batı Anadolu içerlerinde, Lidya bölgesinde kazı, araştırma ve rastlantı sonucu, Miken izlerini belirleyen çanak - çömlek çeşitli zamanlarda gün ışığına çıkarılmıştır. Lidya başkenti Sardes'te yapılan kazılar sırasında II. bin kültür tabakalarına bağlı olarak "Bronz Evin" güneyinde submiken evresine koyabileceğimiz seramik parçaları bulunmuştur ²⁷⁰.

Gavurtepe (Philadelphia - Alaşehir)

Alaşehir'in 1 km. güney - doğusunda 1968 yılında Gavurtepe höyüğünde araştırmalar yapan R. Meriç, yörede iki parça Miken seramiği ²⁷¹ bulmuştur. Söz konusu parçalar Miken IIIA: 2 evresinden olmalıdır.

Çerkes Sultaniye (Bağyolu - Manisa)

Manisa Arkeoloji Müzesi'nde saklanan env. no. 639, (lev. XXIX) Çerkes Sultaniye armut - biçimli küçük Miken amphorası, biçimsel

²⁶⁷ A. ve Turhan Akarca, "Milas, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi" İstanbul 1954, 76ff; AnatSt. 18 1968, 188

²⁶⁸ Homer and the Monuments, 30; Kleinasien, 182, dipnot 8; G. M. A. Hanfmann' "Archaeology in Homeric Asia Minor" AJA 52 1948, 139ff., 145, dipnot 48'de Prof. A. Boethius'un mektubuna göre, Prof. Persson'un Alabanda da o yıl yaptığı kazılarda, Miken çanak - çömleğinin bulunmuş olabileceğini söyler

²⁶⁹ Mellink AJA 74 1970, 166; Mee, 124

²⁷⁰ ILN. April 1 1961, 533, fig. 6: April 6 1968, 26ff., fig. 4; LMT. 160; Schachermeyr II. 196ff; Mee, 144: Bu parçaları bize gösteren Sayın Sart Kazıları Başkanı Prof. Dr. C. Greenwalt Jr. teşekkür ederim

²⁷¹ Anadolu 11 1967, 17, lev. 23, res. 31, 32 (resimlerden 31 ters olarak basılmıştır). Res. 31, olasılıkla kapalı kap parçası olup, FM 53: 5 dalga bezeği ile bitimlenmiştir: (III A: 2) MP. 373, fig. 65. Res. 32, olasılıkla açık bir kaba ait ve dalga ile nokta bezekleri ile süslendirilmiştir

yönden Furumark F7T46 dizileri içinde yer alır²⁷². Gediz vadisinde ve denizden 35 km. içerde yer alan bu yörede yerli monochrom seramik ile, bir pithos mezarda ele geçen Miken amphorası, Mee tarafından Furumark F7T44 dizisine konmak istenmiştir. Ancak kanımızca Boysal tarafından yayınlanan fotoğraf, Mee'i biçim yönünden yanıltmış olmalıdır²⁷³. Biçimsel yönden Çerkes Sultaniye amphorası, Kıbrıs'tan gelen Kourion, Klavdhia, Dhekelia²⁷⁴ ve Müskebi env. no. 970 örnekleri ile yakın benzerlik gösterir²⁷⁵. Kıbrıs benzerleri ile biçimsel yönden yakın olmasına karşın, Hanfmann-Waldbaum söz konusu Miken amphorasının Rodos kökenli olduğuna değinirler²⁷⁶. Ancak Rodos'ta bu çağda küçük amphora biçimindeki kaplar azınlıktadır. Diğer taraftan Dodekanes örnekleri ile bir ilişki kurmak gerekirse, İstanköy'den gelen bir amphora, biçimsel yönden yakınlıklar kurabilir²⁷⁷. Bezeme, kulplar arasında ve altında kalan karın alanında kafese taranmış FM 57: 2 biçiminde karşımıza çıkar²⁷⁸. Söz konusu bezeme anavatan ve dışında çok sevilmiştir. Yakın örnekler, Prosymna²⁷⁹, Tiryns²⁸⁰ ve Achaia'dan²⁸¹ gelen küçük amphoralardır. Biçim ve bezeme stili ile Miken IIIA: 2 evresinden olan Çerkes Sultaniye amphorası, Kıbrıs'a dek ihraç yapan bir anavatan çömlekevinin üretimi olmalıdır.

Düver-Yaraşlı Gölü (Burdur)

Batı Anadolu'nun iç kesimlerinden gelen kimi buluntular, özellikle ithal Miken seramiğinin yanında, yöresel üretimin olması nedeni ile de çok ilgi çekicidir. Burdur çevresinde ele geçen kimi örnekler, olasılıkla bu yöreye uzanan Miken etkinliklerinin Argolis üzerinden,

²⁷² MP. 591, F7T46

²⁷³ Mee, 125; Anadolu 11 1967, lev. 22

²⁷⁴ MP. 591, F7T46 no. 6, 7 (Kourion) IIIA: 2c, no. 5 (Maroni): CVA GB 1. IIc. b, lev. 1, 24, 31 ve 17-BM C 474 (Maroni); CVA. Cyp. 1, 21, lev. 18, 4 (A 1676) IIIA: 2 Klavdhia: 45, Larnaka Müzesi, lev. 39, 6 IIIA: 2 Dhekelia

²⁷⁵ Boysal, Kat. I, 5, lev. 4, 3 (env. no. 970)

²⁷⁶ Hanfmann - Waldbaum, 52, dipnot 13; BSA 68 1973, 175 dipnot 315

²⁷⁷ ASAtene 43-44 1965-66, 66ff., fig. 37 (366) Morriconne Miken IIIA: 1-2 evresine tarihler

²⁷⁸ MP. 383, fig. 67 FM 57: 2 (IIIA: 1-C: 1)

²⁷⁹ Prosymna II, 87, fig. 363 (897): 137, fig. 551 (556)

²⁸⁰ Tiryns VI. 58, lev. 30, 2 sağ

²⁸¹ Delt. (Parartema) 9 1922-25, 15f., fig. 1 sol alt

kanımızca Karia yolu ile ulaştığıdır. Levantin üzerinden de alışverişler olmuş; ancak, Pamphilya bölgesinin ara istasyon görevini ne biçimde yürüttüğü ortaya konamamıştır. Çünkü bugüne dek, özellikle, Pamphilya'nın kıyı kesiminde Miken ve öncesine ait açık belirtiler yoktur. Çevrede yapılan araştırmalar, bu yörede ele geçen örneklerin hangi koşullar altında buralara ulaştığını açıklayamamıştır.

1975 yılında Burdur Müzesi'nde yaptığımız çalışmalar sırasında çevreden ele geçmiş Miken kaplarını gördük²⁸². Müze Müdürü K. Dörtlük'ün verdiği bilgilere göre, Miken kaplarının, Düver yakınında, Yaraşlı gölünün kuzey ucunda olasılıkla bir prehistorik nekropolden - pithos gömütlerden geldiğini öğrenmekteyiz. Burdur Arkeoloji Müzesi'nde korunan örnekler, dört pyxis ile iki küçük oinochoeden oluşur.

Burdur env. no. 6399 ve 7026 pyxisleri, biçimsel yönden Furumark F19T94 kümeleri ile benzerlik kurarlar²⁸³. Ağız ve omuz üzerinde yer alan kulpları ele geçmeyen Burdur env. no. 6399 (lev. XXX) pyxisi, hafif içe konkav karınlı bir örnek olarak karşımıza çıkar²⁸⁴. Burdur örneği biçimlendirilmesi ile Agina'dan gelen pyxisle ilişki kurar²⁸⁵. Bezeme, kulplar arasında yer alan omuz alanında bugün için hiçbir pyxis üzerinde görmediğimiz daire ve nokta dizilerinin oluşturduğu rozet (FM 41: 9) bezekleri ile betimlenmiştir²⁸⁶. Kulplar arasındaki üç küme bezeme, merkezi nokta ile belirlenmiş, dış çevresi nokta dizileri ile çevrelenmiş çember ile oluşur. Furumark dizilerinde aynı bezeğe rastlamak olanaksızdır. Anavatan pyxis örnekleri üzerinde aynı düzenleme görülmemektedir. Ancak Kıbrıs bulunuşlu kimi pyxislerde yakın betimleme izlenmektedir²⁸⁷. Stubbings Kıbrıs örneklerini F19T93 kümesinde incelemiş ve söz konusu bezemenin çok az kullanıldığını ve Miken III A zamanından bölgesel okul üretimi olabileceğini ileri sürmüştür²⁸⁸. Burdur env. no.

²⁸² Mellink AJA 71 1967, 164: 73 1969, 212; Schachermeyr II, 197; Özgünel, 20; Mee, 126ff., Bu kapların yayın hakkını bize veren zamanın Müze Müdürü Sayın Kayhan Dörtlük'e teşekkür ederim

²⁸³ MP. 599, F19T94

²⁸⁴ İbid., Furumark da kümeyi kendi içinde ayrıma tutar

²⁸⁵ Alt-Ägina IV1, 93 lev. 31 (281) GHIIIB: 2

²⁸⁶ MP. 347, fig. 57 FM 41: 9 yakın örnek olarak verilebilir

²⁸⁷ CVA. Cyp. 1, 30f., lev. 25, 5, 8 (IIIA: 2)

²⁸⁸ MPL. 35f., no. 1720, 1721

6339 pyxisi, kaba işçiliği ve daire - rozet betimlemesi ile anavatan dışı, olasılıkla Anadolu kökenli bir çömlekevinin üretimi olup, Miken IIIA: 2-B evresinden olmalıdır.

F19T94 kümesinde yer alan ikinci örnek, konkav karın profili (env. no. 7026, lev. XXXI), özenli yapılışı ve tipik anavatan hamuru ile, daha önce belirttiğimiz Argolis kökenli örnektir. Biçimsel yönden çeşitli yörelerde ele geçen örneklerin yanında²⁸⁹, Argolis'de gün ışığına çıkarılan kimi pyxislere de çok yakındır²⁹⁰. Bezeme kulplar arasında kalan omuz alanında kafese taranmış (FM 57: 2) panellerden oluşur²⁹¹. Benzer betimlemeye F19T94 kümesinde yer alan Argos - Schoinochori, Atina, Ain Shems ve Enkomi pyxislerinde rastlamaktayız²⁹². Zamansal olarak Burdur env. no. 7026 pyxisi biçim ve bezeme yönü ile yakın ilişki kurduğu Ras Shamra (Ugarit) pyxisi gibi, Miken IIIA: 2 evresinden olmalıdır.

Furumark F19T95 kümesine koyabileceğimiz Anadolu bulunmuş Levantin - Miken örnekleri azınlıktadır. Ancak Burdur çevresinden gelen env. no. 535, 6398 pyxisleri, F19T95 örnekleri ile kimi benzerlikler kurar²⁹³. Env. no. 535 pyxisi (lev. XXXII), konkav karın profili, dışa doğru açılan boynu, karşılıklı iki kulpu ve konvens-tümsekli tabanı ile, Levantin - Kıbrıs Kourion benzerliklerine çok yakındır²⁹⁴. Bezeme omuz alanında, kulplar arasında kalan dar panel içinde vertikal çizgi kümelerinden FM 64: 21 oluşan betimleme ile karşımıza çıkar²⁹⁵. Enkomi'den gelen iki pyxis üzerindeki bezeme, yakın örneklerdir²⁹⁶. Olasılıkla biçimsel ve bezeme yöntemi ile

²⁸⁹ Syria 17 1936, 121, fig. 13 T (Ras Shamra - Ugarit); MPL. lev. 15, 7 (AinShems); CVA Danemark 1. IIIA, lev. 46, 3 (Vatoi), 6 (Apollakia); CVA GB 1, IIc, b lev. 4, 10; CVA I 8, lev. 1, 1 (Kıbrıs); CVA B 1, lev. 2, 10 (Amargos)

²⁹⁰ MP. 599, F19T94 no. 3 Schoinochori (IIIA: 2e): BCH 47 1923, 218, fig. 31; Prosymna II. 117, fig. 472 (931): 572 (1188)

²⁹¹ MP. 383, fig. 67 FM 57: 2 (IIIA: 1-C: 1)

²⁹² Bk. dipnot 290. Atina, MP, 599, F19T94 no. 8 Atina Akropolis: B. Graef, E. Langlotz, "Die Antiken Vasen von der Akropolis zu Athen" Band I, Berlin 1925, fig. 39 b

²⁹³ MP. 599f., F19T95 (IIIA: 2g)

²⁹⁴ CVA. Cyp. 1, 30f., lev. 25,5, 8 (IIIA: 2)

²⁹⁵ MP. 397, fig. 69 FM 64: 21 (IIIA: 2-B)

²⁹⁶ CVA. GB 1. IIc. b, lev. 4, 5, 9. -BM C 846, 491; MP. 599f., F19T95 no. 2 (BM C 480) IIIA: 2g; A. S. Murray, A. H. Smith, N. B. Walters, "Excavations in Cyprus", London 1900, 30f., fig. 60 (1032): 42, fig. 70 (1280)

Burdur env. no. 535 pyxisi Miken IIIA: 2g evresinden olup, Anadolu'ya Levantin - Kıbrıs çevresinden gelmiş olabilir.

Burdur env. no. 6398 pyxisi de (lev. XXXIII) genel biçimi ile Levantin örneklerine benzer. Ancak, omuz - boyun geçişinde görülen yukarı doğru çekilme, geniş boyun ve ağzı oluşturur. Omuz - karın kenarından çıkan iki kaba kulp ve çok sert belirlenen karın - kaide geçişi, olasılıkla Levantin - Kıbrıs örneklerinden etkilenen yöresel bir üretim evinin yapımı olduğunu aklımıza getirmektedir. Burdur env. no. 535 pyxisi için önerdiğimiz benzer örnekler, env. no. 6398 pyxisi için de geçerlidir. Kıbrıs'da özel bir koleksiyonda saklanan örnek, en yakın benzerdir²⁹⁷. Bezeme, benzeri pyxisin kötü bir kopyasıdır. Miken III B evresinden olan Burdur env. no. 6398 pyxisi, olasılıkla üretim evi bilinmeyen bir Anadolu yapımıdır. Aynı yörede iki adet küçük küresel görünümlü oinochoeler de ele geçmiştir. Furumark, F25T114 kümesinde topladığı benzer örnekleri, kendi içinde beş alt kümede inceler²⁹⁸. Burdur env. no. 7863 (lev. XXXIV) ve 4703 oinochoeleri (lev. XXXV), "sarkık torba biçimli" dizide yer alır. Söz konusu oinochoeler birinci derecede, Argolis örneklerinden üretilmişlerdir. Burdur oinochoeleri biçimsel yönden Agina²⁹⁹, Deiras³⁰⁰, Tiryns³⁰¹, Eleusis³⁰² ve Mykenai³⁰³ örnekleri ile çok yakın ilişkiler kurar. Ancak bezeme yönü ile her iki oinochoe farklıdır. Burdur env. no. 7863 (lev. XXXIV) oinochoesinde bezeme, omuz alanında yer alan yatay "S" FM 53: 7 sıraları ile betimlenmiştir³⁰⁴. Anadolu küçük amphora dizileri içinde Müskebi env. no. 659 örneğinde aynı bezemeye rastlarız³⁰⁵. Anavatan örneklerinden, Prosymna³⁰⁶, Agina³⁰⁷ ve Berbati'den³⁰⁸ gelen küçük oinochoe

²⁹⁷ CVA. Cyp. 2, 29f., lev. 41, 4 (IIIB)

²⁹⁸ MP. 602, F25T114 (IIIA: 2g-B); Tiryns IV, 109

²⁹⁹ Alt-Ägina IV 1, lev. 29 (261)

³⁰⁰ Deiras, lev. 34, 1 (DV 110)

³⁰¹ Tiryns VI, lev. 34, 1 (GR XIV 3)

³⁰² Eleusiniaka, 132, fig. 110 (382) idem MP. 602, F25T114 no. 4 (IIIA:2g)

³⁰³ MP. 602, F25T114 no. 1a Mykenai: ChT. Lev. 51, 17 (IIIB)

³⁰⁴ MP. 373, fig. 65 FM 53: 7 (IIIA: 2g)

³⁰⁵ Boysal Kat. I, 7, lev. 7, 1

³⁰⁶ Prosymna II. 125, 179, fig. 498 (48), biçimsel yönden de yakındır

³⁰⁷ Alt-Ägina IV 1, lev. 33 (318), kylix parçası

³⁰⁸ G. Säflund, "Excavations at Berbati, 1936/37", Upsala 1965, 78, fig. 59, 60 küçük hydria, IIIA: 2g; omuz üzerinde eğri - vertikal biçimde "S" ler

ve diğer biçimlerde aynı düzenleme izlenmektedir. Biçimsel ve bezeme düzenlemesi ile Argolis örnekleri ile yakınlık kuran Burdur env. no. 7863 küçük oinochoesi, olasılıkla aynı yöreden gelmiştir. Zamansal sıralamada, Miken IIIA: 2g evresinden olmalıdır.

Burdur env. no. 4073 (lev. XXXV) oinochoesinde bezeme, omuz alanını çevreleyen kalın basit dalga FM 53: 20 bezeği ile oluşturulmuştur³⁰⁹. Asine'den gelen yonca ağızlı oinochoe, bezeme için, yakın benzerdir³¹⁰. Biçimsel yönden erken örnekler arasında yer alan env. no. 4073 oinochoesi, bezeme stilineki Asine yakınlığı ile Miken III C: 1 evresinden olup, olasılıkla Argolis çevresinden ithal edilmiştir³¹¹.

Söz konusu pyxis ve oinochoeler aracılığı ile Burdur - Düver yöresinin Miken etkinliklerinin Miken III A: 2e'den III C: 1g evresine dek sürdüğü, ilişkilerin Argolis ile Levantin ülkelerine kadar uzandığı ileri sürülebilir. Diğer taraftan yöresel üretimin olması, çevrede bugüne dek rastlanmayan önemli bir merkezi kanıtlamaktadır³¹².

³⁰⁹ MP. 373, fig. 65 FM 53: 20 (IIIC: 1g)

³¹⁰ İbid., 606, F38T137 no. 2 Asine (IIIC: 1g): Asine, 367f., fig. 238, 30

³¹¹ Diğer taraftan Furumark F25T114 kümesini en geç III B evresine koymasına karşın, bu biçimin III C: 1 g evresinde de yaşadığı bizce önerilebilir. Bk. dipnot 298

³¹² Bu çalışmadaki tarihlemeler Furumark Kronolojisine göre yapılmıştır. Miken I 1550-1500, II A 1500-1450, IIB 1450-1425, III A 1 1425-1400, III A 2 e (erken) 1400-1375, III A 2 g (geç) 1375-1300, III B 1300-1230, III C 1 1230-1075, III C 2 1075-1025

Levhalarda verilen bütün fotoğraflar tarafımızdan çekilmiştir

a

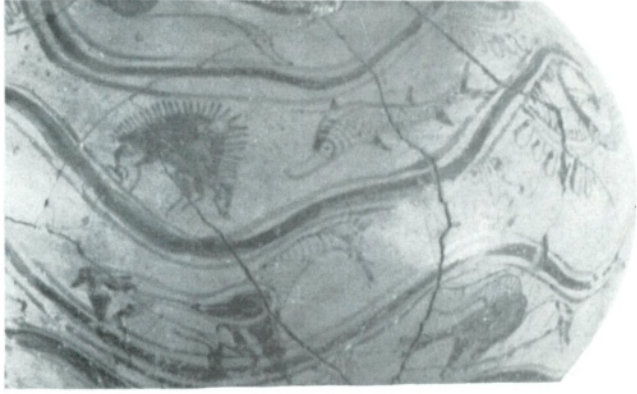
b

c

d

a

b

a

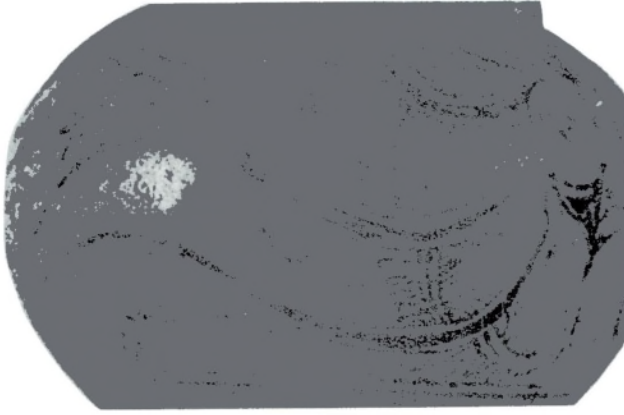
b

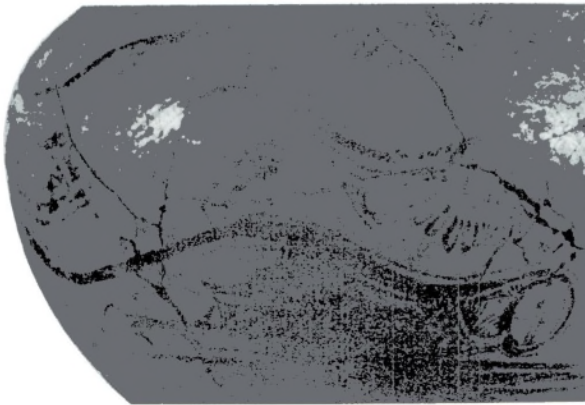
a

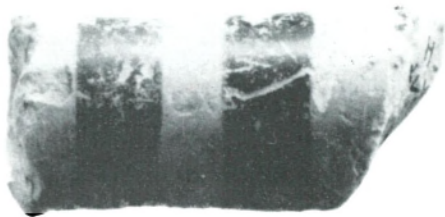
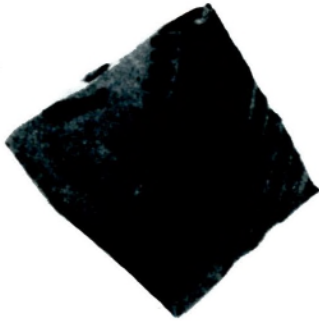
b

a

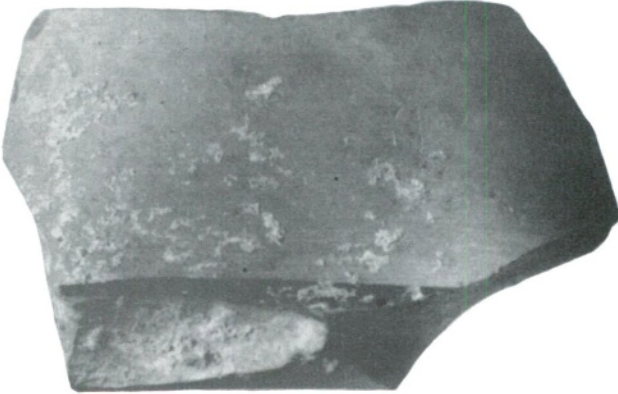

b

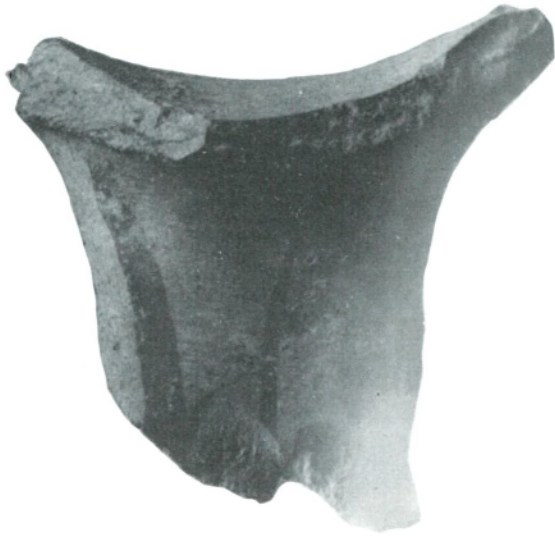

a

b

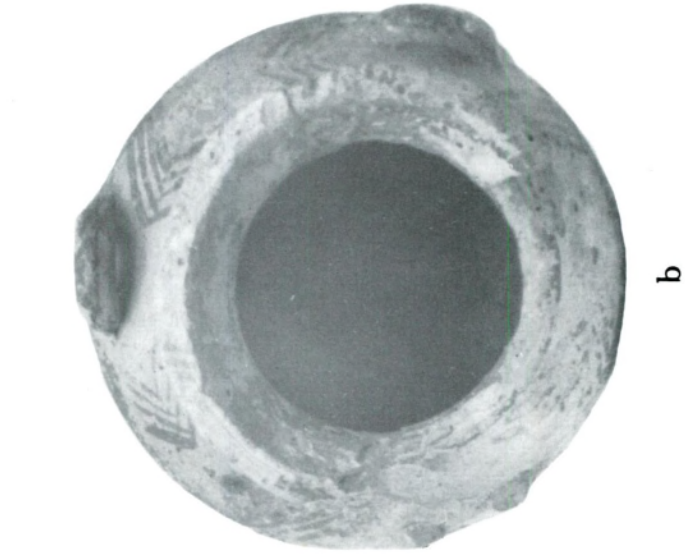
a

b

c

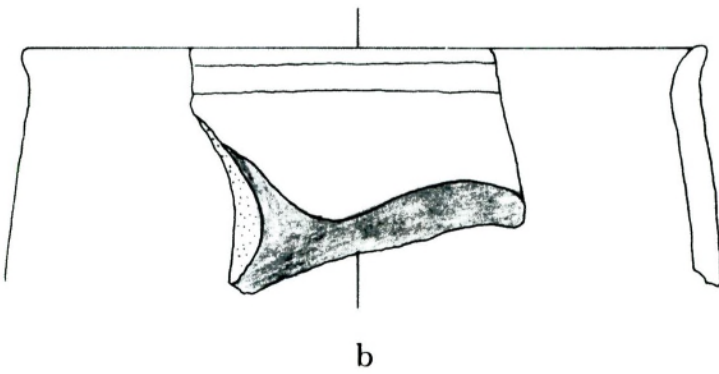
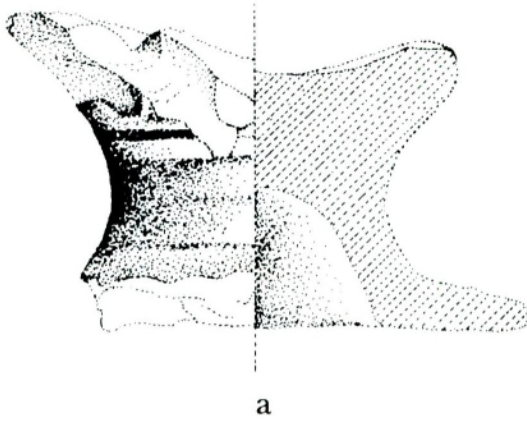

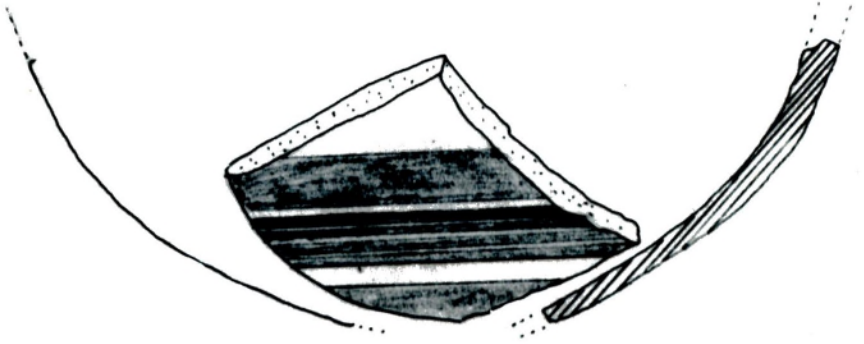

a

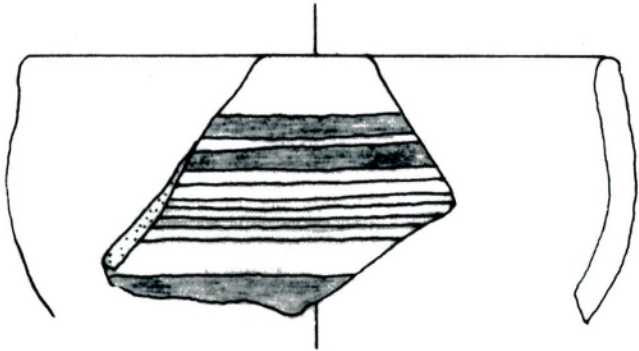

b

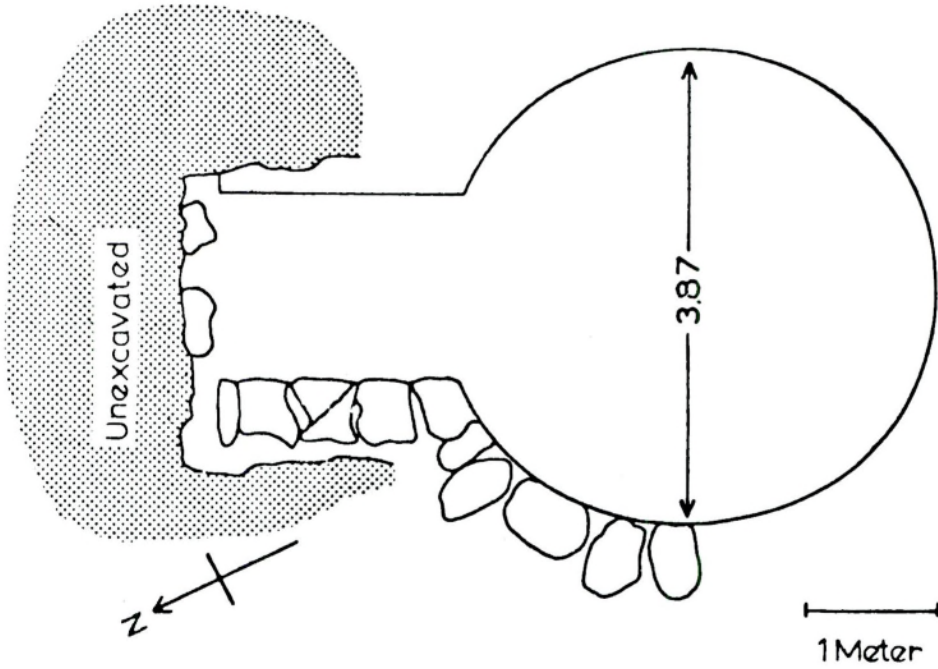
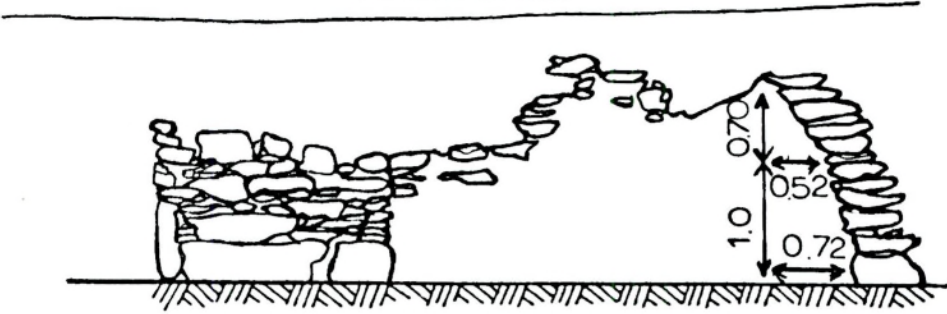

a

b

Present Grade

a

b

a

b

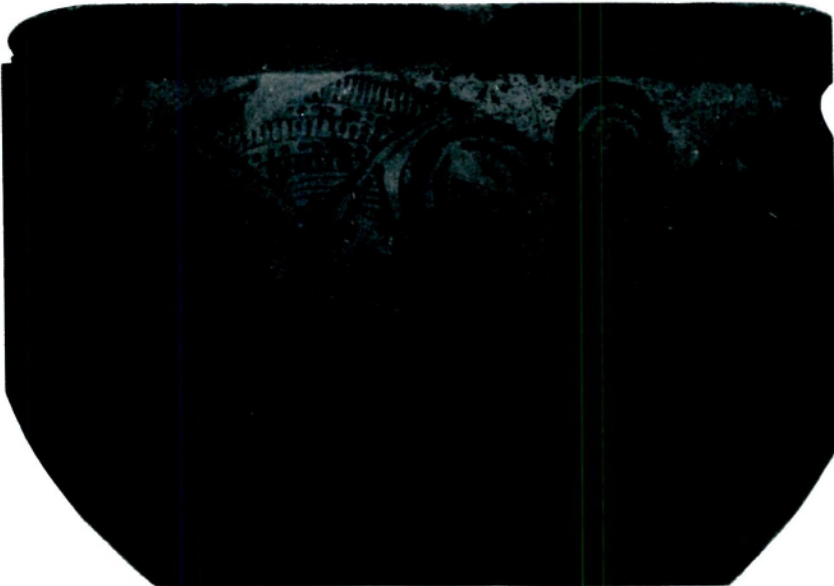
a

b

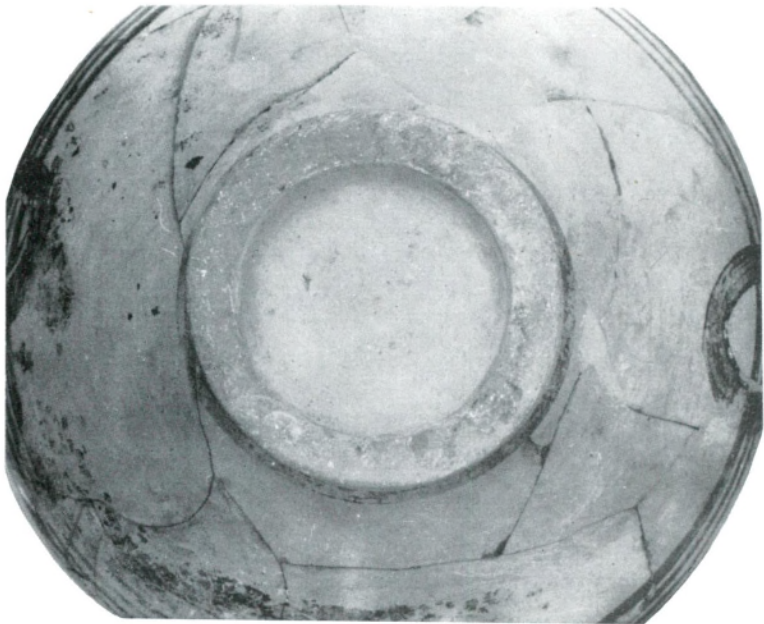
a

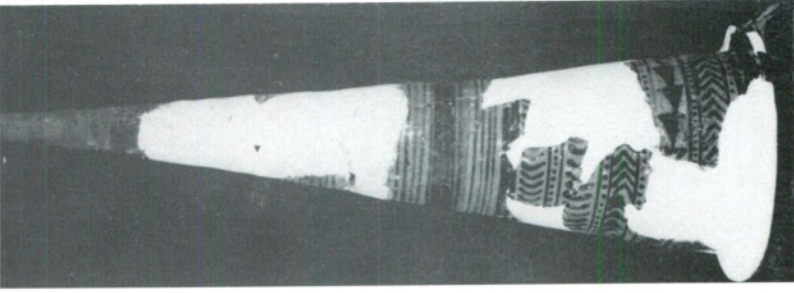
b

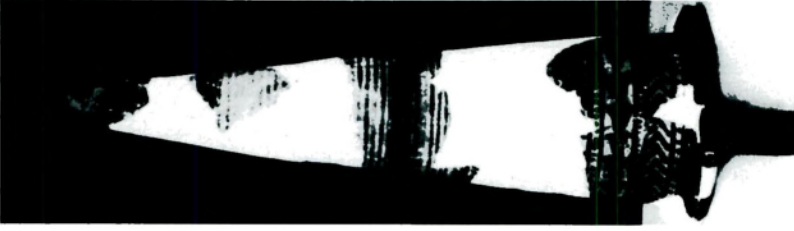
a

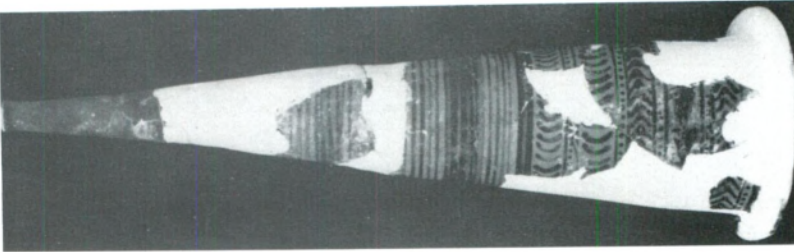
b

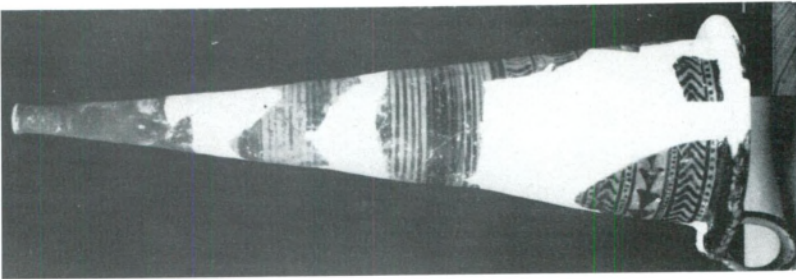
d

c

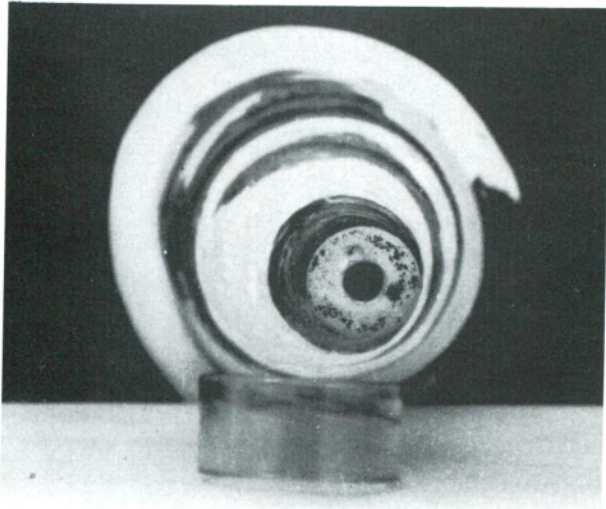
b

a

a

b

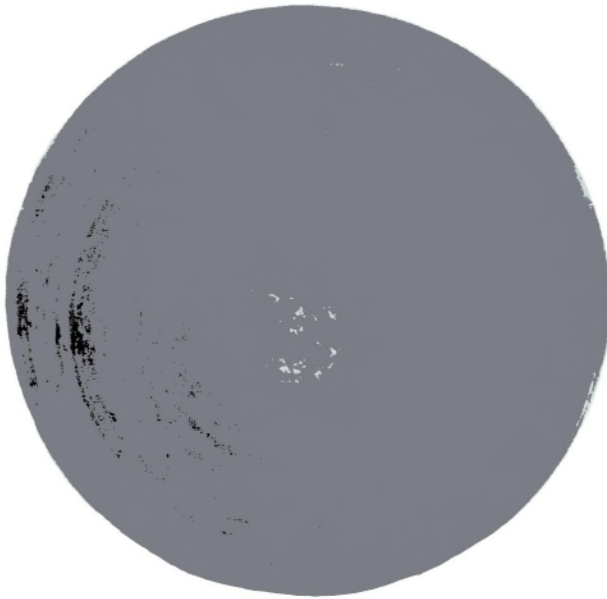
b

a

a

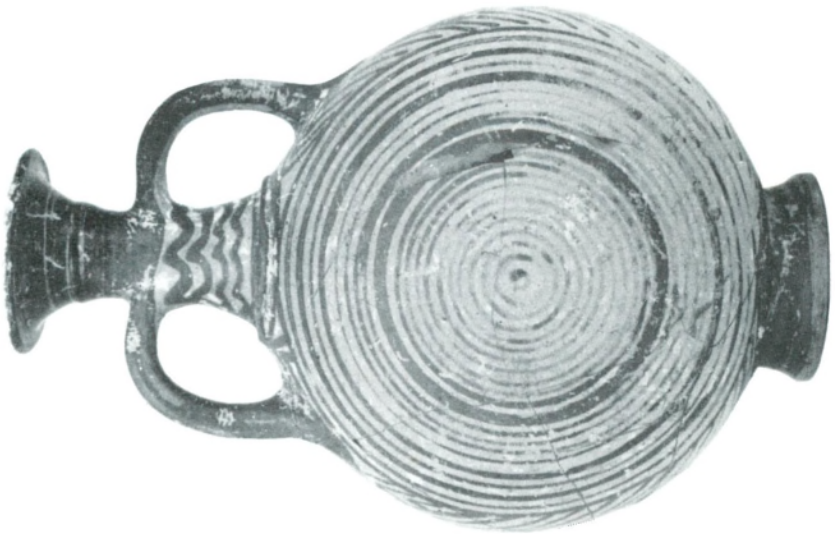

b

b

a

a

b

a

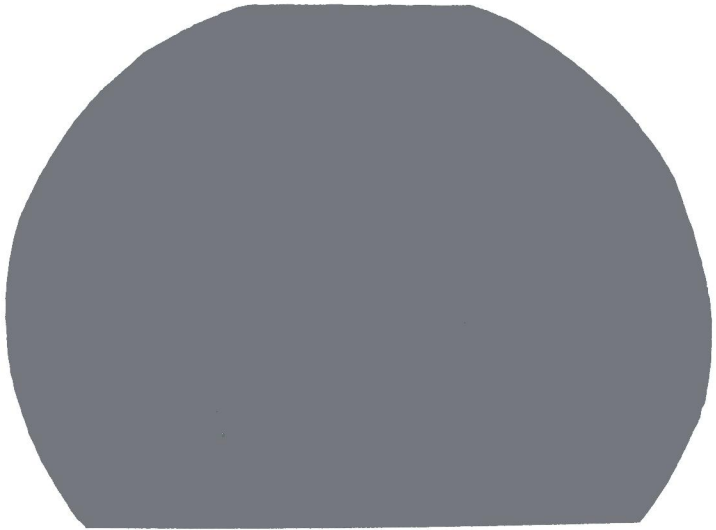
b

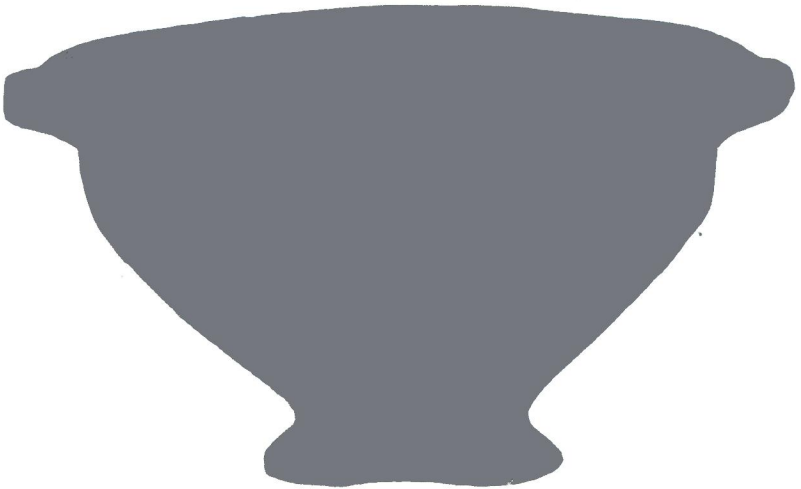
a

b

a

b

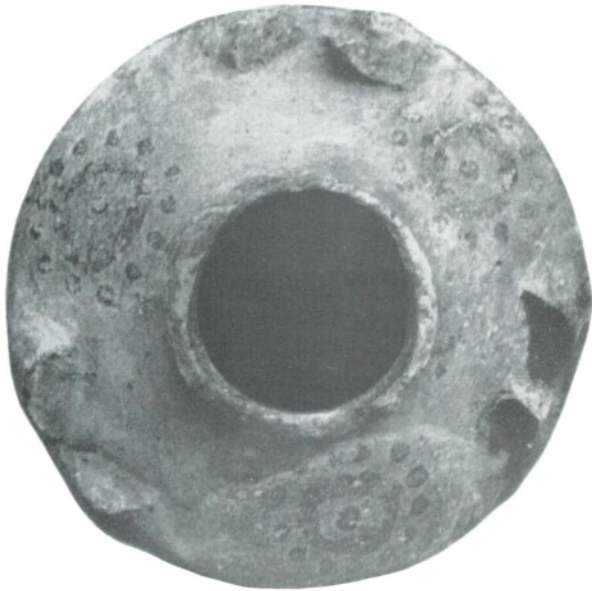
a

b

a

b

a

b

a

b

a

b

a

b

OSMANLI İMPARATORLUĞUNU PAYLAŞMA PROJELERİ, 1807-1812¹.

Yrd. Doç. Dr. AZMİ SÜSLÜ

Bir tarihçinin dediği gibi, Türkler Avrupa'ya ayak bastıkları andan itibaren Doğu meselesi ortaya çıkmıştır. Doğu meselesiyle de Türk İmparatorluğunu paylaşmak üzere 100'ün üzerinde proje yapılmıştır². Bunlar genel olarak iki amaçla ele alınmışlardır: Haçlı savaşlarından sonra Türkler'in ellerinde bulunan Hıristiyanlığın mukaddes yerlerini geri almak; Avrupa'nın bir kısmını zapteden Türkler'i Avrupa'dan söküp atmak.

Papalar, papa hükümdarlar, komutanlar, bakanlar, mütefekkirler veya devletler tarafından geliştirilen bu projeler, plânlardan tesbit edebildiğimiz kadarıyla 6 tanesi doğrudan doğruya Fransızlar tarafından ortaya atılmış ve diğer bir çoğunda da Fransızlar ortak plân yapımcısı ve hisse sahibi olarak yer almışlardır.

Fransızların ortaya attıkları önemli altı proje sırasıyla,

- 1 — Fransa Kralı VIII. Charles'ın 1495 tarihli projesi,
- 2 — Fransa Kralı I. François'nın 1515-1517 tarihli projesi,
- 3 — Fransız Savary de Brèves'in 1620 tarihli projesi,
- 4 — 1660 tarihli Fransız projesi,
- 5 — Fransız Dışişleri Bakanı Talleyrand'ın 1805 tarihli projesi ve
- 6 — İmparator I. Napolyon'un 1807-1809 tarihli projesidir.

Burada, Napolyon Bonaparte'in direktifleri doğrultusunda ele alınan son iki, özellikle sonuncu projeyi gözden geçireceğiz.

¹ Bu makalemiz, Fransızca olarak "Rapports diplomatiques ottomano-français, 1798-1807" (Osmanlı - Fransız diplomatik ilişkileri, 1789-1807) adıyla kaleme alınıp, Türk Tarih Kurumu Belleteni'nde sayı 185'de yayınlanmış olan makalemizin bir devamı niteliğindedir. Dil yönünde de yararlı olması amacıyla, mümkün olduğu kadar metne bağlı kalarak, Fransızcasının yanısıra Türkçesini de yayınlıyoruz.

² DJUVARA, Cent projets de partage de la Turquie, Paris, 1914, ve genel olarak bk.: BAYKAL Bekir Sıtkı, XIX. asrın sonuna kadar Akdeniz'de hâkimiyet davası, Ankara, 1938; BAYUR Yusuf Hikmet, Türk İnkılâbı Tarihi, II, c., 3. kısım, Osmanlı Asyası'nın paylaşılması için anlaşmalar, Ankara, 1951 ...

Toz, çamur ve diplomatik güçlükler içinde geçen altı aylık uğraşmadan sonra, artık I. Napolyon'un saldırıya geçme zamanı gelmişti. Ustaca durdurulan Avusturya ordusu hareketsiz bekliyor; İmparatorluk ordusu Doğu Prusya'da ikmâlini tamamlıyor; Polonya savaşa girmek için hazır bekliyor; Osmanlı ordusu Tuna yakasında Rusya'ya karşı savaşı sürdürüyor; İranlılar'sa Kafkasları aşmak, fırsat bulurlarsa Moskova üzerine yürüyebilmek için sabırsızlanıyorlardı.

Nihayet, 14 Haziran 1807 yılında, I. Napolyon Ruslar'ı Friedland'da büyük bir yenilgiye uğrattı. Bu başarısını Paris'te bulunan karısı Joséphine'e şöyle açıklıyordu: "Evlatlarım Marengo savaşının yıldönümünü vakur bir şekilde kutladılar; Friedland savaşı da halkım için Marengo kadar ünlü, O'nun kadar başarılı oldu. Tüm Rus ordusu bozguna uğratıldı; 80 top ele geçirildi; 30.000 asker esir edildi veya öldürüldü; 25 Rus generali öldürüldü, yaralandı veya yakalandı; Rus savunması tamamen yok edildi: Friedland savaşı, Marengo, Austerlitz ve Iéana'ya yaraşır bir kızkardeş oldu".³

Marengo, Napolyon'a İmparatorluğun kuruluşunu simgeleyen İtalya'yı kazandırmış, Austerlitz neredeyse Mukaddes Roma Cermen İmparatorluğuna son vermiş, Friedland ise, O'na "Büyük İmparatorluğun" kuruluşunun tamamlanabileceği Doğu'yu açmıştı.

Prusya Kralı ve Hardenberg'le birlikte Tilsit yakınlarında bulunan Rus İmparatoru I. Alexandre'a gelince, O, bu şartlar içinde savaşa devam edilemeyeceğini düşünüyordu. Rus Generali Bennigsen O'na, en azından Rus ordusuna toparlanacak zamanı sağlamak için, Fransızlar'la bir ateşkes imzalanmasını tavsiye ediyordu. Sonunda I. Alexandre barış yapmaya razı oldu. Zira ordusu yenilmiş, müttetikleri Avusturya ve İngiltere ise hiçbir şey yapmamışlardı.⁴ Bunların yanı sıra, Czartoryski gibi O da, Litüanya'dan Smolensk'e kadar, hattâ Moskova'ya kadar uzanabilecek genel bir Polonya ayaklanmasından, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda olduğu gibi, bir Polonya reaksiyonundan ve, daha kötüsü, bir Fransız istilâsından korkuyordu. Ayrıca, bu tehlikeli durumda Çar Alexandre'ın zihnini iki taraflı başka bir konu işgal ediyordu: Fransız İmparatoru'nu ve emel-

³ Correspondance de Napoléon Ier (I. Napolyon'un Muharebatı), III. Napolyon'un emriyle yayınlanmıştır, Paris, 1858-1869, c. XV, s. 335 ve Cambacérès'e Tilsit'teki Niémen'den 19 Haziran 1807'de yazdığı mektup, c. XV, no. 12772.

⁴ TATISTCHEFF S., Alexandre et Napoléon. D'après leurs correspondances inédites, 1801-1812, Paris, 1891, s. 133, 159.

lerini tanıyarak, şimdilik belirsiz de olsa, Doğu meselesini Rus-Fransız çıkarlarına göre halletmeye çalışmak ve böylece, II. Katerina'nın daha önce ele aldığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması projesini gerçekleştirmek. Zaten, I. Alexandre gibi, I. Napolyon da bu konu üzerine eğilmişti.

Ancak Napolyon, Tilsit görüşmeleri arefesinde bu konu üzerinde tereddütteydi ve yazdığı bir mektupta şöyle diyordu: "Bâbıalî hakkındaki iyi niyetim sallanmaya başladı ve düşmek üzere".⁵ Kanaatimizce bunun birçok sebebi vardı: Heyşeyden önce Napolyon, Güney Avrupa ve Asya üzerine Rus ihtirasını çekmekten çekiniyor, şayet Osmanlı İmparatorluğuna el koyacak olursa, Akdeniz'in hâkimi olan İngiltere'nin kendisinden önce İmparatorluğun en güzide deniz kıyılarını hemen ele geçireceğini düşünüyordu. Bununla birlikte Napolyon, Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmak için Alexandre'a söz verdi. Fakat, daha sonra göreceğimiz üzere, bu paylaşma projesinin coğrafi yönü üzerinde, özellikle İstanbul konusunda, iki İmparator da anlaşma sağlayamayacaktır.

Niemen salı üzerinde biraraya geldiklerinde iki tarafın askerleri kendilerini şöyle alkışlıyorlardı: "Yaşasın Doğu İmparatoru!, yaşasın Batı İmparatoru!". İki İmparatorun gece yarısına kadar süren uzun görüşmeleri, küçük şehir ve karargâhlar arasındaki uzun gezileri ve daha sonra murahhas elçilerin görüşmeleri Tilsit Antlaşmasını hazırladı. Burada sadece Napolyon'la Alexandre ve elçileri arasında tartışılacak olan Osmanlı meselesini ve Antlaşmanın Osmanlı İmparatorluğunu ilgilendiren hükümlerini inceleyeceğiz.

Tilsit görüşmeleri

Rus ordusundan arda kalanı hemen kurtarmak gerektiği için İmparator Alexandre önce, sadece kendi adına görüşmeleri sürdürmek amacıyla, General Bennigsen'e yetki verdi. General - Prens Lobanof'a verilen ilk talimat şöyle bitiyordu: "Her iki taraf askerlerinin de şimdiki buldukları durumu koruyacakları bir aylık bir ateşkes imzalamaya çalışınız; barış antlaşması için görüşme teklifinde bulunmayınız; ancak, savaşa son verme isteği önce Fransızlar'dan gelecek olursa, Onlara, İmparator Alexandre'ın da barış istediğini belirtiniz ve, Fransızlar'ın görüşmeler için yetkiniz olup,

⁵ Correspondance de Napoléon Ier, a.g.e., c. XV, no. 12886.

olmadığını sormaları halinde, İmparator'un imzaladığı tam yetki belgesini gösteriniz.”⁶

Korgeneral Berthier Fransız tarafından görüşmelere katılmak için hazır bekliyordu. Bir süre sonra, Prens Lobanof Fransız karar-gâhında çok samimi bir kabul gördü. Berthier ise, barış görüşmelerini kendisiyle başlatmaktan büyük bir zevk duyduğunu belirtti. Tüm yanlış anlamaları önlemek için Lobanof, savaşı bir an önce bitirmeyi gerçekten istemesine rağmen, Efendisi İmparator'un aşağılayıcı şartları kabul etmeyeceğini ve özellikle hiçbir toprağı terketmeye yanaşmayacağını Korgeneral'e önceden bildirdi. Berthier de Napolyon'un niyetleri üzerinde O'nu temin etti.

Bu sırada da Çar Prusya'yla anlaşmaya çalışıyordu. Bu sebeple de, Bakanları Hardenberg ve Budberg refakatindeki Frédéric - Guillaume ile bir konferans yaptı. Prusya Kralı şöyle diyordu: “Hepimizi tehdit eden tehlikeyi uzaklaştırmak için çok büyük plânlar yapıyoruz. Bonaparte'ın hoşlanabileceği birçok konuyu dile getirerek, ortak çıkarlarımızı kolayca koruyabileceğimize inanıyoruz. Ancak bunlar ustaca kullanabilmesi için, Mareşal Kalckreuth'e belirttiğimiz genel fikirlerden ibarettir.”⁷ Bu duruma göre, her iki müttefik arasında birlik sağlanmış oluyordu. Bertenstein görüşmelerinde baş rolü oynamış olan Hardenberg, genel görüşmelerde de Rusya ve Prusya adına görevlendirilmeyi umuyor ve buna lâıyk olmak için de, Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılmasını öngören, ünlü “Avrupa'yı yeniden düzenleme plâni”ni yapmış bulunuyor ve bundan yararlanarak ta Avrupa dengesiyle ilgili en büyük meseleleri çözmek istiyordu.

Hardenberg projesine göre, Rusya Balkan Yarımadası'nın doğusunu; Avusturya batısını; Fransa da, Yunanistan ve Adaları alacaktı. Böylece, Rusya gibi Avusturya da Polonya hisselerini terkede-bileceklerdi. İmparator Napolyon, Polonya'nın yeniden kurulması kadar, Akdeniz hâkimiyetini de kurmak istediğinden, Polonya, ataları burada daha önce hüküm sürmüş olan, Saksonya Kralı'nın yararına Varşova etrafında yeniden kurulacak ve nihayet Prusya,

⁶ TATISTCHEFF S., a.g.e., s. 121.

⁷ HANDELSMAN Marcell, Napoléon et la Pologne, 1086-1807, Paris, 1909, s. 126.

vereceği Polonya Eyaleti'ne karşılık Saksonya'yı alacaktı.⁸ Plân başlıca iki konuyu ihtiva ediyordu: Polonya ve Osmanlı İmparatorluğu Tilsit görüşmelerinde ele alınacak ve antlaşmada yer alacak olan bu konu Rus - Fransız ihtiraslarına çözüm getirecekti. Ancak, yapılacak antlaşmayla doğrudan alakalı görülmeince, Prusya görüşmelere kabul edilmedi ve Hardenberg görüşmelerden uzak tutuldu.

Tilsit görüşmelerinin başında I. Alexandre, konuyu doğrudan doğruya Doğu ve Batı İmparatorluklarının kuruluşuna götürecek olan, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde I. Napolyon'un açık - seçik bir şekilde açıklamada bulunmasını istedi. Ateşkesi tasdik ederken Lobanof'a yazdığı mektupta da şöyle diyordu: "Yepyeni bir sistem eskisinin yerini alacak. Övünerek söyleyebilirim ki, İmparator Napolyon'la kolayca anlaşabileceğiz, yeter ki arada vasita olmadan görüşebilelim. Kalıcı bir barış antlaşması pek yakında imzalanabilir."⁹

24 Haziran 1807'de Duroc, Napolyon'un ertesi yıl görüşmelere başlamak niyetinde olduğunu I. Alexandre'a bildirdiği zaman, iki İmparator Tilsit'te hemen biraraya geldi. Tilsit görüşmelerinin tarihte önemli bir yeri vardır. Çünkü burada her iki İmparator da öteden beri alışlagelen bir prensibi, murahhas elçilerin aracılığı ve soğuk protokol kaidelerini bir tarafa bıraktılar. Bu sebeple de tarihî olaylar tam olarak aksedememiş ve bazı sözlü belgeler tarihiye kapalı kalmıştır. Buna bağlı olarak da, çoğu "Napolyon'un Muhaberatı"nda ve Tatistcheff'in "Alexandre'in Muhaberatı"nda yer alan belgelerle yetinmek zorundayız.

Tilsit görüşmelerinin en önemli olayı, Fransız Büyük Elçisi Savary'nin Çar Alexandre'in yanında görevde bulunduğu sırada gönderdiği 4 Kasım 1807 tarihli mektubunda belirttiği ve bize tarihçi Albert Vandal tarafından nakledilen "Kaderin Kararı" (Décret de la Providence) olmuştur. Buna göre, İstanbul Elçisinden mektuplar alan Napolyon, bunları Alexandre'a iletirken şöyle demiştir: "İşte, bana Türk İmparatorluğunun artık yaşayamayacağını söyleyen Kaderin Kararı" (Voilà un décret de la providence qui me dit que

⁸ BAILLEU P., Verhahlungen, Deutsche Rundschau, 1902, no. 4, s. 35 ve RANKE, Mémoires de Hardenberg, Paris, 1874, c. III, s. 461-464, 493-494.

⁹ TATISTCHEFF S., a.g.c., s. 148-149.

l'Empire turc ne peut plus exister"¹⁰ Sözü edilen konu İstanbul'da meydana gelen ayaklanma haberi idi. Ancak Napolyon 24 Haziran 1807'de, daha Çar'la görüşmeden önce, haberi duymuştu. Kanaatimizce bu tarih hatasını, Alexandre'in olayı daha sonra, yani Kasım ayında Savary'ya anlatarak, O'na Napolyon'un Osmanlı İmparatorluğunu paylaşmayı çok daha önce düşündüğü ve bunu Fransız hükümetine kabul ettirebilmek için zaman kazanmaya çalıştığı şeklinde yorumlayabiliriz.

Olayın şekli nasıl olursa olsun, kabul etmek gerekir ki, iki İmparator burada İstanbul olaylarına ve Osmanlı İmparatorluğuna büyük yer verdiler. Napolyon'un Osmanlı İmparatorluğunu desteklemekten vazgeçerek, muhtemel paylaşmayı hemen gözden geçirmesi, "şu Barbarları (yani Türkleri) Asya'dan söküp atmaktan" söz etmesi, "Avrupa'yı Türk barbarlığından kurtarması" Çar Alexandre'a tabii gibi gelirken, artık Napolyon da, eskiden olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğunu ne "Rus Barbarlığından" ve ne de "ortak düşman, Rusya"dan kurtarmaktan söz ediyordu.

I. Alexandre'in Avrupa'da Osmanlı varlığının son bulması, Doğu İmparatorluğunun kurulması, Yunan Haç'ının Ayasofya'ya dikilmesi ve III. İvan'dan, Sophie Paléologue'dan Büyük Katerina'ya kadar tüm mukaddes Rusya hayallerinin gerçekleştirilmesini bir an önce uygulamaya koyma çabası içinde olduğu görülüyordu. Babası I. Paul, Başkonsül Napolyon'un dostluğu üzerine en büyük ümitleri bağlamamış mıydı? Ya kendisi, verilmiş asırlık sözleri yerine getirmek için kaderin tayin ettiği kimse değil miydi?

Napolyon, Genç İmparator'un tüm düşüncelerini keşfetmeyi ve böylece de öz emellerini frenlemeyi sağlayacak olan bu hayalleri harekete geçirmekten zevk almıyordu. Her türlü açıklamadan kaçınıyordu. Ona göre Doğunun kaderi, ilerde Paris veya Pétersburg'daki bu görüşmede ele alınacak çok uzun mütalaları gerektiriyordu.

Bize öyle geliyor ki, her iki İmparator da paylaşma şekli üzerinde anlaşamamışlardı. Gerçekte, Alexandre'la çok canlı geçen bir tartışmadan sonra kabinesine dönen Napolyon, daha sonra olayı nakledecek olan sekreteri Manéval'in huzurunda, şöyle haykırmişti: "İstanbul! İstanbul! asla O, dünyanın İmparatorluğudur".¹¹

¹⁰ Napoléon et Alexandre Ier L'alliance russe sous le Premier Empire, Paris, 1891, s. 73.

¹¹ THIERS Adolphe, l'Histoire du Consulat et de l'Empire, Paris, 1854-1869, c. VII, s. 654.

3 Temmuzda, Napolyon, Babıâli hakkındaki tutumu üzerinde bize bilgi verebilecek bir mektubu Alexandre'a gönderdi: "Bey Kardeşim, önceki görüşmemizde yanlış anlaşılmış görünen bu konuyu açıklığa kavuşturmak amacıyla, Korfu ve Elb'in sol yakasıyla ilgili iki küçük notu Emperyal Mejestelerine gönderiyorum. Kendilerine ayrıca, beş kısma ayrılmış, açık bir antlaşma projesi de gönderiyorum: Birincisi, barışın sağlanmasıyla ilgili, ikincisi; kendilerine saygı olarak verdiğim yerlerle; üçüncüsü, kendilerinin bana hürmeten verdikleriyle; dördüncüsü ise, genel hükümlerle ilgili. Bu ilk antlaşmaya Majestelerinin ve benim uygun göreceğimiz zamana kadar gizli kalacak olan bir ittifak antlaşmasını da etkiliyorum... Politikam ve halklarımın çıkarlarıyla, Majestelerine hoş görünmek yüksek arzularını bağdaştırmaya gayret ettim".

Korfu konusunda ekteki not çok anlamlıdır: "Rusya'nın bu durumu korumada hiç bir çıkarı yoktur. Majesteleri'nin, Türkiye üzerindeki projelerinde ve Yunanlılarla, Yanya ve kıyı komşularıyla olan muhaberatlarında hiçbir zaman bir destek olarak kabul etmedikleri Korfu, tüm tasarrufunu kaybederek, masraflı, erzak ve mühimmat temini ve savunması zor bu duruma geldi.

Türkiye Avrupası'nı kuvvetleriyle kuşatmaya çalışmak meselesi Rusya'nın eski sistemi içinde düşünülebilir. Ancak Osmanlı İmparatorluğu hakkında Fransa ve Rusya sadece anlaşarak karar vermelidir. Zaten Rusya'yı bu uzak müstamlekeleri korumaya iten sebepler ortadan kalkmıştır. Rusya'nın ilgisini çekmeyi gerektiren ne Karadağ'ın ve ne de Batı Türkiye'nin durumudur. Topraklarına bitişik eyaletler O'nun doğrudan doğruya ilgisini çekecektir. Karadeniz Rus Adriyatik Denizi Fransız sahilleriyle çevrilmiştir. Farklı durumlarda ortak hareket ederek her iki devlette hiçbir zaman çıkar çekişmesine düşmez. O halde, Korfu şehri ve kalesinin Fransa'nın tasarrufu altında olması hem onların ittifakları, hem de en ideal savunma sistemi olması yönünden uygundur".¹² Her ne kadar felsefe mükemmel olmasa da en azından, açıkça Rusya'yı Akdeniz'den uzaklaştırma emelini ortaya koymuştur.

Antlaşmalar, 7 Temmuz 1807'de imzalandı ve 9'unda da onaylandı ve bir resmî onaylı antlaşma, ayrı ve gizli maddeler ve bir

¹² Correspondance de Napoléon Ier, a.g.e., c. XV, s. 381.

ittifak antlaşması ihtiva ediyordu.¹³ Bunlardan sadece Babiâli'yi ilgilendiren maddeleri inceleyeceğiz. Fakat bundan önce, Tilsit antlaşmaları esnasındaki ve sonraki Osmanlı tutumu, hatta reaksiyonunu gözden geçireceğiz.

Babiâli'nin Fransız arabuluculuğu için ısrarı

III. Selim'in ölümünden sonra, Napolyon, yeni Osmanlı idaresini zayıf, parçalanmış, yabancıya karşı kuşkulu ve Fransa'ya karşı pasif veya aleyhtar bir tutum içine girecek bir hükümet olarak değerlendirmiyordu. Ancak yeni gelen haberler bu kanaatin yanlışlığını ortaya koydu.

Her ne kadar Fransa ile Rusya arasındaki barış İstanbul'da kuşku yaratıyorduydu da, kötü durum iyiye yorumlanıyor ve yeni hükümet kendisini Fransa'nın dostu ilân etmeye devam ediyordu. Yeni hükümet Fransa'nın arabuluculuğunda Rusya'yla antlaşma yapmak amacıyla, tam yetkili, Paris Büyük Elçisi, Muhip Efendi'ye yeni talimat gönderdi. Ancak, Tilsit Antlaşmalarında arabuluculuk teklifinde bulunmuş olmasına rağmen hem Napolyon, hem de Rusya'nın Paris büyük elçisi Osmanlı İmparatorluğuyla Rusya arasında bir antlaşma yapmamak için işi yokuşa sürdüler. Fransa'ya verilecek batı eyaletlerine karşılık Osmanlı Eyaletlerinin feda edilmesi Napolyon'a kâfi gelmiyor muydu? Geçit vermeyen bu eyaletleri fethetmenin kendisine pahalıya malolacağını açıkça görüyor muydu? Bunun için de, zemin hazırlayacak zamanı mı kazanmak istiyordu? Veya er veya geç kaçınılmaz olarak nitelendirdiği Osmanlı İmparatorluğunun tamamen paylaşılmasını mı tasarlıyordu? O'nun sonunu şiddetle çabuklaştırmaya mı, yoksa O'nu ölüme terketmeyi mi uygun görüyordu? Bu çabuklaştırmada Rusya'nın, özellikle İngiltere'nin

¹³ Resmî onaylı antlaşma CLERCQ A. de tarafından yayınlanmıştır: *Traité de la France depuis 1713 jusqu'à nos jours*, Paris, 1864, C. II s. 207-214; aynı yazar ayrı ve gizli maddeleri de kısmen inceleyebilmiştir. Bunlar, Murahhas, elçilerce parafe edilmiş ve Fransız Diplomatik Arşivlerinde muhafaza edilen asıllarından FOURNIER tarafından yayınlanmıştır.: *Napoléon Ier*, Leipzig, Prag, Paris, 1888, c. II, s. 250-252. Yine TATISTCHEFF tarafından Saint - Pétersbourg Arşivlerinde muhafaza edilen resmî belgelere dayanarak yeniden yayınlanmışlardır: *Nouvelle Revue*, Paris, 1 Haziran 1890. Her üç antlaşma metni ise, Vandal A., a.g.c., s. 499-507, ve SCHILDER tarafından, *L'ambassade de Tolstoï*, Saint - Pétersbourg, s. 51-62, yayınlanmıştır.

en gözde bölgeleri ele geçirmelerinden mi korkuyordu? Her durumda, ihtiraslarını gerçekleştirebilmek için Napolyon'un zamana ihtiyacı vardı.¹⁴

İki İmparator Tilsit'te biraraya geldikleri zaman, Osmanlı Elçisi Seyyid Mehmet Emin Vahid Paşa görüşmelerde bulunmasının ülkesinin yararına olacağını düşünerek, kendisine cevap bile veremeyecek olan Talleyrand'a birkaç not göndermişti, O da, Osmanlı Elçisinin bulunduğu Varşova'dan geçerek Napolyon'la birlikte Paris'e dönmüş ve Elçiye, Fransa ile Rusya arasında yapılan antlaşmaların imzalandığını bildirmişti.

Talleyrand'ın tutumundaki değişikliğe son derece hayret eden ve çok alınan Osmanlı Elçisi Viyana'ya hareket ederek, hükümetini haberdar etti. Oradan da Sultan Mustafa'nın mektubunu Napolyon'a vermek amacıyla Paris'e gitti. Mektubu Paris'e geldikten ancak yirmi gün sonra teslim edebildi. Daha sonra, Fransa'ya karşı dostluk ve iyi niyetlerini ifade eden Osmanlı hükümetinin bu mektubu kendisine geç iletildiği için Napolyon serzenişte bulunmuştur.

Ağustos ayı başlarında, yerlerini Fransız askerlerine bırakan Rus askerleri Kataro'yu terkettiler. Muhtemel bir İngiliz saldırısını ve Ada üzerindeki Osmanlı iddialarını gözönünde bulunduran Napolyon Ada'ya ve Yediada'ya birçok Fransız ve İtalyan askeri ve mühimmat gönderdi ve Napoli Kralı Joseph ve kendisine aşağıdaki açıklamayı yapacağı General Mormont'a emirler göndererek özel bir gayret sarfetti. "Bu tedbirler, şimdilik size bilgi veremeyeceğim büyük bir meselenin hazırlıklarıdır. Fakat şundan emin olunuz ki Kataro ve Yediada'nın elden çıkması Fransa için büyük bir kayıp olacaktır."¹⁵ Diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğunun paylaşılmasını öngören Napolyon, Rumeli'de yer alan Preveze, Parga (Praga),

¹⁴ Saint - Pétersbourg'da Büyük Elçi olarak bulunan General Savary'ye Napolyon konuyla ilgili olarak Fontainebleau'dan 14 Ekim 1807 tarihinde şöyle yazmıştı (Correspondance de Napoléon 1er, a.g.e., c. XV, nu. 13253): "Türkiye işlerine gelince, bu üstüne yavaş yavaş gidilmesi gereken çok çapraşık bir işti. Düşüncelerimi anlayabilmeniz açısından çok karışık bir konudur. Bütün bu işler için Bay Tolstoï'den haber bekliyorum. Zaten görünüşe bakılırsa bu imparatorluk her gün biraz daha düşüyor".

¹⁵ AHMET CEVDET Paşa Tarih-i Cevdet, Tertib-i Cedit, Dersaâdet c. VIII, s. 230-231, tarafından nakledilmesine rağmen, Correspondance de Napoléon 1er'de konuyla ilgili hiçbir iz bulamadık.

Varanika ve Peternitev nahiyelerini almak istiyordu. Osmanlı himayesindeki Yediada gibi, Yanya Valisi Ali Paşa'nın muhafazasına verilen bu dört nahiye de Osmanlı topraklarının bir parçasını teşkil ediyordu. Diğer taraftan, Ali Paşa Gagalık'ın muhafazasıyla memurken, İbrahim Paşa da Toskalıkla memurdu. Her ikisi de, cesaret ve kahramanlığı uzun süreden beri bilinen dağlı halk tarafından çok seviliyordu. Zaman zaman aralarında küçük anlaşmazlıklar oluyorduysa da ülkenin çıkarları söz konusu olduğunda, her zaman anlaşabiliyorlardı. Yediada, Kataro ve Korfu'daki Fransız faaliyetlerini öğrendikleri zaman da bu durum oldu ve muhtemel bir Fransız saldırısına karşı hazırlandılar.

Kendilerine mühimmat ve asker göndermeyi teklif ederek, Napolyon, Correspondance'larında görüldüğü üzere, her iki Paşa'nın da, özellikle Ali Paşa'nın sempatisini kazanmaya çalıştı, ancak başaramayınca, Onları Osmanlı Hükümetine şikâyet etmeye başladı. Böylece Napolyon, Asım Efendi'nin belirttiği gibi, Osmanlı hükümeti ile savaş sırasında 300.000'den fazla savaşçı toplayabilecek olan, bu Paşalar arasında anlaşmazlık çıkararak, Osmanlı İmparatorluğunun paylaşılmasının ilk safhasını teşkil edebilecek olan bu bölgeleri kolayca işgal etmeyi mi düşünüyordu? Kanaatimizce, inceleyeceğimiz sonraki olaylar Napolyon'un bu politikasını teyit edecek niteliktedir.¹⁶

Napolyon, Talleyrand ve Sébastiani'nin verdiği sözlere ters düşen Fransız tutumlarını gözönüne alan ve Tilsit Antlaşmalarının arkasında bazı oyunların döndüğünü hisseden Osmanlı Hükümeti hemen Fransız arabuluculuğunu kabul ederek, Rusya'yla bir ateşkes imzalanması için Galip Efendi'yi İslabugi nahiyesine gönderdi. Fransız arabuluculuğunda 25 Ağustos 1807'de imzalanan ateşkes, şu hükümleri ihtiva ediyordu: Osmanlı - Rus orduları arasındaki düşmanlığa son verilmesi, yine Fransız arabuluculuğundan yapılacak barış antlaşması için her iki devlet tarafından birer hayat oluşturulması, barış antlaşmasının kısa sürede yapılamaması halinde, Rusya tarafından yeni fethedilen Boğdan, Eflak ve Osmanlı kalelerinin tahliye edilip, ganimet olarak alınmış olan mühimmatın en geç

¹⁶ Napolyon'un Mareşal Berthier'ye Saint - Cloud'dan gönderdiği 11 Haziran 1806 tarihli mektubu: Correspondance de Napolyon 1er, a.e.g., c. XII, no. 10384; General Marmont'a, Varşova, 29 Ocak 1807 tarihli: c. XIV, no. 11734; Sultan Selime, Finkenstein, 3 Nisan 1807 tarihli; c. XV, no. 12277; Yanya Valisi Ali Paşa'ya Tilsitli, 9 Temmuz 1807 tarihli; c. XV. no. 12887, mektupları...

otuz beş gün içinde geri verilmesi şartlarıyla ateşkesin, 3 Nisan 1808'e kadar geçerli kalması, Osmanlı ve Rus askerlerinin bu eyaletleri ve kaleleri boşaltmaları, Bozcaada'yı Ruslar'ın tahliye etmesi ve Akdeniz boğazını kapatan deniz güçlerini geri çekmesi, Ruslar'dan İslâmiyeti kabul etmiş ve Osmanlılar'dan Hıristiyanlığı kabul etmiş olanların dışında kalan savaş esirlerinin karşılıklı iadesi.¹⁷

Osmanlı Hükümeti Paris'teki Büyükelçisi Muhib Efendi'yi Babıâli ile Rusya arasındaki görüşmeleri sürdürülmesi için görevlendirdi. Bunun için de Osmanlı toprak bütünlüğüne saygı göstermesini, artık Osmanlı İmparatorluğunun iç işlerine karışmamasını, savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçmesinin yasaklanmasını, savaş ilan etmeksizin Osmanlı topraklarına tecavüz ettiğinden, savaş tazminatı vermesini, Gürcistan'ı Babıâli'ye geri vererek, bölgede Rusya tarafından yeni fethedilen Ankara ve Anapa kalelerinin tahliye edilmesini Rusya'ya kabul ettirmesi için Muhib Efendi'ye talimat gönderdi.¹⁸ Elçisine bu türden talimat göndermek için Osmanlı Hükümetinin hâlâ Fransız vaadlerine bel bağladığını burada açıkça görüyoruz.

Napolyon Fontainebleau'da Muhib Efendi'yi kabul ettiği zaman O'na sert davrandı ve Osmanlı Hükümetini şu sözlerle itham etti: "Yanya ve İşkodra Mutasarrıflarından çok şikâyetlerim var. Bazı mevaki' ve savahile istihkâm vermektedirler. Korfu Ceziresi'ndeki Fransız Asâkir mustahfazasına zahire a'tasından imtina' ediyorlar. Ale'l-husus Yanya Mutasarrıfı Ali Paşa, Cezâir-i Seb'a'nın zaptından beri Fransızlar'a fena muamele ediyor. Gerek Cezâir-i Seba' ve gerek elyevm sahib ve maliki olduğum Venedik arazisinden ma'dûd olan Peternitev ve sâirleri bihakkın mülkumdür. Bunları Rusya-lılar cebren zaptetmişti. Ben dahi onlardan cebren istirdad eyledim ve bu babda olan istihkâkımı Rusya Devleti tanıdı. Şimdi Cezâir-i Seb'a ile bu dört nahiyenin yed-i âharda kalmasını tecviz edemem. Ben tama'kâr, muharrik komşuların etvâr-ı sitemkâranelerini müsamaha ile geçiştiremem. Devlet-i Aliye bu Paşaları benimle hüsn-i muameleye ırza etmezse 100.000 asker gönderip memleketlerini zaptederim.

¹⁷ Napolyon'un Champagny'ye Rambouillet'den 16 Eylül 1807 tarihinde gönderdiği mektubu: Correspondance de Napoléon 1er, b.ö. e, c. XVI. no. 13161.

¹⁸ AHMET CEVDET Paşa a.g.e. c. VIII, s. 243-245.

Sultan Mustafa bana ahbâr-ı cülûsunu çok geciktirdi. Elçime dahi İstanbul'da riayet olunmuyormuş. Ben Tilsit musâlahasında Devlet-i Aliyye'ye sahib çıktım ve şimdiye kadar Devlet-i Aliyye'yi ben tutuyorum, yoksa çoktan yıkılırdı. Sultan Mustafa memleketini zapt u raptına ikdam ve 'itibar etsin ve bana dost olduğunu isbat eylesin. Nitekim Sultan Selim bana dost olup, ben dahi O'nun halis dostu idim. Ve Tilsit musâlahası hengâmında taht-ı saltanatta bulunsaydı, yahut sahihan hüsn-i niyâtını bilseydim daha büyük fâidelere ve belki Kırım'ın istirdadına nail ederdim."

Diğer taraftan, Sébastiani Osmanlı Hükümetine verdiği bir notada Osmanlı himayesindeki Yediada Cumhuriyeti'nin Fransa tarafından tanınmadığını ve dört Nahiyenin de Fransa'nın tasarrufunda bulunduğunu belirtti.¹⁹

Gönderdiği cevabî notada Osmanlı İmparatorluğu ise, dört Nahiyeyle birlikte, Osmanlı himayesinde kurulup, Fransa tarafından Amiens Antlaşması (27 Mart 1802, 9. madde)'nda tanınmış ve Paris Antlaşması (25 Haziran 1802, 3. madde)'nda tasdik edilmiş olan Yediada Cumhuriyeti'nin gerçekte Osmanlı topraklarından olduğunu bildirdi.²⁰ Babîâlî'nin ısrarı üzerine ise Fransa, Korfu'nun kontrolü için gerekli olan Peternitev dışındaki Nahiyeleri istemekten vazgeçti.

Rus Elçisi Tolstoî kısa bir süre sonra Paris'e geldi ve Jérôme Bonaparte'ın sarayına yerleşti. Muhib Efendi ise Dışişleri Bakanına müracaat ederek, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğuyla imzaladığı ateşkes hükümlerine uygun olarak hareket etmediğini, Voyvodalıkları ve kaleleri tahliye edeceği yerde asker göndermeye devam ettiğini ve kendisinin Fransız arabuluculuğunda Tolstoî ile görüşmeye hazır olduğunu bildirdi. Verilen cevapta O'na, imzalamakta yetkili olan General Michelson'un ölümü üzerine, ateşkese yetkisi olmayan diğer bir Rus Generalinin imzaladığı, Tolstoî'nin bir barış antlaşması imzalama yetkisinin olmadığı, ancak, bunun için Saint - Pétersbourg'a yazı yazdığı ve cevap alır almaz kendisine haber verileceği bildirildi.

Bir yandan Saint - Pétersbourg'un cevabını bekleyen Muhib Efendi, diğer yandan da Fransız politikasında meydana gelen değişiklikten Osmanlı Hükümetini haberdar etti.

¹⁹ AHMET CEVDET Paşa, a.g.e. c. VIII, s. 236-237; 244-246

²⁰ NORADOUNGHAN Gabriel Efendi, Recuil d'actes internationaux de l'Empire ottoman, Paris, Leipzig, 1897-1903, c. II. s. 50-53.

Tolstoï Saint - Pétersbourg'un cevabını Aralık ayı başında aldı. Muhib Efendi Dışişleri Bakanı Champagny'ye başvurduysa da O, Rusya'nın askerlerini geri çekmek istemediğini, Babıâli'nin de Tuna yakasındaki askerlerini geri çekmemesinin gerektiğini, istemiyorsa Rusya'ya antlaşma imzalamayacağını... belirtti. Uzun diplomatik polemiklerden sonra nihayet, Muhib Efendi ve Champagny, kendilerine henüz antlaşma yetkisinin gelmeyip daha beklemek gerektiğini söyleyecek olan, Tolstoï'nin yanına gittiler. Vahid Paşa da aynı bahanelerle bekletildi.

İstanbul'daki Fransız Elçisi Sébastiani'ye gelince, III. Selim zamanındaki imtiyazları olmadığı, eskiden olduğu gibi sık sık Sultan Mustafa'nın huzuruna alınmadığı bahaneleriyle Osmanlı İmparatorluğunun paylaşılmasını gerçekleştirmek için Fransa'nın sebep aramaya başlaması üzerine, Sultan Mustafa Hükûmetinin tutumundan şikâyet etmeye ve böylece de en ufak şeyleri büyütmeye, her olayı Fransa'ya karşı yapılmış bu hakaret olarak telakki etmeye ve her seferinde de ülkesine dönmek için pasaportlarını istemeğe başladı.

Tilsit Barışı ve Fransız siyasetinin değiştiği haberleri İstanbul'da hayretle karşılandıysa da, Babıâli yine Fransız arabuluculuğu üzerinde ısrar etti ve, Tilsit Antlaşmasıyla ilân edilmiş gibi görünen Osmanlı İmparatorluğu'nun çaresiz batışına her zamanki gibi inanıp, bunda hakkani olmayan bir rol oynadığı kanaatiyle pişman olan ve şimdi de Osmanlı İmparatorluğu'nu Rusya'yla yalnız başına karşı karşıya bırakan bir savaşa ittiği kanaatine varan Sébastiani'yle iyi münasebette bulunmaya çalıştı. Talleyrand'a da durumu şöyle nakletti: "İstanbul'a geldiğimden bu yana birkaç defa güç durumda bulundum; ancak hiçbirini bana bu seferki kadar ağır gelmedi. Bu hükûmeti kandırmış ve hâlâ kandırmak isteyen biri gibiyim".²¹ Sébastiani çok üzüntülü idi, bundan böyle İstanbul'da kalmanın imkânsız olduğunu; Babıâli'nin itimadını tamamen yitirdiğini ve küçük bir iş yaptırmak için bile hiç bir otoritesinin kalmadığını tekrar edip duruyordu.

Hükûmet tarafından geri çağrıldı ve 1808 Mayısında, yerini İran'dan dönmüş olan Bay De Blanche'a bırakarak İstanbul'u terketti.

²¹ DRIAULT Edouard, Napoléon et l'Europe, Tilsit, la France et le Russie sous le Premier Empire, la question de Pologne (1806-1809), Paris, 1917, s. 265.

Osmanlı İmparatorluğunun paylaşılmasıyla ilgili hükümler

Osmanlı İmparatorluğu ve İran'ı diplomatik yollar ve vaadlerle kendi safına çeken Napolyon, Friedland zaferinden sonra, kendisine Avrupa'da güçlü bir müttefik olacak ve İngiltere'ye saldıracağında veya düşmanına barış antlaşması imzalamaya zorlayacağında kendisini kuzeyde emniyete alacak Rusya'yla bir barış antlaşması yapmayı başardı. Bununla beraber, Rusya'nın tam dostluğunu kazanması için O'na da herkese yaptığı gibi vaadlerde bulunması ve bazı imtiyazlar vermesi gerekiyordu. Böylece de hem Babıâli, hem de İran'a yaptığı vaadleri unuttu ve III. Selim'in tahttan indirilmesini bahane ederek Rusya'ya Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmayı teklif etti.

Bir konuşma sırasında I. Alexandre'a şöyle söylüyordu: "III. Selim'in tahttan indirilmesi beni Osmanlı İmparatorluğu'ndan kurtardı. Dostum ve müttefikim III. Selim tutuklandı. Onu biraz destekleyerek, Osmanlı İmparatorluğu'nu ayakta tutabileceğini zannediyordum. Şimdi düşünüyorum ki bu sadece bir hayal. Kendi kendini idare etmekten aciz bir devleti yıkmak daha uygun olur."²²

Korkunç rakibinin dikkatini bu yöne çekmekten endişelenen Rusya Napolyon'un konuyla ilgili teklifleri karşısında önce Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması konusunda tereddüt ettiyse de, komşusu üzerindeki ihtiraslarını nihayet gerçekleştirebilecek bir fırsatın doğduğunu gördü. Kanaatimizce burada şu muhtırayı da zikretmek uygun olur: "Öyle hareket ediniz ki, O (Napolyon) Türkiye hakkında açıkça konuşsun. Böylece söz Doğu ve Batı İmparatorluklarının kuruluşuna gelebilir. Bu durumda iki İmparatorluk arasındaki sınırlar nereler olabilir?"²³.

Tilsit görüşmeleri sırasında ve sonra Doğu anlaşmazlığını çözümlemek için Napolyon'un başlıca dört konu üzerinde durduğunu zannediyoruz: İlk etapta Osmanlı Rumelisi'nin Fransa'yla Rusya arasında paylaşılması; ikinci etapta, her iki İmparatorun da şahsen devletlerinin ortak çıkarlarını sağlayacak vasıtaları görüşmek üzere bir araya gelerek Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamen paylaşılması; üçüncü etapta, Silezya'yı Fransa'nın tasarrufuna bırakmak şartıyla Osmanlı Eyaletleri'ni Rusya'ya terketmek ve nihayet dördüncü etapta da, şayet, her iki İmparatorun Tilsit'te görüştükleri projeleri

²² AHMET CEVDET Paşa, a.g.e., s. 223.

²³ DRIAULT Edouard, Napoléon et l'Europe... a.g.e. s. 165.

Çar kendiliğinden tehir edecek olursa, Eflak ve Boğdan dahil tüm Eyaletleri Babiâliye verecek bir barışın yapılması, Napolyon'un Saint - Pétersbourg Kabinesini temin etmek gayreti O'nu Prusya Eyaletleri'nden eşdeğerde yerler alarak Rusya'ya iki Osmanlı Eyaleti'ni, Boğdan ve Eflak'ı vermek fikrinden uzaklaştırmamıştı. Napolyon önce, Rusya'yı Fransa'ya bağlayabilecek olan Osmanlı İmparatorluğunun tamamen paylaşılması fikri üzerine eğildiyse de, daha sonra, Rusya'nın en büyük payı, özellikle İstanbul'u, istediğini görünce bundan vazgeçti;²⁴ meydana gelebilecek güçlükleri anladı ve İngiltere'nin kendisinden önce davranıp, İmparatorluğun en iyi yerlerini almasından korktu. Bununla birlikte, Rusya'nın ümitlerini tamamen kaybetmemesini sağladı. Bunları gözden geçirdikten sonra, Tilsit antlaşması ve Saint - Pétersbourg görüşmeleri boyunca Napolyon'un Doğu üzerindeki fikirlerinin gelişmesini inceleyeceğiz.

Napolyon, Babiâli ile Rusya arasında Fransız arabuluculuğuyla yapılacak bir barış antlaşmasının Tilsit Antlaşmasında yer almasını istiyordu, ancak bunun gerçekleşmesine fazla önem vermediğini Alexandre'a açıkça bildirerek, Moskova askerlerinin geri çekilmesi üzerinde fazla ısrar etmedi.²⁵ Osmanlı - Rus çatışması askıya alındıktan sonra, barış görüşlerinin belirlenecek bir yerde sürdürülmesi gerekiyordu ve görüşmeleri yönetecek olan Fransa da karşılıklı iddiaları uzlaştırmakla yükümlüydü. Ancak buna karşılık resmî onaylı Tilsit Antlaşmasının 8. maddesi değişik hükümdedir: "Aynı şekilde, şayet İstanbul'da meydana gelen değişiklikler sonunda, Babiâli Fransa'nın arabuluculuğunu kabul etmeyecek veya kabul edip de, başlamasından üç ay sonra görüşmeler memnuniyet verici bir sonuç vermeyecek olursa, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Fransa Rusya'yla fikir birliği yapacak ve anlaşmayı yapacak olan her iki taraf da, İstanbul şehri ve Rumeli Eyaleti hariç Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki tüm Eyaletlerini Türk boyunduruğu ve zilletinden kurtarmak için anlaşacaklardır."²⁶

²⁴ TULARD Jean, Napoléon ou le mythe du Sauveur, Paris, 1977, s. 165.

²⁵ Bu sözlü antlaşma, I. Alexandre'in Elçisi Tolstoi'ye verdiği talimatta da bulunmaktadır: VANDAL Albert tarafından zikredilen Saint - Pétersbourg Arşivleri, a.g.e, c. II, s. 214.

²⁶ CLERQ A. de, a.g.e., c. II, s. 214.

Diplomatik belgelerin normal karakterinden tamamen ayrılan bu gördüğümüz ifade de İmparator Alexandre'in Osmanlı meselesi hakkında beslediği ihtiras hissedilmektedir. Napolyon, Doğu yolundaki Genç İmparator'un hayallerini sevk edebileceği samimi görüşmeler şeklinde antlaşmanın sürdürülmesine müsaade etti. Zaten 9. maddeye göre ilgili madde gizli kalacak ve anlaşmayı yapan taraflardan birinin onayı olmadan diğeri tarafından hiçbir devlete bildirilemeyecekti. Yine konuyla ilgili olarak diyebiliriz ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması meselesi nüfuzlu arabulucu sıfatıyla Fransa'nın yerine göre yöneteceği hızlandırıp yavaşlatacağı, durduracağı veya sonuçlandırabileceği görüşmelerin sonucuna bağlı kalmıştır.

Tilsit Antlaşmalarının Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili ayrı ve gizli maddeleri şöyle kaleme alınmıştır:²⁷

1 — Madde: Rus askerleri Kataro adıyla bilinen ülkeyi Fransız askerlerine verecekler.

2 — Madde: Yediada tüm temellük haklarıyla Majesteleri İmparator Napolyon'un hakimiyetine girecek.

4 — Madde: Majesteleri tüm Rusya İmparatoru, Kral IV. Ferdinand'ın Balear Adaları veya Kandiya Adası gibi veya bunlara eşdeğerdeki bir yeri tazminat olarak almasından hemen sonra, Majesteleri Napoli Kralı Joseph Napolyon'u Sicilya Kralı olarak tanımayı kabul edeceklerdir.

7 — Madde: Yukarıdaki ayrı ve gizli maddeler bugünkü resmî antlaşma metninde yer almış gibi aynı güç ve değerde olacak ve onunla birlikte onaylanacaktır.

Bu ayrı ve gizli antlaşma maddelerini Babiâli'nin bilmemesi için Sébastiani emir almıştı,²⁸ çünkü tabii olarak Babiâli bunu hayretle karşılayıp protesto edecekti. Ayrıca Babiâli, Fransa'nın Balkan Yarımadası sahillerini işgal etmesinden endişe duymuş ve hiç kimse de Napolyon'un Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderini elinde tutması isteğine karşı çıkmamıştı. O halde bu hükümleri gizli tutmak daha akıllıca bir hareket olacaktı.

²⁷ Antlaşma metni Paris Dışişleri Bakanlığı Arşivlerinde bulunmaktadır: Turquie, Correspondance politique, no 213-224, 1806-1809.

²⁸ Talleyrand'ın 19 Temmuz 1807 de Sébastiani'ye gönderdiği mektup bir önceki Arşivler, Correspondance de Turquie, Supplement, No. 24. 1806-1810.

Daha şimdiden Napolyon, Doğu deniz bölgelerinin kıymetli bir parselini, Kataro (Kotor) Limanını ve Yediada'yı kendisinin addediyordu.²⁹ Daha savaşmak ve fethetmek gerektiğinde, "insanlığa barış sağlamak lutfunu" artık reddetmemesi kaydıyla İngiltere ile yapacağı görüşmelerde bir değişim veya telafi aracı olarak kullanmak³⁰ ve daha büyük topraklara sahip olmak için aldığı bu yerlerle bir başlangıç yapmayı düşünüyordu.

Tilsit'te hayallerini geniş tutan iki imparator, sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun aleyhindeki büyük düzenlemeleri gözden geçirdiler. Tuna'nın öbür yakasına yerleşmiş olan Rusya'ninkini dengelemek için Fransa'nın Balkan Yarımadası'nın batısında sağlam bir mevkiye sahip olması öngörülüyordu.

Bununla birlikte Napolyon Tilsit görüşmelerinden beri düşünüyordu; görüşleri değişmiş ve hisselerin eşit olmadığına kanaat getirmişti. Zaten, Boğdan ve Eflak'ı eline geçirmiş durumda olan Rusya'nın hissesine sahip olmak için bunları koruması yeterliydi; Fransa'ya gelince, O, kendi hissesini fethetmek zorunda kalacaktı. Rumen ülkelerinin eklenmesiyle Rusya, zaten coğrafi uzantıyı oluşturan sınır bölgelerini kendi topraklarına dahil edecek; halbuki Fransa'nın elinde bulunduracağı Bosna, Arnavutluk hatta Epir ve Yunanistan, İmparatorluğunun esas kısmına bağlanması güç, uzak müstemlekeler olacaktı. Rusya eyaletlere sahip olurken, Fransa müstemlekelerle, haşin, fakir, geçit vermez ve savaşçı topluluklar tarafından savunulan bölgelere sahip olacaktı. Bunları fethetmek için savaşmak ve muhafaza etmek için yeniden savaşmak gerekiyordu. Bu zafersiz savaşlar da sadece münazaalı menfaatler verebilirdi. Bu memleketlerin alınmasıyla bir engel daha doğacaktı. Buna göre Boğdan ve Eflak'ın kaybı Osmanlı İmparatorluğunun çökmesini gerektirmeyebilirdi. Babıâli eksik uzuvla ayakta durabilirdi; ancak, vücudundan iki uzvun kesilmesine dayanabilecek miydi? Rusya'nın O'nun elinden Tuna Eyaletlerini alması ve Fransa'nın da tamamen batı bölgelerini ele geçirmesi halinde bu müthiş darbeyle çökecek mi, yoksa, bundan önce Fransa'nın Mısır'a saldırısı ve İngilizler'in Boğazlar'a ve Mısır'a saldırıları sırasındaki gibi, vatanlarını kurtarmak

²⁹ Napolyon'un Kataro (Kotar) ve İyonya Adaları (Yediada)'nı istediği mektup RANKE tarafından yayınlanmıştır: Mémoires de Hardenberg, Paris, 1874, s. 528-530.

³⁰ Ayrı ve gizli Tilsit Antlaşmasının 4. maddesinin hükmü.

veya uğrunda ölmek isteyen tüm tebasını çağırarak Osmanlılar işgalcinin karşısına mı dikilecekti? Birinci durumda, her iki İmparator da hiç bir zaman üzerinde anlaşamadıkları ve güç bir iş olan paylaşma meselesiyle karşı karşıya kalacaklardı. Zaten, Tilsit'te kabul ettiği kısmî paylaşma meselesi de artık gerçekleşemez gibi geldiğinden, Napolyon tamamen paylaşmayı tercih ediyordu.

Yine Napolyon bu büyük işin er veya geç kaçınılmaz olduğuna inanıyordu. Fakat kendisine bağlı kalan ve bazı menfaatler sağlayabilecek olan bir devleti kendi elleriyle mahvedebilecek miydi? Bu fikir kendisine çok ağır gelmesine rağmen, kanaatimizce, Osmanlı İmparatorluğunu ele geçirmekten O'nu alıkoyan esas sebebi başka yerde aramak gerekir. Her ne kadar Fransa'yı Nil vadisine getirmeyi arzu etmişse de, Tilsit Antlaşmalarından sonra zamanın henüz gelmediğini kabul ederek, politikasını istikbali korumaya yöneltti. Bunun için de, Osmanlı idaresinin devamı kendisine fayda sağlayacaktı. Osmanlı İmparatorluğunun ölüm fermanını vermek ve böylece de Mısır'ı boş ve sahipsiz olarak ilân etmek, O'nu ilk işgalciye teslim etmek demektir. Bu durumda da, şüphesiz İngiltere Fransa'dan önce orada olacaktı. Zaten, Malta ve Sicilya'yı eline alıp, Adriatik Denizi'nin girişini kapamış olan İngiltere tüm Mısır çevresini tekeline bulunduruyordu. Ötedenberi de Bonapart'ın yolunu gösterdiği zengin Eyaleti ihtirasla gözetliyordu. Babiâli ile olan anlaşmazlık sırasında da O'nu eline geçirmeyi denemişti. Daha Rus - Fransız orduları İstanbul'a ulaşmadan, İngiltere, Mısır, Kıbrıs, Kandiya ve Ege Adaları, hattâ Mora ve Çanakkale Boğazını eline geçirmiş olacaktı. Bugün böyle bir işe girişecek olursa, Napolyon kendisine istikbal kapılarını kapamış ve bu önemli yerleri İngiltere'ye terketmiş olacaktı. Bu konuda Champagny, "Napolyon'un Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılmasına karşı çıkmasına en büyük engeli de bu teşkil ediyor" demişti.³¹

Bununla birlikte, Napolyon'un Babiâli hakkında siyaseti, olaylara, duruma ve Rusya'yla olan ilişkilerine bağlı kalıyordu. Osmanlı topraklarında bazı fedakârlıklar yapma pahasına Osmanlı ülkesinden geçerek Hindistan'a ulaşma projesinden Alexandre'a bahsetti. Dört ay sonrada, Saint - Péterbourg'a gelir gelmez Caulaincourt konuyu görüşmekle görevlendirildi.³² Alexandre'la Roumantsof Fransız tek-

³¹ ve ³² Caulaincourt'a verilen talimat, Paris Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, cilt 144, a.g. belge.

liflerini temkinle karşıladılar.³³ Rusya karşılıksız olarak yardım etmek istemiyor; göze alacağı tehlikeye eşdeğerde avantaj sağlamayı arzu ediyor ve daha Asya'da harekete geçmeden Avrupa'da peşin olarak ödenmek istiyordu. Hattâ Eflak ve Boğdan'ı bile terketmenin Rusya'yı ikna etmeye kâfi gelmeyeceğini ve O'na Osmanlı İmparatorluğu'nun sırtından daha kalıcı fevkalâde imtiyazlar vermesi gerektiğini düşünen Napolyon'un zihninde yavaş yavaş, gerçekleştirmesi insan gücünün üstünde gibi görünen şöyle bir fikir yer aldı: Osmanlı İmparatorluğunun enkazı üzerinde Hindistan seferini yapmak. Bunun için de, 1 Ocak 1808'de Tuileries Sarayına gelir gelmez Talleyrand'la bir köşeye çekilip O'nunla beş saat boyunca görüştü.³⁴ Konferanslar günlerce birbirini takipetti; sonunda Napolyon ikili bir proje ortaya koydu: Babıali'nin kurban edileceği proje, Hindistan'ın hedef alınacağı proje. Talleyrand'ın itirazlarına rağmen de, Napolyon bunlardan biri veya diğerini şiddetle istediğini açığa vurdu.³⁵

Ancak, İspanya meselesi O'nu meşgul ediyor ve Doğu işi için de Rusya'nın hazırlıklarının iyice anlaşılmasını ve Caulaincourt'un ilk haberlerinin Rusya'dan gelmesini bekliyordu. Osmanlı İmparatorluğunu feda etmeden önce Alexandre'in isteklerinin bir kanun hükmünde ilân edilip edilmeyeceğini öğrenmek istiyor ve Babıali'nin hâlâ kendi sistemi içinde etken bu rol oynayıp oynayamayacağını kendi kendine soruyordu.

Sonunda Osmanlı İmparatorluğunun paylaşılmaması fikrine döndü ve bunu temin etmenin güçlüğü üzerinde durdu. Zira, Akdeniz'deki İngiliz donanması O'nu endişelendiriyor, plânlarını altüst ediyor ve O'nu önceden gözden geçirdiği tehditkar gerçekle karşı karşıya bırakıyordu. Diğer taraftan, Osmanlı İmparatorluğunun ilk darbeye yıkılacağından ve Asya kapısının hemen açılacağından pek emin değildi; ancak emin olduğu bir şey vardı ki, o da, daha Osmanlı toprak bütünlüğüne karşı yapacağı ilk harekette İngiltere'nin Mısır'ı ele geçirmeyi deneyeceği idi. Bu sebeple bu korkunç manzara karşısında yeniden duraklayarak, tereddüt etti ve hiçbir şeyi aceleye

³³ Caulaincourt'in 31 Aralık 1807 tarihinde Champagny'ye yazdığı mektup: Paris Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, a.g. cilt.

³⁴ TULARD Jean, a.g.e. s. 344.

³⁵ Tolstoy'nin Roumantsof'a gönderdiği 29-30 Aralık 1807 ve 9-11 Ocak 1808 tarihli mektupları, Saint - Pétersbourg Arşivleri: VANDAL Albert a.g.e. s. 228.

getirmenin doğru olmayacağına karar verdi; 14 Ocakta da Champagny'den ilk talimatları doğrultusunda³⁶, Türk - Prusya projesini yeniden ele alması ve Fransa'nın Doğu'dan alacağı tüm payların ertelenmesi için Caulaincourt'a yazmasını söyledi: "... Majesteleri, Türk İmparatorluğunun varlığı meselesine sonra karar verecekler ve O'nun batışını hızlandırmayı pek istemiyorlar".

Tilsit Antlaşmalarından Erfurt Antlaşmasına geçiş

Akabinde, her iki İmparatorun da Osmanlı İmparatorluğunun paylaşılmasını görüşmek üzere randevu verdikleri Tilsit Antlaşmaları, bir derecede Erfurt Antlaşmasını doğurmuştur. Caulaincourt'un şu ifadesinde de bu açıkça görülmektedir: "Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması fikrinin Saint - Pétersbourg'da kararlaştırılması mümkündür; bu durumda, İmparator, Ruslar'ın Avusturya'yı işe karıştırmalarından çok, bu paylaşımda Fransa'ya mümkün olduğu kadar fazla nüfuz tanıyarak paylaşmayı sadece Rusya'yla kendi arasında gerçekleştirmeyi tercih etmekte ve Rus Hükümetini fazla telaşa düşürmemek niyetindedir. O halde bu paylaşmayı tamamen reddetmemeli, ancak konu üzerinde sözlü olarak anlaşmanın gerektiğini ilân etmelidir.

Beyefendi, Majesteleriyle olan konuşmalarını ve, İmparator Alexandre'in yapacağı seyahat sırasında Paris'te veya her iki Hükümdarın gelebilecekleri herhangi bir yerde anlaşmaya varmadan konunun hiçbir surette açığa vurulmaması için her iki İmparatorun da nasıl anlaşmış olduklarını imparator Alexandre'a hatırlatınız"³⁷.

Şimdi de, iki İmparatorun da kendilerini yaklaşık olarak bir yıldan beri meşgul eden bu paylaşma meselesini nasıl çözeceklerini görmek için Erfurt Antlaşmasını gözden geçireceğiz.

23 Aralık 1808'de Erfurt'dan hareket ederken Talleyrand öncinden daha geniş fakat aynı doğrultuda bir paylaşma plânı hazırlanıp, kendisine göndermesi için Monsieur D'Hauterive'i görevlendirdi; burada her zamanki gibi zamanlı ve şartlı bir paylaşma söz

³⁶ Burada ana hatlarını incelediğimiz, Napolyon'un Babıâli hakkındaki niyetlerini ayrıntılı olarak kavrayabilmek için, genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılmasına hasredilmiş olan ve ilgili kısımlarını ekteki tercümesinde vereceğimiz Caulaincourt'un talimatlarına, bakmak yeterlidir. a.g. belge.

³⁷ Caulaincourt'un talimatına Napolyon tarafından dikte edilen ek, enceki belge.

konusuydu ve Babiâli ve İngiltere'yle ilgili şartların yanısıra, Fransa'nın Rusya'yla olan tüm ilişkilerinde uygulanacak bazı genel hükümler de yer almaktaydı.

Monsieur D'Hauterive'nin hazırladığı son plân üzerine, her iki İmparator da şimdilik tamamen paylaşma meselesini bir tarafa bırakıp, konuyu başka bir görüşmede incelemek ve sadece Rusya'nın Tuna'ya kadar olan genişlemesini hükme bağlamak için Erfurt'da Doğu işleriyle ilgilenileceğini kararlaştırdılar. Alexandre, Eflak ve Buğdan'ın tasarufu meselesine tartışma götürmez ve açık bir şekil verilmeye söz verirken, Napolyon da bazı kısıtlayıcı hükümlerle uygulamayı hafifleteceğini en azından, geciktirebileceğini ümid ediyordu.

Böylece Erfurt antlaşmasında, hiç bir ümidi kalmayan, Eflak ve Buğdan halkı ve bunların mal ve mülkü için yeterli güvenceleri sağlayamayan ve bu Eyaletleri pratik olarak topraklarına katıp, İmparatorluk sınırlarını Tuna'ya kadar genişletmiş olan Rus İmparatoru, ancak bu şartlarla Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü tanıyabilirdi. İmparator Napolyon da görüşme hükümlerini ve Rus İmparatorluğu'nun sınırlarının Balkanlar'dan Tuna'ya kadar uzamasını kabul ediyordu.³⁸

İmparator Alexandre bu hükmü çok gizli tutuyor ve İstanbul'da veya başka bir yerde yapmayı tasarladığı görüşme ile mümkün olursa dostça her iki Eyaleti de tamamen elde etmeyi düşünüyordu.

Bu duruma göre Fransa arabuluculuktan vazgeçiyordu. Her iki imparatorluğun elçileri veya ajanları da Fransa'yla Babiâli arasındaki dostluğu tehlikeye düşürmemek ve böylece de Akdeniz Osmanlı limanlarında yaşayan Fransızlar'ın emniyetini sağlamak ve Babiâli'nin İngiltere'nin kollarına düşmesini önlemek için söz birliği yapacaklardı.

Babiâli Eflak ve Boğdanı vermeye razı olmazdı, savaş yeniden başlarsa İmparator Napolyon hiçbir şekilde savaşa katılmayacak ve sadece Babiâli nezdinde iyi niyet girişiminde bulunacaktı; ancak, Avusturya veya herhangi bir devletin bu muhtemel savaştan Osmanlı İmparatorluğu'yla anlaşması halinde İmparator Napolyon, duru-

³⁸ 12 Ekim 1808'de Erfurt'da Fransa ile Rusya arasında imzalanmış olan İttifak antlaşmasının, Osmanlı İmparatorluğunu ilgilendiren, 8'den 11'e kadar olan maddeleri: NORADOUNGHIAN Gabriel Efendi, a.g.e. c. 11 s. 80, 81.

mu her iki İmparatorluğu da birleştiren genel antlaşma hükümlerindenmiş gibi değerlendirerek derhal Rusya'yla anlaşacaktı.

Nihayet Antlaşmayı imzalayan devletler önceden görüşmeksizin ne Osmanlı İmparatorluğu'nun hiçbir bölgesine hiçbir surette zarar vermek ve ne de zarar görmesini arzu etmek istemediklerini bildirerek Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumasını kabul ediyorlardı.

Her iki İmparator da İngiltere'yle barış yapabilmek için önemli bir girişimde bulundular: Büyük Britanya Kralına ortak bir mektup yazarak, uluslara barış getirmeyi, Avrupa'da meydana gelmiş olan değişikliği tanımayı, sonra, saygılı fakat yeterince açık bir ifadeyle, O'na barışı reddetmenin yeni ve çok önemli değişikliklere yol açacağını anlatmaya çalışacaklardı. İngilizlerin dikkati Doğu'ya yönelmiş olacağından da, bu sözlerde Babıâli için bir tehdit bulunacağını sezecekler ve belki de bunun gerçekleşeceğini hissederek anlaşmaya karar vereceklerdi. Fakat kanaatimizce, İngiltere'ye maddi yönden zarar verecek durumları olmayan Napolyon ve Alexandre, hayali bir korkuluk yaratarak, O'nu sadece manevi bir etki altına almayı deniyorlardı.

Bununla birlikte, iyilikle veya zorla, Eyaletleri eline geçirmek isteyen Rusya, haklı çıkmak ümidiyle, 1809'dan 1812'ye kadar Osmanlı İmparatorluğu'na saldırdı. Ancak, Ruslar, Brayla önlerinde büyük bir yenilgiye uğradılar. General Proserowsky'nin ölümünden sonra yerini alan Bagration da Silistre önlerinde yenildi; Veziriazam Yusuf Paşa gerçek bir savaş çıkardı, Tuna'nın batı yakasını çok iyi korudu ve, Eflak ve Boğdan'ı tehdit etmeye başlayınca, bu iki Eyalet 28 Mayıs 1812 Bükreş Antlaşmasıyla Babıâli'ye geri verildi.³⁹

³⁹ II. Mahmud ve I. Alexandre'in adlarına Osmanlı heyetinden Esseyid Mehmed Galip Efendi, İbrahim Selim Efendi ve Rus heyetinden André Italinsky, Jean Sabanieff ve Joseph Fonton Fonton tarafından imzalanan Bükreş Antlaşması özellikle, Prut Nehri'nin her iki tarafca da sınır olarak kabul edildiği; Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm Eflak'ı, Tuna Adalarını, Prut'un batı yakasını ve böylece de, Boğdan'ın bir kısmını ve Asya'da yeniden fethettiği toprakları alıp, Rusya'ya Prut'un doğusunu, Boğdan'ın bir kısmını ve Besarabya'yı bırakan yeni hükümler getirmiştir: MARTENS Ch. de ve Cussy F.de, Recueil manuel et pratique de traités, conventions et autres actes diplomatiques, Leipzig, 1846-1857, cilt III, s. 397-398; KOÇU Reşat Ekrem, Osmanlı Muahedeleri, Kapitülasyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahedesi, İstanbul, 1934, s. 133-135.

Daha sonra, 1817 Martında, Saint - Hélène'de sürgün hayatı yaşayan Napolyon'a Tilsit ve Erfurt hakkında sorulduğu zaman şöyle cevap vermiştir:

“Alexandre'in bütün düşünceleri Türkiye'yi fethetmeye yönelmişti. Bu konu da birlikte bir sürü konferans yaptık. Teklifi önce beni büyülemişti, Avrupa uygarlığının gelişmesi için bu Barbarları (Türkleri) Avrupa'dan kovmanın yararlı olacağını düşünüyordum, Ancak, bundan ortaya çıkabilecek sonuçları düşündüğüm ve, Türkler'in himayesi altında bulunan ve doğal olarak Ruslar'a katılacak olan çok sayıdaki Yunanlılar'la birlikte bu projenin Rusya'ya ne gözalcı bir üstünlük sağlayacağını gözden geçirdiğim zaman, özellikle Alexandre'in İstanbul'u istediği zaman, razı olmadım, buna izin veremezdim, çünkü bu, Avrupa'daki dengeyi bozacaktı. Bu projeyle Fransa'nın Mısır, Suriye ve Adaları kazanacağını ve bunun da Rusya'nın elde edebileceklerine kıyasla hiçbir önem taşımayacağını düşündüm. yine Kuzey Barbarlarının zaten çok güçlü olduklarına ve muhtemelen daha sonra tüm Avrupa'ya hükmedebileceklerine inandım...”⁴⁰

Neden Erfurt Antlaşmasını onaylamayıp, Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılmasını gerçekleştirmediği kendisine sorulduğu zamansa, şöyle karşılık vermiştir:

“Antlaşma metni hazırlanmıştı, ancak imzalama sırasında karar veremedim. Bu, dünyanın yeni baştan kuruluşu olacak, belki de Polonya Eyaletleri yüzünden Avusturya'yla yeni bir savaş yapmayı gerektirecekti. Sonra, Türkiye'nin paylaşılmasıyla, genel barış görüşmelerinde koz olarak kullanmayı gizliden gizliye tasarladığım tüm fetihlerin Fransız İmparatorluğu'na temelli katılmasının gerçekleşmesini İngiltere ile yapılacak barışta nasıl ümidedebilirdim? Batı İmparatorluk tacını Erfurt Antlaşmasıyla bir kere başıma koyunca, artık hiçbir zaman İngiltere'yle barış mümkün olmayacak; bundan böyle de bir ölüm - kalım savaşı başlayacaktı. Bir kere İstanbul'a sahip olduktan sonra da, İmparator Alexandre'in İngilizler'le anlaşmayacağını bana kim temin edebilirdi?...”⁴¹

Hem sözleri, hem de hareketlerinde keşfettiğimiz gibi, başlangıçta biraz çekingen davranan, fakat İmparatoru Alexandre'in ısrarları ve çeşitli olaylar karşısında istekli olan, Doğunun en büyük İmpara-

⁴⁰ ve ⁴¹ Oeuvres de Napoléon Ier à Saint - Hélène, cilt XXX, s. 229, 402, supplément à la Correspondance politique de Napoléon Ier, a.g.e.

torluğunu fethetmeyi, bunun enkazı üzerinde kendisi için bir başkasını kurmayı planlayan ve böylece de Balkanlar'daki Rus tehlikesini, belki de İngiliz tehlikesini, önlemek isteyerek şahsi ihtiraslarının esiri olan Napolyon, gerçekten Osmanlı İmparatorluğu'nu yok etmeyi veya en azından, her iki imparatorun da hiç bir zaman üzerinde anlaşamadıkları en büyük hisseyi, İstanbul'u mümkün olursa ve tabii olarak kendisine ayırmayı düşünmüştür.

Bununla birlikte III. Selim'in ve daha sonra II. Mahmud'un kararlı tutumları, Ruslar'a karşı kazanılan bazı zaferler, Rusya'nın aşırı ihtirasları ve nihayet bir İngiliz saldırı ihtimali kendisindeki kendi tabiriyle bu "gizli düşünceye" gem vurmuş ve O'nu gerçeğe yöneltmiştir. Ancak, Rusya'ya ve sonradan da, Avrupa ülkelerine karşı savaşı kaybetmemiş ve, iktidar elinden alınarak, Saint - Hélène Adasına sürülmemiş olsaydı, saydığımız bütün bu hafifletici sebepler Napolyon'da tutuşmuş olan bu ateşi söndüremeyecekti.

Yine belirtmek gerekir ki, Napolyon'un sözleri ve hareketleri hatta yaptıklarıyla düşündükleri ve tavsiye ettikleriyle karar verdikleri arasında büyük bir fark vardır. O, Osmanlı İmparatorluğu için, Osmanlı Elçilerinin belirttikleri gibi ve mütevazî incelememizde de hissedileceği üzere, kendisinden sakınılması gereken, güvensiz bir kimse olmuştur.

B E L G E

MONSIEUR CAULAINCOURT'A VERİLEN TALİMAT⁴²

(1807 - 1811 tarihleri arasında Rusya'ya gönderilen Fransız Elçisi)

Monsieur de Tolstoï'nin Tilsit Antlaşmasının yapılış şekli üzerinde hiçbir talimat almadığı anlaşılıyor. İmparator Alexandre'in görüşlerini bildirecek talimatın gönderilmesi gerekli görülüyor.

Türkiye'yle barış yapmak için Rus İmparatoru, İmparator Napolyon'un arabuluculuğunu kabul etti. Türkiye de bunu kabul etti ve Paris'teki elçisi bunu akdedecek tam yetkiye sahiptir. Monsieur Tolstoï'nınsa hiç yetkisi yok, bu durumda görüşmeler yapılamaz; Eflak ve Boğdan'ın şimdiki işgali, Comte Romantzoff'un General

⁴² Belgenin aslı Paris Dışişleri Bakanlığı Arşivlerinde bulunmaktadır: Rnessi, Correspondance politique, cilt 144. Bunun sadece Osmanlı İmparatorluğunu ilgilendiren pasajlarının Türkçe tercümesini veriyoruz.

Savary'ye açılması ve nihayet Rus ordusunun davranışları Rusya'nın bu iki Eyalete göz diktiğini düşündürmektedir. İmparator (Napolyon) Eflak ve Boğdan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesine fazla itiraz etmiyor. Bunların karşılığında birkaç Prusya Eyaleti daha almayı gerçekleştirerek bazı konularda çıkar sağlayabilir; İmparator bu monarşiyi daha da zayıflatarak federatif sistemi güçlendirecektir; bu değerlendirmeye yıkılış halinde bulunan Babiâli'de eklenecektir; Eyaletler O'nun için kaybedilmiş sayılır; Babiâli, Eyaletlerin sağlayabilecekleri kaynaklardan yararlanacağına inanabilir; bu bölgeler tahribedilecek ve halkları da iki devletin talanına eza ve cefasına uğrayacak; çığlıklar, şikâyetler İmparator Napolyon'un kulaklarında çınlayacak; böylece de, her seferinde yeniden doğacak olan sürtüşmelere müdahale etmeğe çağrılacak ve Fransa'yla Rusya arasındaki dostluk tehlikeye girecektir.

Diğer taraftan, Rus İmparatoru'nun şahsî menfaati için elinin altında subaylarına dağıtılmak üzere toprak ve mal-mülk bulundurması gerekir; haleflerinin yaptığı gibi, O'nun da halkı nazarında yücelebilmesi için İmparatorluğunun sınırlarını genişletmesi gerekir.

Ancak Eflak ve Boğdan'ı alırsa, görünüşte Tilsit Antlaşmasını ihlâl etmiş olur ve bu da antlaşma yapanlardan sadece birisinin çıkarları için olamaz. İmparator (Napolyon)'a da bir taviz vermek gerekir ve bunu da, sadece antlaşmada verilmesi öngörülen, iki Türk Eyaleti'ne gerek halk, gerekse zenginlik ve gelir açısından eşdeğerdeki Prusya Devletçiklerinin biri arasında bulabilir. Böylece de, Fransa'nın müttefiki gibi Rusya'nın müttefiki de aynı kayba uğramış ve her ikisi de Tilsit Antlaşmasının kendilerine bıraktığı pozisyonda daha zararlı çıkmış olacaktır. Gerçekten Prusya'nın iki milyondan fazla bir halkı olmayacaktır; ancak, krallık âilesinin mutluluğu için bu yeterli olmayacak mı? Kaybettiği mevkiyi yeniden elde etmek için sarfedeceği tüm çabalar halkına eziyet etmekten ve gereksiz pişmanlıklar doğurmaktan başka bir işe yaramayacağından, hemen ve tam bir feragatle zayıf devletler içine girmesi menfaati icabı olmayacak mı?

İmparator (Napolyon)'un bu telafiyi kolayca İtalya Krallığına en yakın olan Bosna ve Arnavutluk gibi Türk Eyaletlerinden alabileceği size Pétersbourg'da ima edilebilir. Bu konudaki tüm düzenlemeleri reddetmelisiniz; bu da İmparator'a uygun düşmeyebilir; öngörülmeyen sonuçlar doğurabilir. Bu Eyaletleri İmparator'un fethetmesi

gerekecektir; şimdi Rusya'nın elinde olan Eflak ve Boğdan gibi bunlar İmparator'un elinde değildir. O halde bunları fethetmek için savaşmak, elde tutmak için de gayret sarfetmek gerekecektir, zira bu ülkelerin önyargıları ve halklarının karakterleri, kolayca elde edilmelerini büyük ölçüde önleyecektir; bu Eyaletler İmparator için fazla önemli bir mal olmayacaktır; az zengin, ticaretsiz, endüstrisiz ve durumları itibarıyla de, İmparatorluk merkezine çok zor bağlanacak niteliktedirler. Bu sözde telafiyle İmparator'a menfaatsiz ve zafersiz olarak ve silahlarla çözümlenebilecek olan bir üzüntü kaynağı bırakılmış olacaktır.

Bundan çok önemli sonuçlar çıkacaktır, en önemlisi de Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasıdır. Kuzeyde ve batıda meşgul olan Osmanlı İmparatorluğu'nun daha fazla tutunması mümkün olmayacaktır. Halbuki, Eflak ve Boğdan'ın elinden çıkması O'nun gücünü hiç sarsmayacaktır; Rus nüfuzu altındaki bu iki Eyalet zaten yirmi yıldan beri Osmanlı İmparatorluğu için kaybedilmiştir; ancak bu kaybı diğer batı Eyaletleri de izleyecek olursa, İmparatorluk kalbinden vurulmuş, bel bağladığı umudunu yitirmiş olacak ve böylece de, bir taraftan Ruslar, diğer taraftan da Fransızlar tarafından saldırıya uğrayacak olan Babilî ortadan kalkmış olacaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu batışı Pétersbourg Kabinesi tarafından arzu edilebilir; bunun kaçınılmaz olduğu zaten bilinmektedir; ancak iki İmparatorluk sarayının da siyaseti bunu hızlandırmak değildir; bu geniş enkazın paylaşılması biri için olduğu kadar diğeri için de en çok avantajlı olacağı zamana ve, şimdi kendilerinin düşmanı olan bir devletin en zengin miras olacak olan Mısır ve Adaları eline geçirerek, İmparatorluğa sahip çıkmasından korkmayacakları zamana kadar bu paylaşmayı geciktirmelidirler. Bu da, İmparator'un Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılmasına karşı çıktığı, en önemli sebeptir.

İmparator (Napolyon) tarafından yazdırılan ek

Böylece, İmparator'un gerçek arzusu Rusya ve Fransa'yla barış içinde yaşayacak ve, Fransa'nın Prusya'dan fazla olarak aynı eşdeğerde yerler almasını Rusya'nın kabul etmesi şartıyla, Tuna'nın toplanma hattını ve ek olarak bu Nehir üzerinde İsmail Nahiyesi gibi bazı yerleri kendisine sınır olarak alacak olan Osmanlı İmparatorluğu'nun şimdiki toprak bütünlüğünde kalmasıdır.

Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması fikrinin Saint - Pétersbourg'da kararlaştırılması mümkündür; bu durumda, Ruslar'ın Avusturya'yı işe karıştırmalarını sağlamak yerine, mümkün olduğu kadar Fransa'ya fazla nüfuz tanıyarak, paylaşmayı sadece Rusya'yla kendi arasında gerçekleştirmeyi tercih eden İmparator'un niyeti, konu üzerinde Rusya'yı fazla endişelendirmemektir.

O halde bu paylaşmayı fazla reddetmemeli, fakat koru üzerinde sözlü olarak anlaşmanın gerektiğini ilân etmelidir.

Beyefendi, Majesteleri Napolyon'la olan konuşmalarını ve, İmparator Alexandre'in yapacağı seyahat sırasında Paris'te veya her iki İmparator'un da gelebilecekleri herhangi bir yerde anlaşmaya varmadan konunun hiçbir surette açığa vurulmaması için her iki İmparator'un da nasıl anlaşmış olduklarını İmparator Alexandre'a anlatınız. Fakat bu paylaşma görüşleri açığa vurulacak olursa, her türlü olaya hazır olmak amacıyla, bundan, en azından, Fransız İmparatoru'nun Vistül Nehrinin sol yakasını boşaltmamasının gerektiği sonucunu elde ediniz. İmparator'a telâfi konusu olarak da, size Arnavutluk ve Bosna'dan bahsedildiğinde, tamamen eşit bir anlaşma aracı olan, her türlü çıkara uygun, gerçekleştirilmesi çabuk ve kolay olan ve bu sonuçların hiçbirisi olmadan en uyanık siyasetin bile ne önceden kestirebileceği, ne de haber verebileceği fazladan birkaç Prusya Eyaletinin verilmesinden söz ediniz.

Böylesine büyük çıkarlar tartışılırken İmparator silahı elinden bırakamaz. Rusya Dniester bölgelerini, Eflak ve Boğdan'ı işgal ediyor ve Fransızları bile çağırmaksızın, bu taraftaki ordusunu takviye ediyor. İmparator Alexandre'a tam güveni olan İmparator kendi tutumunu ayarlamak istiyor; ancak, her iki İmparator'un da eşit olarak yürümesi gerekir. İmparator'un tutumu ne olacaktır? Akıl, adalet ve temkin kendisine başka bir tarafı tutmasına izin vermiyor ve hiçbir engel de O'nu bu yoldan döndüremez.

İmparator silahı elinden bırakmayacak. Türkiye'yle barış görüşmeleri başlamadıkça ve İmparator Alexandre'in niyetinin Eflak ve Boğdan'ı geri vermek olduğunu ilân etmedikçe veya buraları kısmen boşaltmadıkça ve, size daha önce sözünü ettiğim olayların yeni durumlarıyla ilgili düzenlemeler iki devlet arasında kararlaştırılmadıkça, İmparator (Napolyon) Prusya Devletçiklerini boşaltmayacaktır. İmparator, konunun biri veya diğeri için hazırdır. Biri veya diğeri O'na

uygun gelebilir. Eflak ve Boğdan'ı kendisine terkeden düzenlemenin Rusya'ya daha avantajlı olacağı kanaatinde olacağı için, bunu sadece bu sebeple, tercih edecektir; ancak önceden, düzenlemeyle ilgili şartlar ve buna verilecek şekil üzerinde anlaşmak gerekecektir. Size anlattığım prensipler üzerinde, imzalamaya yetkili bulunacağınız, Tilsit Antlaşmasının yorumlayıcı mahiyetteki bir antlaşma imzalamak gerekecektir. Kendisine verilecek olan Eyaletlerin toprak bütünlüğünü Babıâli'ye bırakacaktır. Ancak bu antlaşma saklı kalacaktır. Her iki İmparator da özel bahanelerle falanca veya falanca Eyaleti boşaltmayacağını açık bir şekilde belirtecektir; her iki devletin gizlice üzerinde anlaşacakları düzenlemeleri tasdik etmek iki devletin gizlice üzerinde anlaşacakları düzenlemeleri tasdik etmek amacıyla, Paris'de bir taraftan, Fransız arabuluculuğunda, Rusya'yla Türkiye arasında, diğer taraflardan, Rusya'nın arabuluculuğunda, Fransa'yla Prusya arasında birer antlaşma yapılması sağlanacaktır.

O halde Beyefendi, bu önemli siyaset hakkında İmparator'un niyeti ne olacaktır? Napolyon'un en çok tercih ettiği ise, Türkler'in Eflak ve Boğdan'a rahatça sahipolabilmeleridir. Ancak, Saint-Pétersbourg Kabinesinin arzusunu temin etmek ve Alexandre'in iyiden iyiye bağlanmasını sağlamak amacı, Fransa'nın Prusya Eyaletlerinden eşdeğer de bir telâfi almak suretiyle bu iki Eyaleti Rusya'ya terketme ihtimalini uzak tutmayacaktır; nihayet, Türk İmparatorluğu'nun parçalanmasını istemeyen ve bunu felaketli bir iş olarak gören Napolyon, İmparator Alexandre'la ve elçisiyle görüşürken, paylaşmayı kesin bir dille reddetmemenizi istiyor; ancak zamanı tehir edilmesi gereken sebepleri kesin bir şekilde ifade etmeyi size tavsiye ediyor. Rus ihtirasının bu pek eski projesi, Rusya'yı Fransa'ya bağlayabilecek bir bağıdır. Bu sebeple de Rusya'nın ümitlerini tamamen kırmaktan çekinmek gerekir...

Hindistan'a bir sefer yapmayı düşüneceğiz; hayali göründükçe meydana gelecek olan teşebbüs (ve bu konuda Fransa ve Rusya neler yapabilir?) İngilizler'i ürkütecektir. İngiliz Hindistanı'na atılmış olan tedhiş tohumu Londra'da karışıklık çıkaracak ve, Babıâli'nin İstanbul'dan geçiş hakkı vereceği 40.000 Fransız askerine katılmak üzere Kafkasya'dan gelecek olan 40.000 Rus askeri Asya'da dehşet saçmaya ve O'nu fethetmeye muhakkak kâfi gelecektir. İmparator da, İran'a atadığı elçinin aynı görüşler içinde gideceği yere varmasına izin vermiştir...

BİBLİYOGRAFYA

I. Arşivler :

. Paris Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, bunlardan, Turquie, Correspondance politique (1807-1812), supplément (no. 24, 1807-1810); Mémoires et Documents de PELISSER E. (No. 63-64, 1792-1814); Russie, Correspondance politique (1807-1812); Perse, Correspondance politique (1807-1812) et Mémoires et Documents (no. 7, 1806-1808).

. Paris Milli Arşivleri, (no. AF. IV; AD. XV, 54).

. Başbakanlık Arşivleri - İstanbul, bunlardan, Cevdet Tasnifi (Hariciye Vesikaları); Hatt-ı Humayun Tasnifi; İbnü'l-Emin Tasnifi; Nâme Defterleri; Mühimme Defterleri...

II. Matbu Eserler :

. Correspondance de Napoléon Ier (I. Napolyon'un Muhaberatı), publiée par ordre de Napoléon III, Paris, 1858-1869, 28 cilt, bunun devamı olarak,

- Des oeuvres de Napoléon à Saint - Hélène, 29'la 32. ciltler, Paris, 1870, eksik olan bu eserleri tamamlayıcı mahiyette çıkan yayınlar:

- BROTONNE de Léonce, Lettres inédites de Napoléon Ier, Paris, 1898 ve

- Dernières lettres inédites de Napoléon, Paris, 1903, 2. cilt.

- LECETRE Léon, Lettres inédites de Napoléon Ier, Paris, 1897, 2 cilt.

- PICARD Ernest ve TUETÉY Louis, Correspondance inédite de Napoléon Ier, conservée aux Archives de la Guerre, Paris, 1812-1935, 5 cilt, birinci yazardan:

- Napoléon Ier, préceptes et jugements, Paris, 1913.

. MARTENS Ch. de ve Cussy F. de Recueil manuel et pratique de traités, conventions et autres actes diplomatiques, Leipzig, 1846-1857,

. CLEQC A. de, Traités de la France depuis 1713 jusqu'à nos jours, Paris, 1864.

. TESTA le Baron de, Recueil des traités de la Porte ottomane avec les puissances étrangères, Paris, 1865, 3 cilt.

. NORANDOUNGHIAN Gabriel Efendi, Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman, Paris, Leipzig, 1897-1903, 4 cilt.

. AHMET CEVDET Paşa, Tarih-i Cevdet, tertib-i cedit, Dersaadet, 1309, 12 cilt (8-10. ciltler).

. DRIAULT Edouard, La question d'Orient depuis ses origines jusqu'à nos jours, Paris, 1914 ve aynı yazardan,

- La politique orientale de Napoléon Sébastiani et Gardan, 1806-1808, Paris, 1904.

- . BRUNEAU André, Tradition et la politique de le France au Levant, Paris, 1932.
- . DUNAN M.; Les deux Grands à Tilsit, génies et réalités, Paris, 1937.
- . NOURAVIEF B., L'alliance russo - turque au milieu des guerres napoléoniennes, Paris, 1954.
- . SAÜL N., Russia end the mediterranean, 1797-1807, Londra, 1970,
- . VANDAL Albert, Napoléon et Alexandre Ier. L'alliance russe sous le premier Empire, Paris, 1891.
- . VAHİD Paşa, Vahid Paşa'nın Fransa Sefaretnâmesi, 1806-1807, Vahid Paşa Kütüphanesi, no. 830, el yazması, Kütahya.
- . SAVANT Jean, Napoléon, Paris, 1974.
- . TULARD Jean, Napoléon ou le mythe du Sauveur, Paris, 1977.
- . Le Moniteur officiel français (Fransız Resmî Gazetesi), 1807-1812, conservé dans les Archives du ministère des Affaires étrangères de Paris (Paris Dışişleri Bakanlığı Arşivlerinde muhafaza edilmektedir).

PROJETS DE PARTAGE DE L'EMPIRE OTTOMAN

1807-1812¹

Yrd. Doç. Dr. AZMİ SÜSLÜ

Dès que les Turques eurent mis les pieds sur la terre d'Europe, même sur celle d'Anatolie, comme disait un historien, naquit la question d'Orient, d'où furent élaborés plus de cent projets de partage de l'Empire ottoman.² Ceux-ci furent en général mis à jour pour deux raisons: Restituer les lieux saints du Christianisme qu'avaient conquis les Turcs à la suite des croisades; repousser les Turcs de l'Europe dont ils occupent une partie.

Parmi ces projets, plans, élaborés par les papes, papes-rois, commandants, ministres, penseurs ou Etats, six seulement, d'après ce que nous avons pu fixer, ont été mis à jour directement par les Français et plusieurs autres en collaboration avec eux qui ont pris part.

Les projets importants qu'avaient élaborés les Français sont les suivants:

1 — celui du roi de France, Charles VIII, daté de 1495,

2 — celui du roi de France, François Ier, daté dans des années 1515-1517,

3 — celui de Savary de Brèves, daté de 1620,

4 — un projet français de 1660,

5 — celui du Ministre des Affaires Etrangères Français, Talleyrand, daté de 1805 et enfin,

6 — celui de l'Empereur Napoléon Ier des années 1807-1809.

Nous allons passer en revue ici que les deux derniers, spécialement le sixième projet dont le metteur en scène n'est autre que Napoléon Bonaparte.

¹ Cet article fait suite à celui que nous avons écrit sous le titre "Rapports diplomatiques ottomano - français, 1798-1807" et qu'il vient de paraître dans le *Bulleten de la Société Turque d'Histoire (T.T.K.)*, no. 185.

² DJUVARA, *Cent projets de partage de la Turquie*, Paris, 1914 et d'une façon générale, voir également les ouvrages suivants: BAYKAL Bekir Sıtkı, XIX. asrın sonuna kadar Akdeniz'de hâkimiyet davası, Ankara, 1938; BAYUR Yusuf Hikmet, *Türk inkılâbı Tarihi*, II. c., 3. kısım, Osmanlı Asyası'nın paylaşılması için anlaşmalar, Ankara, 1951...

Après six mois de piétinement dans la boue et les embarras diplomatiques, le temps d'une vigoureuse offensive était venu. L'Autriche habilement contenue, ne bougeait pas, l'armée impériale s'approvisionnait en Prusse orientale, la Pologne était prête à entrer en guerre, l'armée ottomane l'était déjà avec la Russie sur le Danube et les Persans brûlaient d'impatience de franchir le Caucase et de courir peut-être sur Moscou.

Le 14 juin 1807, Napoléon Ier remporta à Friedland une victoire écrasante sur la Russie, qu'il annonçait à Joséphine dans ces termes: "Mes enfants ont dignement célébré l'anniversaire de la bataille de Marengo; la bataille de Friedland sera aussi célèbre et aussi glorieuse pour mon peuple. Toute l'armée russe est mise en déroute; 80 pièces de canons; 30.000 hommes pris ou tués; 25 généraux russes tués, blessés ou pris; la garde russe écrasée: c'est une digne soeur de Marengo, Austerlitz, Iéna".³

Marengo avait donné à Napoléon Ier l'Italie, fondement de l'Empire; Austerlitz avait marqué la fin du Saint-Empire et Friedland ouvrait l'Orient où devait s'achever le Grand-Empire.

Demeurant aux environs de Tilsit en compagnie du roi de Prusse et de Hardenberg, Alexandre Ier constatait l'impossibilité de continuer la guerre. Le général russe, Bennigsen, conseillait lui-même de négocier un armistice, du moins pour gagner du temps afin de refaire quelques troupes. Il s'inclina donc vers la paix, car, son armée était défaite, ses alliées, l'Autriche et l'Angleterre, n'intervenaient pas,⁴ et craignait-il peut-être, comme Czartoryski, une insurrection générale de la Pologne, de la Lithuanie jusqu'à Smolensk, jusqu'aux portes de Moscou, une réaction polonaise contre l'action russe du XVIIe et du XVIIIe siècles et aussi une invasion française. Par ailleurs, le Tsar était agité en ce moment critique par la curiosité de connaître Napoléon et ses desseins, par le vague espoir d'un large arrangement franco-russe sur les affaires d'Orient et aussi par le partage de l'Empire ottoman qu'avait abordé Catherine II. Comme

³ Correspondance de Napoléon Ier, publiée par ordre de Napoléon III, Paris, 1858-1869, t. XV, p. 335 et aussi sa lettre à Cambacérès, Tilsit sur Niémen, 19 Juin 1807, t. XV, nu. 12772.

⁴ TATISTCHEFF S., Alexandre et Napoléon. D'après leurs correspondances inédites, 1801-1891, pp. 133, 159.

Alexandre Ier, Napoléon Ier avait aussi une grande largeur de vue à ce sujet.

Un peu hésitant à la veille du traité de Tilsit "Mon système sur la Porte chancelle, écrivit Napoléon, et est au moment de tomber",⁵ car, il craignait de déchaîner sur le midi de l'Europe et sur l'Asie l'ambition moscovite et redoutait surtout, s'il portait la main sur l'Empire ottoman, que l'Angleterre, maîtresse de la Méditerranée, ne s'emparât avant Lui des parties maritimes de cet Empire, les seules qui lui paraissaient réellement enviables. Napoléon promit au Tsar Alexandre de partager l'Empire ottoman. Cependant, les deux Empereurs comme nous allons le voir, ne purent s'entendre sur le partage géographique, surtout lorsqu'il s'agissait de Constantinople.

Ils se rencontrèrent sur le radeau du Niémen, aux cris des grenadiers des deux gardes: "Vive l'Empereur d'Orient, vive l'Empereur d'Occident!". Les longs entretiens des deux Empereurs jusque dans la nuit, leurs promenades interminables dans les rues de la petite ville, leurs chevauchées dans les camps et ensuite, les entretiens des chargés d'affaires préparèrent le traité de Tilsit.

Nous nous bornerons ici à la question ottomane qui sera discutée entre Napoléon et Alexandre et leurs chargés d'affaires et aux articles du traité concernant l'Empire ottoman.

Négociations de Tilsit

Comme il était urgent de sauver ce qui restait de l'armée russe, l'Empereur Alexandre autorisa tout d'abord le général Bennigsen à négocier un armistice, mais en son nom seulement. Le général prince Lobanof et le conseiller Popof lui portèrent des ordres impériaux. Les premières instructions de Lobanof se terminaient ainsi: "Tâcher de conclure un armistice d'un mois, pendant lequel les troupes respectives conserveraient leurs positions actuelles; ne pas proposer de négociations pour la paix; mais si les Français venaient à exprimer les premiers le désir de mettre fin à la guerre, leur répondre que l'Empereur Alexandre désire aussi la pacification, et dans le cas où les Français demanderaient s'il a des pouvoirs pour négocier, exhiber le plein pouvoir signé par l'Empereur"⁶.

⁵ Correspondance de Napoléon Ier, op. cit., t. XV, nu. 12886.

⁶ TATISTCHEFF, op. cit., p. 121.

Du côté français, le major - général Berthier était prêt à entrer en négociations. Le prince Lobanof reçut bientôt au camp français l'accueil le plus empressé. Berthier lui déclara sa joie d'entamer avec lui des pourparlers en vue de la paix. Pour éviter tout malentendu, Lobanof prévint le major - général que l'Empereur, son maître, malgré son vif désir de finir la guerre, n'admettrait pas de conditions humiliantes, et en particulier, ne consentirait à aucune cession de territoire. Berthier le rassura sur les intentions de l'Empereur Napoléon.

Pendant ce temps, le Tsar tentait de se mettre d'accord avec la Prusse. Il tint une conférence avec Frédéric - Guillaume en compagnie du ministre Hardenberg et de Budberg. "On forme des plans gigantesques, dit le roi prussien, pour tâcher d'éviter le coup qui nous menace, et on se flatte qu'en cajolant Bonaparte sur les différents points qu'il affectionne beaucoup, on parviendra à sauver plus facilement nos intérêts communs. Mais ce ne sont encore que les idées générales, dont on a fait part au maréchal Kalckreuth pour qu'il en puisse adroitement faire usage".⁷ Le concert est donc maintenu entre les deux alliés Hardenberg, qui avait joué le premier rôle à la conversation de Bertenstein, espérait être chargé de la négociation générale au nom de la Russie et de la Prusse, et pour en être digne, il dressa le célèbre plan de remaniment de l'Europe, fondé sur le partage de l'Empire ottoman et d'en profiter pour en résoudre les plus grands problèmes de l'équilibre européen. La Russie aurait donc la partie orientale de la péninsule des Balkans, l'Autriche la partie occidentale et la France prenant la Grèce et les Iles. Ainsi la Russie et l'Autriche pourraient abandonner leurs parts de Pologne. Comme l'Empereur Napoléon paraissait tenir à la reconstitution de la Pologne autant qu'à la domination de la Méditerranée, la Pologne serait en effet refaite autour de Varsovie, au profit du roi du Sax, dont les ancêtres y avaient déjà régné, et la Prusse enfin, en échange de ses provinces polonaises, aurait la Saxe.⁸ Le plan de Hardenberg indiquait deux points principaux: la Pologne et l'Empire ottoman seront discutés à Tilsit et ceci apportera une solution aux

⁷ HANDELSMAN Marcell, Napoléon et la Pologne, 1806-1807, Paris, 1909, p. 126.

⁸ BAILLEU P., Verhandlungen, Deutsche Rundschau, 1902, no. 4, p. 35; RANKE, Mémoires de Hardenberg, Paris, 1874, t. III, pp. 461-464, 493-494.

ambitions russo - françaises, qui figureront dans le traité. Cependant, la Prusse n'étant pas considérée comme partie égale contractante, Hardenberg fut absolument écarté.

A la veille de Tilsit, Alexandre voulait que Napoléon s'expliquât clairement sur l'Empire ottoman, qui pourrait amener les conversations sur le rétablissement des Empires d'Orient et d'Occident. En ratifiant l'armistice, l'Empereur Alexandre écrivit à Lobanof: "Un système entièrement nouveau doit remplacer celui qui a existé jusqu'ici, et je ne me flatte que nous nous entendrons facilement avec l'Empereur Napoléon, pourvu que nous traitions sans intermédiaires. Une paix durable peut être conclue entre nous en peu de jours".⁹

Le 24 juin, Duroc vint lui offrir de la part de Napoléon une entrevue à Tilsit pour le lendemain. La chose fut aussitôt convenue, Alexandre et Napoléon avaient le même désir de se voir. Les négociations de Tilsit ont un caractère exceptionnel dans l'histoire. Napoléon et Alexandre écartèrent en effet les intermédiaires, ministres plénipotentiaires et froides notes protocolaires. C'est pourquoi on ne peut reconstituer les scènes en leur intégralité et il est certain que certains documents oraux échappent aux historiens. Il nous faut donc nous en tenir aux textes dont la plupart figurent dans la correspondance de Napoléon et dans la partie de la Correspondance d'Alexandre, qui a été publiée par Tatistcheff.

Le principal épisode de la période des entretiens de Tilsit est la fameuse histoire du "Décret de la Providence", rapportée par Vandal d'après une lettre de Savary du novembre 1807, qui la tenait du Tsar Alexandre auprès duquel il se trouvait en mission: pendant une revue, Napoléon aurait reçu des dépêches de Constantinople et les aurait communiquées au Tsar en lui disant: "Voilà un décret de la providence, qui me dit que l'Empire turc ne peut plus exister".¹⁰ C'était en effet la nouvelle de la révolution de Constantinople. Cependant, Napoléon connaissait déjà cette révolution le 24 juin dernier, avant même d'avoir vu le Tsar. Néanmoins, il est possible qu'Alexandre ait raconté cela à Savary en novembre suivant pour lui rappeler que Napoléon lui-même avait envisagé l'hypothèse de

⁹ TATISTCHEFF S., op. cit., pp. 148-149.

¹⁰ VANDAL Albert, Napoléon et Alexandre Ier. L'alliance russe sous le Premier Empire, Paris, 1891, p. 73.

destruction de l'Empire ottoman et peut faire décider le gouvernement français à la politique du partage de l'Empire ottoman.

Quelles que soient les circonstances de l'événement, on doit admettre qu'il fut grandement question entre les deux Empereurs de ce qui résultait de la révolution de Constantinople. Il paraissait naturel au Tsar que Napoléon renonçât à soutenir la Porte; qu'il se prêle à examiner l'éventualité d'un partage; qu'il parle de rejeter "ces barbares" en Asie, de délivrer enfin l'Europe de la barbarie turque. Et Napoléon ne parlait plus de délivrer la Porte de la "barbarie russe" et de l'"ennemi commun", la Russie.

Alexandre Ier se complaisait donc à l'idée de la fin de l'Europe ottomane, de la reconnaissance de l'Empire d'Orient, de la restauration de la croix grecque sur la coupole de Saint - Sophie, de la réalisation de tous les rêves de la Sainte - Russie depuis Ivan III et Sophie Paléologue jusqu'à la Grande Catherine. Paul Ier, son père, n'avait - il pas fondé les plus merveilleuses espérances sur l'amitié du Premier Consul? Et lui - même, n'était - il pas destiné par la providence à l'accomplissement de ses promesses séculaires?

Napoléon devait prendre plaisir à exciter ces rêves qui lui permettaient de pénétrer dans toutes les pensées du jeune Empereur, et d'arrêter en conséquence ses propres desseins. Il se refusait à toute précision; les destinées de l'Orient valaient d'après lui des réflexions plus longues dont il parlerait dans une autre entrevue à Paris ou à Pétersbourg.

Il semble bien que les deux Empereurs n'aient pas été d'accord sur la façon de partager. En effet, rentrant dans son cabinet après une conversation particulièrement vive qu'il avait eue avec Alexandre, Napoléon s'écria en présence de Méneval, son secrétaire, qui le rapporte depuis: "Constantinople!, Constantinople! jamais, c'est l'Empire du monde".¹¹

Le 3 juillet, Napoléon envoya à Alexandre une note qui peut nous éclairer sur son attitude vis-à-vis de la Porte: "Monseigneur mon Frère, j'envoie à Votre Majesté impériale deux petites notes sur Corfou et la rive gauche l'Elbe afin de bien tirer au clair un malentendu qui paraît avoir eu lieu dans notre conversation. Je lui

¹¹ THIERS Adolpe, l'Histoire du Consulat et de l'Empire, Paris, Paulin, 1845-1869, t. VII, p. 654.

envoie également un projet de traité patent divisé en cinq titres: le premier, concernant le rétablissement de la paix; le second, les cessions que je fais par considération pour elle; la troisième, les choses qu'elle reconnaît par considération pour moi; le quatrième, ce qui est dispositions générales. A ce premier traité est joint un traité d'alliance qui restera secret pendant tout le temps que Votre Majesté et moi le jugerons convenable... j'ai cherché à consilier la politique et l'intérêt de mes peuples avec l'extrême désir que j'ai d'être agréable à Votre Majesté".

La note jointe sur Corfou est particulièrement expressive: "La Russie n'a aucun intérêt à conserve cette position. Corfou, qu'elle n'a jamais considérée que comme un point d'appui dans ses projets sur la Turquie et dans ses communications avec les Grecs, l'Albanie et les côtes voisines, est séparée de toutes ses possessions, dispendieuse et difficile à approvisionner et à défendre. Il pouvait entrer dans l'ancien système de la Russie de chercher à environner de ses forces la Turquie d'Europe; mais de ne s'occuper de l'Empire ottoman que de concert entre elles, les motifs qu'avait eus la Russie pour conserver cette possessions éloignées ne subsistent plus. Ce n'est pas la situation de l'Albanie, du Monténégro, de toute la Turquie occidentale qui doit attirer l'attention de la Russie. Les provinces contiguës à ses domaines auront toujours pour elle un intérêt direct; la mer Noire est bordée de possessions russes, l'Adriatique, de possessions françaises. Les différences de position permettent qu'en exerçant de concert leur influence, les deux puissances n'aient jamais de conflit d'intérêt entre elles. Il serait donc à la fois dans leurs vues d'union et dans le meilleur système de défense que la ville et la forteresse de Corfu fussent en la possession de la France".¹² Si la déduction n'est pas impeccable, elle rébèle du moins avec clarté le dessein d'éloigner la Russie de la Méditerranée.

Les traités furent signés le 7 juillet 1807 et ratifiés le 9. Ils comprenaient un traité patent, des articles séparés et secrets et un traité d'alliance.¹³ Nous n'analyserons que les articles concernant la Porte,

¹² Correspondance de Napoléon Ier, op. cit., t. XV, p. 381.

¹³ Le traité patent a été publié par CLERQ A. de Traités, de la France depuis 1713 jusqu'à nos jours, Paris, 1864, t. II, pp. 207-214; le même auteur n'a pu qu'analyser partiellement les articles séparés et secrets. Ce dernier acte a été publié, d'après la minute paraphée par les plénipotentiaires et conservée dans les Archives

mais avant de les entamer, nous étudierons l'attitude, voire la réaction, ottomane durant et après les traités de Tilsit.

Insistance de la Porte sur la médiation française

Après la chute de Selim III, Napoléon considérait le nouveau gouvernement ottoman comme faible, divisé, méfiant à l'égard de l'étranger, un gouvernement qui aurait vis-à-vis de la France une attitude passive ou hostile. Des nouvelles fraîches démentirent cette prévision. Si la paix entre la France et la Russie semait de l'inquiétude à Constantinople, on y faisait à mauvaise fortune bon visage et le nouveau gouvernement continuait à se proclamer l'ami de la France. Il envoya de nouvelles instructions à son ambassadeur à Paris, Muhib Efendi, muni de pleins pouvoirs pour traiter avec la Russie sous la médiation de la France. Bien qu'il ait proposé sa médiation dans les traités de Tilsit, Napoléon, ainsi que l'ambassadeur russe à Paris, firent traîner les choses en longueur pour ne pas signer un traité entre l'Empire ottoman et la Russie. Le sacrifice des principautés ottomanes, compensé par l'attribution des provinces occidentales à la France, ne lui offrait-il pas une solution? Voyait-il clairement que la conquête de ces provinces d'accès difficile lui coûterait cher? Et de ce fait, cherchait-il à gagner du temps afin de préparer le terrain? Ou bien préjugait-il le partage total de l'Empire ottoman, qu'il jugeait inévitable tôt ou tard? Pensait-il convenable de hâter violemment sa fin ou de le laisser mourir? Craignait-il que dans cette hâte la Russie et surtout l'Angleterre n'acquissent les meilleurs parties? En tout cas, Napoléon avait besoin de gagner du temps pour réaliser ses ambitions.¹⁴

diplomatiques françaises, par FOURNIER, Napoléon Ier, Leipzig, Prague, Paris, 1888, t. II, pp. 250-252. Il a été réédité d'après l'insurment officiel, conservé aux archives de Saint-Petersbourg, TATISTCHEFF, Nouvelle Revue, Paris, 1er juin 1890. Les trois actes ont été publiés par VANDAL A., cit., pp. 499-507, et par SCHILDER, L'ambassade de Tolstoi, Saint-Petersbourg, pp. 51-62.

¹⁴ Napoléon écrit à ce sujet au général Savary, qui était en mission à Saint-Petersbourg, de Fontainebleau le 14 octobre 1807, Correspondance de Napoléon Ier, op. cit., t. XV, nu. 13253: "Quant aux affaires de Turquie, c'est une chose qui demande bien des combinaisons sur laquel il faut marcher bien doucement. Elle est trop compliquée pour que vous puissiez connaître mes intentions. j'attends pour tout cela Monsieur de Tolstoi. Au reste, il paraît que cet Empire tombe tous les jours".

Lorsque les deux Empereurs se rencontrèrent à Tilsit, l'ambassadeur ottoman, Seyyid Mehmed Emin Vahid Paşa, pensait que sa présence était nécessaire aux négociations pour l'intérêt de son pays et il envoya quelques notes à Talleyrand, qui ne lui répondit même pas, qui retourna avec Napoléon à Paris sans passer par Varsovie, où demeurait l'ambassadeur ottoman, et qui envoya une lettre lui annonçant la signature des traités entre la France et la Russie. Etonné et très touché par ce changement de l'attitude de Talleyrand, l'ambassadeur partit pour Vienne et mit son gouvernement au courant. Il partit ensuite pour Paris afin de remettre la lettre du Sultan Mustafa à Napoléon. Il ne put la remettre qu'au bout d'une vingtaine de jours. Napoléon reprochera plus tard au gouvernement ottoman d'avoir adressé la lettre en question en retard, dans laquelle celui-ci annoncera ses amitiés et ses bonnes intentions vis-à-vis de la France.

Au début du mois d'août, les soldats russes quittèrent Cattaro, laissant la place aux soldats français. Envisageant l'éventualité d'une attaque anglaise et des prétentions ottomanes sur l'Ile, Napoléon y envoya, ainsi qu'aux Sept-Iles, beaucoup de soldats français et italiens et de munitions, et déploya un effort particulier en écrivant des ordres au roi de Naples, Joseph, et au général Marmont en lui disant: "Ces précautions sont préliminaires d'une grande affaire dont je ne peut vous renseigner pour le moment. Mais sachez seulement que la perte de Cattaro et des Sept-Iles serait un grand manque à la France"¹⁵. Par ailleurs, prévoyant le partage de l'Empire ottoman, Napoléon voulait s'emparer des villages de Preveze, Parga, Varanica et Peternitev, qui se trouvaient en Roumélie. Comme les Sept-Iles, placées sous la protection de la Porte, ces quatre villages faisaient partie du territoire ottoman, dont la garde était confié à Ali Paşa de Janina. D'autre part, Ali Paşa assurait la garde de la partie Gagalik de l'Albanie et Ibrahim Paşa celle de Toskalk. Tous deux étaient aimés du peuple montagnard, dont le courage et la bravoure étaient connus depuis bien longtemps. Bien qu'ils eussent parfois de petites mésententes entre eux, ils pouvaient toujours s'entendre lorsqu'il s'agissait de l'intérêt du pays. Comme ce fut la cas lorsqu'ils apprirent

¹⁵ Rapporté par AHMET CEVDET Paşa, *Tarih-i Cevdet, Tertib-i Cedit, Dersaadet*, t. VIII, pp. 230-231, dont nous n'avons trouvé aucune trace dans les Correspondances de Napoléon Ier.

les entreprises françaises aux Sept - Iles, à Cattaro et à Corfou. Ils se préparèrent contre éventualité d'une attaque française.

Napoléon essaya donc de gagner la sympathie des deux Paşa, comme on le constate dans ses correspondances, surtout avec Ali Paşa, en leur proposant de les aider en équipement et en officiers¹⁶, mais il n'y réussit pas et commença à se plaindre d'eux au gouvernement ottoman. Pensait-il ainsi, comme le suggère Asım Efendi, semer la discorde entre le gouvernement ottoman et ces Paşa, qui pouvaient réunir plus de 300.000 guerriers en cas de conflit, et occuper facilement ces régions qui constitueraient la première étape du partage de l'Empire ottoman? Les événements suivants peuvent à notre avis confirmer cette politique de Napoléon.

Sentant, à travers les attitudes françaises, contraires aux promesses faites par Napoléon, Talleyrand et Sébastiani, qu'il y avait bien autre chose derrière les traités de Tilsit, le gouvernement ottoman accepta tout de suite la médiation française et envoya Galip Efendi au village d'İslabugi pour conclure un armistice avec la Russie. L'armistice fut signé sous la médiation française le 25 août 1807, et stipulait les points suivants: fin des hostilités entre les armées ottomanes et russes, préparation des délégués pour un traité de paix entre les deux puissances, toujours sous la médiation française, au cas où la paix ne serait pas signée dans un bref délai, l'armistice resterait valable jusqu'au 3 avril 1808, avec un engagement par la Russie à évacuer la Moldavie, la Valachie et les forteresses ottomans, conquises récemment par la Russie, et la remise des équipements pris en butin au plus tard dans les trente - cinq jours à venir, retrait des soldats ottomans et russes de ces provinces et forteresses, évacuation par la Russie de l'île de Tenedos et retrait ses forces navales, qui bouchaient le détroit de la Méditerranée, échange des prisonniers de guerre à l'exception de ceux qui sont convertis à l'Islam du côté russe et au Christianisme du côté ottoman.¹⁷

¹⁶ Lettre de Napoleon au maréchal Berthier, Saint - Cloud, II juin 1806, Correspondance de Napoléon Ier, op. cit., t. XII, nu. 10384; au général Marmont, Varsovie, 29 janvier 1807, t. XIV, nu. 11734; au Sultan Selim, Finkenstein, 3 avril 1807, t. XV, nu. 12277; à Ali Paşa de Janina, Tilsit, 9 juillet 1807, t. XV, nu. 12887

¹⁷ Lettre de Napoléon à Champagny, Rambouillet, 16 septembre 1807, Correspondance de Napoléon Ier, *ibid.*, t. XVI, nu. 13161.

Le gouvernement ottoman chargea son ambassadeur à Paris, Muhib Efendi, des négociations entre la Porte et la Russie et lui donna des instructions consistant à faire accepter à la Russie le respect de l'intégrité des territoires ottomans; à ne plus s'ingérer dans les affaires intérieures de l'Empire ottoman; à interdire le passage aux bateaux de guerre par les Détroits; à demander à la Russie, qui a agressé les territoires ottomans sans déclarer la guerre, des dommages et intérêts; à faire rétrocéder la Géorgie à la Porte et à lui faire évacuer les forteresses Ankara et Anapa, situées dans cette région et récemment conquises par la Russie.¹⁸ Il est évident que le gouvernement ottoman comptait encore sur les promesses françaises faites à ce sujet pour envoyer de telles instructions à son ambassadeur.

Napoléon reçut Muhib Efendi à Fontaibenleau, mais le rudoya, accusant gouvernement ottoman en disant: "j'ai des plaintes à l'égard des Paşa de Janina et d'Işkodra, ils entourent de fortifications certaines régions, ne veulent pas donner de provisions aux soldats français à Corfou. Surtout Ali Paşa, il maltraite les Français depuis la prise des Sept - Iles, qui font partie, comme Peternitev et les autres villages, de mes possessions. La Russie les avait pris par force, et moi, je les ai récupérés par force, la Russie elle - même me donne raison à ce sujet. A présent, je ne peux consentir à ce que les Sept - Iles et quatre villages soient occupés par quelqu'un d'autre que moi. Je ne tolère pas de reproches injustes des voisins ambitieux (allusion faite à l'Empire ottoman qui considérait les Sept - Iles et les quatre villages comme les siens). Si l'Empire ottoman ne veut faire consentir les Paşa à être en bon terme avec moi, j'enverrais 100.000 soldats et occuperais leurs pays.

Le Sultan Mustafa m'a appris en retard son avènement. Il paraît qu'on ne respecte plus mon ambassadeur à Constantinople. Moi, j'ai soutenu l'Empire ottoman aux traités de Tilsit et jusqu'à présent, c'est moi qui l'ai tenu debout, sinon il se serait écroulé depuis longtemps. Le Sultan Mustafa doit prendre soin de son Etat et me prouver son amitié. Le Sultan Selim était mon ami, s'il avait été sur le trône lors des traités de Tilsit, ou bien, si j'avais su les bonnes intentions du Sultan Mustafa, j'aurais rendu de grands services à l'Empire ottoman, j'aurais peut - être pu lui faire restituer la Crimée".¹⁹

¹⁸ AHMET CEVDET Paşa, op. cit., pp. 243-245.

¹⁹ AHMET CEVDET Paşa, op. cit., pp. 244-246.

Par ailleurs, Sébastiani précisait, dans une note qu'il avait remise au gouvernement ottoman, que la République des Sept - Iles sous la domination ottomane n'avait pas été ratifiée par la France et que les quatre villages faisaient partie des possessions françaises.²⁰ Le gouvernement ottoman répondit alors que les quatre villages faisaient en vérité partie du territoire ottoman avec l'instauration de la République des Sept - Iles sous la domination ottomane qui était reconnue par la France au traité d'Amiens (27 mars 1802, article 9) et ratifiée par le traité de Paris (25 juin 1802, article 4).²¹ Sur l'insistance de la Porte, la France renonça donc à revendiquer les quatre villages, sauf Peternitev qui lui était nécessaire pour le contrôle de Corfou.

Tolstoï, ambassadeur russe, arriva bientôt à Paris et on l'installa au palais de Jérôme Bonaparte. Muhib Efendi s'adressa au ministre des Affaires étrangères et lui précisa que la Russie n'agissait pas selon les stipulations de l'armistice qu'elle avait signé avec l'Empire ottoman, qu'au lieu d'évacuer les provinces et les forteresses, elle continuait à y envoyer de nouveaux soldats et qu'il était lui - même prêt à traiter sous la médiation française avec Tolstoï. On lui répondit que l'armistice avait été signé par un autre général russe, sans autorisation, à la suite de la mort du général Michelson qui était chargé de signer; que Tolstoï n'avait pas de pouvoirs pour signer un traité de paix, mais qu'il avait écrit à Saint - Pétersbourg pour s'en munir et que dès qu'il aurait la réponse, on le mettrait au courant.

En attendant la réponse de Saint - Pétersbourg, Muhib Efendi mit le gouvernement ottoman au courant du changement de politique française.

Tolstoï reçut la réponse de Saint - Pétersbourg au début du mois de décembre. Muhib Efendi s'adressa alors à Champagny qui présenta des prétextes en disant que la Russie ne voulait pas retirer ses forces, que la Porte ne devait pas non plus retirer ses forces du bord du Danube, qu'il ne pouvait forcer la Russie à signer un traité si elle ne le voulait pas. . . Après une série de polémiques diplomatiques, Muhib Efendi et Champagny se rendirent chez Tolstoï qui leur fit savoir qu'il n'avait pas de pouvoirs pour traiter

²⁰ NORADOUNGHIAN Gabriel Efendi, Recueil d'actes internationaux de L'Empire ottoman, Paris, Leipzig, 1897-1903, t. II, pp. 50-53.

²¹ DRIAULT Edouard, Napoléon et l'Europe, Tilsit, la France et la Russie sous le Premier Empire, la question de Pologne (1806-1809), Paris, 1917, p. 265.

avec l'ambassadeur ottoman et qu'il fallait encore attendre. On fit également attendre Vahid Paşa avec les mêmes prétextes.

Quant à l'ambassadeur français, Sébastiani, comme il n'avait plus de privilège qu'il avait du temps de Selim III, qu'il pourrait plus s'entretenir souvent avec le Sultan Mustafa et que la France cherchait un prétexte pour réaliser le partage de l'Empire ottoman, il commença à se plaindre de l'attitude du nouveau gouvernement du Sultan Mustafa, aggravant ainsi la moindre des choses, considérant chaque événement comme une insulte faite à la France, et demandant chaque fois ses passeports pour rentrer chez lui.

Bien que la nouvelle de la paix de Tilsit et le changement de la politique française aient produit beaucoup d'émotions à Constantinople, la Porte insista encore sur la médiation française et essaya d'être en bons termes avec Sébastiani qui croyait toujours à la ruine irrémédiable de l'Empire ottoman, que le traité de Tilsit semblait proclamer, qui regrettait d'avoir eu à y jouer un rôle qu'il estimait déloyal et d'avoir poussé l'Empire ottoman à une guerre où l'on le laissait maintenant seul aux prises avec la Russie. Il en rapporta à Talleyrand: "Depuis que je suis à Constantinople, je me suis trouvé quelquefois dans des situations difficiles; jamais aucune ne m'a été aussi pénible que celle-ci. J'ai l'air d'avoir trompé ce gouvernement et de vouloir le tromper encore".²² Il en avait beaucoup d'amertumes; il répétait sur tous les tons qu'il lui était dès lors impossible de rester à Constantinople; qu'il avait perdu toute confiance de la Porte et qu'il n'autrait plus aucune autorité pour traiter la moindre affaire.

Il fut appelé par son gouvernement à rentrer et quitta Constantinople au mois de mai 1808 en laissant sa place à Monsieur de Blanche, qui était de retour de Perse.

Articles concernant le partage de l'Empire ottoman

Attirant de son côté l'Empire ottoman et la Perse par voie diplomatique et par des promesses, Napoléon réussit après la victoire de Friedland, à amener la Russie à une paix qui lui procurait un allié fort en Europe et le mettait en sécurité dans le nord lorsqu'il attaquerait ou obligerait ennemi anglais à signer un traité de paix. Cependant, il fallait faire certaines promesses, comme il faisait à tout

²² AHMET CEVDET Paşa, op. cit., p. 223.

le monde, ou certaines concessions à la Russie pour gagner solidement son amitié. Il oublia donc les promesses qu'il avait faites à la Porte et à la Perse et, prenant comme prétexte la déchéance de Selim III, il proposa à la Russie de partager l'Empire ottoman: "La déchéance de Selim III, disait à Alexandre Ier dans une conversation, m'a libéré de L'Empire ottoman. Mon ami et allié, Selim, est emprisonné. Je croyais qu'en la soutenant peu, j'arriverais à redresser cet Empire. Je constate maintenant que c'est une chimère. Il vaut mieux détruire un Etat qui est incapable de se diriger".²³

Sousieuse d'attirer l'attention de son redoutable adversaire, la Russie s'engagea d'abord avec hésitation dans le partage de l'Empire ottoman, devant les propositions de Napoléon à ce sujet, elle vit là une occasion de réaliser enfin ses ambitions sur son voisin. Il convient là de noter la formule de mémorandum: "Tâcher de cette manière qu'il (Napoléon) s'explique plus clairement sur la Turquie. Ceci peut amener la conversation sur la rétablissement des Empires d'Orient et d'Occident. Quelles seraient dans ce cas les limites des deux Empires?"²⁴

Nous constatons quatre modes de solution pour le litige oriental que Napoléon envisageait durant et après les traités de Tilsit: En premier lieu, le partage de la Roumélie ottomane entre la France et la Russie; en second lieu, le partage total de l'Empire ottoman, sous condition que les deux Empereurs se rencontrent personnellement sur les moyens de les faire tourner au profit commun de leurs Etats; en troisième lieu, l'abandon à la Russie des Principautés ottomanes, moyennant la mise de Silésie à la disposition de la France, et enfin en quatrième lieu, une paix assurant à la Porte la remise de toutes ses provinces, y compris les Principautés, si le Tsar consentait spontanément à y ajourner les projets dont les deux Empereurs s'étaient entretenus à Tilsit. Le désir de ménager le cabinet de Saint - Pétersbourg n'écarta pas chez Napoléon l'idée d'abandonner à la Russie les deux provinces ottomanes, Moldovie et Valachie, moyennant une juste compensation à prendre dans les provinces prussiennes. Il fut d'abord enclin à un partage total de l'Empire ottoman qui pouvait attacher la Russie à la Franche, mais il y renonça

²³ DRIAULT Edouard, *Napoleon et l'Europe...*, op. cit., p. 165.

²⁴ TULARD Jean, *Napoléon ou mythe du Sauveur*, Paris, 1977, p. 165.

par la suite en voyant la Russie réclamer la plus grande part, surtout Constantinople;²⁵ il se rendait compte des difficultés qui pouvaient en résulter et eut peur que l'Angleterre se précipitât avant lui et s'emparât des meilleures parties de l'Empire. Cependant, il se garda bien de décourager entièrement les espérances de la Russie. Considérons maintenant l'évolution des idées napoléoniennes sur l'Orient à travers les articles du traité de Tilsit et les entrevues de Saint-Pétersbourg.

Napoléon tenait à ce que la médiation française entre la Porte et la Russie en vue d'un traité de paix figurât dans le traité patent, mais il laissait entendre de vive voix à Alexandre qu'il n'attachait pas un grand prix à son exécution et il n'insista pas avec force sur le retrait des troupes moscovites²⁶. Après la suspension des hostilités, les négociations pour la paix devaient se poursuivre dans un lieu à désigner et, la France, président au débat, avait pour tâche de concilier les prétentions respectives. Mais voici l'article 8 du même traité patent: "Pareillement, si par suite des changements qui viennent de se faire à Constantinople, la Porte n'acceptait point la médiation de la France, ou si, après l'avoir accepté, il arrivait que dans le délai de trois mois après l'ouverture des négociations, elles n'eussent pas conduit à un résultat satisfaisant, la France fera cause commune avec la Russie contre la Porte ottomane et les deux hautes parties contractantes s'entendront pour soustraire toutes les provinces de l'Empire ottoman en Europe, la ville de Constantinople et la province de Roumélie exceptées, au joug et aux vexation des Turcs".²⁷

On se sent dans les derniers mots, qui sortent tout à fait du caractère ordinaire des actes diplomatiques, la passion que l'Empereur Alexandre mettait à la question ottomane. Napoléon permit que le traité garde la trace des conversations intimes où il entraînait l'imagination du jeune Empereur sur la route de l'Orient. D'ailleurs, selon l'article 9, le présent article devait demeurer secret et ne pouvait être communiqué à aucun cabinet par l'une des parties contrac-

²⁵ Cet engagement verbal est rappelé dans les instructions qu'avait données Alexandre Ier à son ambassadeur, Tolstoy, à Paris: Archives de Saint-Pétersbourg, cité par Vandal Albert, *op. cit.*, p. 105.

²⁶ CLERGQ A. de, *op. cit.*, t. II, p. 214.

²⁷ D'après le texte conservé aux Archives du ministère des Affaires étrangères de Paris, Turquie, Correspondance politique, nus. 213-224, 1806-1809.

tantes sans le consentement de l'autre. On y voyait aussi que le partage de l'Empire ottoman demeurerait subordonné à l'issue d'une négociation et que la France, par sa qualité de médiatrice, appuyée de son prestige, serait à même de diriger, d'accélérer, de prolonger, de rompre et de faire aboutir.

Les articles séparés et secrets²⁸ relatifs à la Porte étaient ainsi rédigés :

Article I. Les troupes russes remettent aux troupes français le pays connu sous le nom de Cattaro.

Article 2. Les Sept - Iles seront possédées en toute propriété et souveraineté par Sa Majesté l'Empereur Napoléon.

Articles 4. Sa Majesté l'Empereur de toutes les Russies s'engage à reconnaître Sa Majesté le roi de Naples Joseph Napoléon, Roi de Sicile, aussitôt que le Roi Ferdinand IV aura une indemnité telle que les Iles des Baléares ou l'Ile Candie ou toute autre de même valeur.

Article 7. Les articles ci-dessus séparés et secrets auront la même force et valeur que s'ils avaient été textuellement insérés dans le traité patent de ce jour et ils seront ratifiés en même temps.

Sébastieni avait l'ordre de ne pas les faire connaître à la Porte,²⁹ car elle n'aurait pas manqué d'en témoigner de l'étonnement et de protester naturellement. Elle s'était inquiétée de l'établissement de la France sur les côtes de la péninsule des Balkans et personne n'y voyait de sa part la volonté d'intervenir dans les destinées de l'Empire ottoman. Il était donc sage de tenir ces stipulations secrètes.

Dès à présent, Napoléon s'adjugeait une précieuse parcelle de l'Orient maritime, la rade de Cattaro et les Sept - Iles.³⁰ Il pourrait en faire un point de départ pour de plus vastes acquisitions, s'il lui fallait lutter et conquérir encore, y trouver un projet d'échange et de compensation dans les débats avec l'Angleterre, si cette puissance ne refusait plus de "procurer à l'humanité le bienfait de la paix".³¹

²⁸ Talleyrand à Sébastiani, 19 juillet 1807, *ibid.*, Correspondance de Turquie, supplément, nu. 24, 1806-1810.

²⁹ La note par laquelle Napoléon réclamait Cattaro et les îles Ioniennes a été publiée par RANKE, *Mémoires de Hardenberg*, Paris, 1874, pp. 528-530.

³⁰ Expression de l'article 4 du traité séparés et secrets.

³¹ et ³² Instructions de Caulaincourt, Archives du ministère des Affaires étrangères de Paris, Russie, volume 144, exploitées par plusieurs historiens.

A Tilsit, laissant errer leur imagination, les deux Empereurs méditèrent de profonds remaniements dont l'Empire ottoman seul était appelé à faire les frais. La France prenait dans l'ouest de la péninsule des Balkans une position assez forte pour contrebalancer celle de la Russie, établie sur le cours inférieur du Danube.

Cependant depuis Tilsit, Napoléon réfléchissait; ses vues s'étaient modifiées et les parts ne lui semblaient plus égales. Maîtresse en effet de la Moldo - Valachie, la Russie n'aurait qu'à s'y maintenir pour se trouver en possession de son lot; quant à la France, elle aurait à conquérir le sien. Par l'annexion des pays romains, la Russie s'adjoindrait des territoires limitrophes de son Etat qui en formaient le prolongement géographique. Entre les mains de la France, la Bosnie, l'Albanie, voire l'Empire et la Grèce, ne seraient que des possessions éloignées difficiles à relier aux parties principales de l'Empire. La Russie acquerrait des provinces, la France des colonies, des pays âpres, pauvres, d'accès difficile, défendus par des races belliqueuses. Il faudrait combattre pour les conquérir, combattre encore pour les garder; ses luttes sans gloire n'aboutiraient qu'à des profits contestables. La prise de possession de ces contrées aurait un autre inconvénient: La perte de Moldavie et de Valachie n'aboutirait pas nécessairement à la destruction de l'Empire ottoman; la Porte pourrait vivre amputée; mais résisterait - elle à une double mutilation? Lorsque la Russie lui aurait enlevé ses provinces danubiennes et si la France l'entamait à son tour et mordait à plein dans ses possessions de l'ouest, succomberait - elle à cette formidable atteinte ou viendrait - elle se précipiter sur les envahisseurs en appelant tous ses sujets dont la plupart se réuniraient, comme ce fut le cas de la campagne française d'Egypte et lors des attaques anglaises des Dardanelles et d'Egypte, pour défendre leur patrie ou mourir pour elle. Dans le premier cas, les deux Empereurs se verraient appelés à la tâche difficile d'en opérer la répartition sur laquelle ils ne s'étaient jamais entendus. L'idée d'un partage restreint, admise par Napoléon à Tilsit, ne lui paraissait plus réalisable; il préférerait le partage total de la Porte.

Cette immense opération, l'Empereur la jugeait inévitable tôt ou tard. Mais irait-il détruire de ses propres mains une puissance qui se rattachait à lui et lui resterait de quelque utilité? Si grave que lui paraissait cette considération, s'était ailleurs pourtant qu'il fallait chercher le principal motif qui le détournait de porter la main

sur l'Empire ottoman. Bien que désireux de ramener la France sur les bords du Nil, il reconnaissait après les traités de Tilsit que le temps n'était pas venu et sa politique se bornait donc à réserver l'avenir. A cet égard, la prolongation du régime ottoman servirait ses desseins. Décréter de mort l'Empire ottoman et par suite, déclarer l'Egypte bien vacante et sans maître, c'était la livrer au premier occupant; or; suivant toute apparence, l'Angleterre y serait avant la France. Elle était déjà maîtresse de la mer, postée à Malte, en Sicile, croissant à l'entrée de l'Adriatique, elle tenait toutes les approches de l'Egypte. Elle couvrait déjà des yeux la riche province dont Bonaparte lui avait montré le chemin. Lors de ses différends avec la Porte, elle tenta de l'enlever. Avant que les troupes franco - russes n'aient atteint Constantinople et Salonique, elle mettrait la main sur l'Egypte, Chypre, Candie, les Cyclades, voire la Morée et les Dardanelles. En entreprenant aujourd'hui une telle opération, Napoléon s'en priverait pour l'avenir et abandonnerait à l'Angleterre les places fortes. C'est la plus forte objection de l'Empereur, écrivait Champagny, contre le partage de l'Empire ottoman".³²

Cependant la politique de Napoléon concernant la Porte demeurerait subordonnée aux événements, aux circonstances et à ses relations avec la Russie. Il s'ouvrait en effet de son dessein d'ataindre l'Inde à Alexandre, en passant par les territoires ottomans au prix de faire quelques concessions de ces territoires à la Russie. Quatre mois plus tard, Caulaincourt fut chargé de reprendre cet entretien dès son arrivée à Saint - Pétersbourg.³³ Alexandre et Roumantsof accueillirent les propositions françaises avec quelque réserve.³⁴ La Russie ne fournirait pas un concours gratuit; elle voulait par conséquent des avantages proportionnés aux risques à courir et, avant d'agir en Asie, elle demandait dès à présent d'être payée en Europe. Napoléon sentit que même l'abandon des Principautés ne la ferait pas décider; qu'il serait nécessaire de lui accorder, aux dépens de l'Empire ottoman, des concessions définitives, extraordinaires, et peu à peu, germa en lui cette pensée dont l'exécution semblait défier les forces humaines: greffer l'expédition des Indes sur le par-

³³ Lettre de Caulaincourt à Champagny, 31 décembre 1807, Archives du ministère des Affaires étrangères de Paris, op. cit.

³⁴ TULARD Jean, op. cit. p. 344.

tage de l'Empire ottoman. Le premier janvier 1808, arrivant aux Tuileries, il s'enferma avec Talleyrand et conversa avec lui pendant cinq heures.³⁵ Ces conférences se répétèrent encore plusieurs jours; il y dévoila son double projet, celui dont la Porte serait victime, celui dont les Indes pourraient devenir l'objet et, malgré les objections de Talleyrand, il laissa voir qu'il sollicitait fortement l'un et l'autre.³⁶

Cependant, les affaires d'Espagne l'occupait et il attendit pour l'Orient que les dispositions de la Russie fussent mieux connues et les premiers courriers de Caulaincourt arrivés. Avant de sacrifier l'Empire ottoman, il voulait savoir si les exigences d'Alexandre lui en faisaient décidément une loi; il se demandait en même temps si la Porte était apte encore à jouer un rôle actif dans son système.

Il revint enfin à son objection de principe contre le partage et songea qu'il n'avait point réussi à la lever: la présence des flottes britanniques dans la Méditerranée le gênait, contrariait ses plans et le ramenait à des réalités prévues et menaçantes. Il n'était point certain que l'Empire ottoman s'écroulerait au premier choc et que l'Asie lui serait ouverte; il était certain aussi que l'Angleterre tenterait d'enlever l'Egypte et les îles aussitôt que son attaque aurait porté le premier coup à l'intégrité ottomane. Il s'arrêterait de nouveau devant cette perspective redoutée, hésiterait et se fixerait provisoirement à l'idée de ne rien précipiter; le 14 janvier, il laissa Champagny écrire à Caulaincourt, dans le sens des premières instructions données à cet ambassadeur,³⁷ de revenir sur la projet turco-prussien et de repousser encore pour la France toute compensation orientale: "... elle (Sa Majesté) déciderait la question de l'existence de l'Empire turc, et l'Empereur ne veut point hâter la ruine".

³⁵ Lettre de Tolstoï à Roumantsof, 29 décembre-9 janvier et 30 décembre-11 janvier 1808, Archives de Saint-Petersbourg, citée par VANDAL Albert, *op. cit.*, p. 228.

³⁶ Pour saisir véritablement les intentions de Napoléon sur la Porte, dont nous n'avons développé ici que l'ossature, il suffit de se reporter aux instructions données à Caulaincourt, *op. cit.*, qui sont consacrées en grande partie au partage de l'Empire ottoman, dont nous allons donner dans l'appendice les passages y concernant.

³⁷ Addition dictée par l'Empereur Napoléon aux instructions de Caulaincourt, *ibid.*

Du traité de Tilsit à celui d'Erfurt

Le traité d'Erfurt constitua en quelque sorte la conséquence des traités de Tilsit, à la suite desquels les deux Empereurs se donnèrent rendez-vous pour traiter le partage de l'Empire ottoman: "Cependant il est possible que l'idée du partage de l'Empire ottoman soit décidé à Saint-Pétersbourg; dans ce cas, l'intention de l'Empereur est de ne point trop choquer cette cour sur cet objet, préférant faire ce partage seul avec elle, de manière à donner à la France la plus d'influence possible dans ce partage que de porter les Russes à y faire intervenir l'Autriche. Il ne faut ne point se refuser à ce partage, mais déclarer qu'il faut s'entendre verbalement sur cet objet.

Rappeler, Monsieur, à l'Empereur Alexandre les conversations qu'il a eues à ce sujet avec Sa Majesté, et comment les deux Empereurs sont convenus de ne rien entendre à cet égard qu'après s'en être entendus, soit dans le voyage à Paris que doit faire l'Empereur Alexandre, soit dans tout autre point où les deux souverains doivent se réunir".³⁸

De ce fait, il nous semble important d'en tenir compte afin de voir comment les deux Empereurs régleront cette question de partage qui les occupait personnellement depuis bientôt un an.

Le 23 décembre 1808, au départ d'Erfurt, Talleyrand chargea Monsieur d'Hauterive de préparer et de lui expédier un plan de partage plus complet que sa précédente esquisse, mais rédigé dans le même sens; il s'agissait toujours d'un démembrement à terme et sous condition. Aux clauses relatives à la Porte et à l'Angleterre, il mêlait quelques dispositions d'une portée générale, applicables à l'ensemble des rapports de la France avec la Russie.

Sur les derniers mots de Monsieur d'Hauterive, les deux Empereurs convinrent de réserver la question de partage total, décidant d'y revenir dans une nouvelle entrevue, et de ne toucher, à Erfurt, aux affaires orientales que pour stipuler l'extention de la Russie jusqu'au Danube, Alexandre se promettant de faire donner à la concession des Principautés une forme indiscutable et précise, Napoléon gardant l'espoir d'en atténuer ou au moins d'en retarder l'effet par quelques dispositions restrictives.

³⁸ Articles, de 8 à II, concernant l'Empire ottoman, de la convention d'alliance entre la France et la Russie, signée à Erfurt le 12 octobre 1808: NORADOUNGHIAN Gabriel Efendi, op. cit., t. II, pp. 80-81.

Ainsi l'Empereur de Russie, n'ayant aucune espérance, ni les garanties suffisantes pour les personnes et les biens des habitants de la Valachie et de la Moldovie ayant déjà porté les limites de son Empire jusqu'au Danube de ce côté et réuni la Moldavie et la Valachie dans son Empire ne pouvait qu'à cette condition reconnaître l'intégrité de l'Empire ottoman. L'Empereur Napoléon reconnaissait la dite réunion et les limites de l'Empire russe de ce côté, portées jusqu'au Danube.

L'Empereur Alexandre s'engageait à garder dans le plus profond secret l'article précédent et entamer, soit à Constantinople, soit partout ailleurs, une négociation afin d'obtenir à l'amiable, si cela se pouvait, la concession de ses provinces.

La France renonçait donc à sa médiation. Les plénipotentiaires ou agents des deux puissances s'entendraient sur le langage à tenir afin de ne pas compromettre l'amitié existante entre la France et la Porte, ainsi que la sécurité des Français résidant dans les Echelles et pour empêcher la Porte de se jeter dans les bras de l'Angleterre.

Dans le cas où la Porte ottomane se refuserait à la cession des deux provinces, la guerre viendrait à se rallumer, l'Empereur Napoléon n'y prendra aucune part et se bornera à employer ses bons offices auprès de la Porte; mais s'il arrivait que l'Autriche, ou quelque autre puissance, fit cause commune avec l'Empire ottoman dans la dite guerre, l'Empereur Napoléon ferait immédiatement cause commune avec la Russie, devant regarder ce cas comme un de ceux de l'alliance générale qui unit les deux Empires.

Enfin, les hautes puissances contractantes s'engageaient à maintenir l'intégrité des autres possessions de l'Empire ottoman, ne voulant ni faire elles-mêmes, ni souffrir qu'il soit fait aucune entreprise contre aucune partie de cet Empire sans qu'elles en soient préalablement prévenues.³⁹

³⁹ Signé au nom de Mahmut II et Alexandre Ier par les délégués ottomans, Esseyid Mehmet Sait Galip Efendi, Ibrahim Selim Efendi, et russes, André Italsky, Jean Sabanieff et Joseph Fonton, le traité de Bucarest comprenait notamment certaines stipulations nouvelles selon lesquelles le Prut (Prout) fut accepté par les deux parties contractantes comme une frontière; l'Empire ottoman, ayant récupéré toute la Valachie, les Iles danubiennes, la rive gauche du Prut, par conséquent, une partie de la Moldavie et les territoires conquis en Asie, céda à la Russie la rive gauche du Prut, une partie de la Moldavie et la Bessarabie: MARTENS Ch. de

Les deux Empereurs décidèrent de tenter, en faveur de la paix avec l'Angleterre, une démarche imposante: Ecrivant au Roi de la Grande - Bretagne une lettre commune, ils lui offriraient de négocier, l'inviteraient à rendre la paix aux nations à reconnaître le changement survenu en Europe, puis en termes discrets mais suffisamment explicites, ils lui laisseraient entrevoir qu'un refus entraînerait de nouveaux et plus graves bouleversements. Comme l'attention des Anglais se trouvait attirée vers l'Orient, ils découvriraient dans ces paroles une menace pour la Porte, et peut - être se résigneraient - ils à traiter afin d'en prévenir l'exécution. Mais hord d'état d'infliger à l'Angleterre une atteinte d'ordre matériel, Napoléon et Alexandre essayeront de la frapper moralement, en dressant à ses yeux un vague épouvantail.

Pendant qu'afin de récupérer bon gré ou mal gré les Principautés, la Russie se rejeta, de 1809 à 1812, sur l'Empire ottoman dans l'espoir d'en avoir facilement raison. Les Russes subirent un échec sanglant devant Brayla. Après la mort du général Prozorowsky, Bagration échoua à son tour devant Silistrie; le grand vizir Yusuf Paşa fit preuve d'une réelle activité, se maintint fermement sur la rive gauche du Danube, menaça de reconquérir les Principautés qui furent bientôt restituées à la Porte par le traité de Bucarest (le 28 mai 1812).⁴⁰

Lorsqu'en mars 1817, on interrogea Napoléon à Saint - Hélène sur Tilsit et Erfurt, il répondra en ces termes:

“Toutes les pensées d'Alexandre sont dirigées vers la conquête de la Turquie. Nous avons eu ensemble plusieurs conférences à ce sujet. Je fut d'abord charmé par sa proposition, parce que je pensais qu'il y avait avantage pour les progrès de la civilisation à chasser de l'Europe ces barbars (les Turcs). Mais, lorsque je vins à réfléchir aux conséquences qui en pouvaient résulter, et que je vis quelle terrible prépondérance cela donnerait à la Russie, par rapport au grand nombre de Grecs qui sont sous la domination des Turcs, et qui

et Cussy F. de, Recueil manuel et pratique de traités, conventions et autres actes diplomatiques, Leipzig, 1846-1857, t. III, pp. 397-398 et Koçu Reşat Ekrem, Osmanlı Muahedeleri, Kapitülasyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahedesi, İstanbul, 1934, pp. 133-135.

⁴¹ et ⁴⁰ Oeuvres de Napoléon Ier à Saint - Hélène, t. XXX, pp. 229, 402, supplément à la Correspondance politique de Napoléon I er, op. cit.

se joindraient naturellement aux Russes, je refusai d'y consentir, surtout parce qu' Alexandre voulait Constantinople; ce que je ne pouvais permettre, parce que cela détruisait l'équilibre de la balance politique en Europe. Je réfléchis que la France y gagnerait l'Egypte, la Syrie et les îles, ce qui n'eût été rien en comparaison du ce qu'aurait obtenu la Russie. Je considérai aussi que les barbares du Nord étaient déjà trop puissants, et que probablement, par la suite, ils accablèrent toute l'Europe. . . " 41

Lorsqu'on lui demanda pourquoi il n'avait pas ratifié le traité d'Erfurt et accompli le partage de l'Empire ottoman il répondit ainsi: "Le traité fut rédigé, mais au moment de signer, je ne pus m'y décider. C'était tout une reconstitution du monde, peut-être une guerre avec l'Autriche à cause de ses provinces polonaises. Et puis, comment jamais espérer la paix avec l'Angleterre, quand, du partage de la Turquie, serait résultée l'incorporation définitive à l'Empire français de toutes les conquêtes que je considérais, dans ma pensée secrète, comme des moyens de négociation pour la paix générale? La couronne de l'Empire d'Occident une fois posée sur ma tête pour le traité d'Erfurt, il n'y avait plus de paix possible avec l'Angleterre; c'était dès lors une lutte à mort. Et qui me répondait que l'Empereur Alexandre, une fois saisi de Constantinople, ne viendrait pas à l'alliance anglaise. . . " 42

Comme nous venons de constater aussi bien dans les paroles et actions de Napoléon Ier qu'un peu timide au début, mais désireux devant l'insistance de l'Empereur Alexandre et les diverses circonstances; aussi, il faut bien le préciser ici, poussé par des ambitions personnelles, voire le désir de reconquérir le plus grand Empire d'Orient et d'en construire pour lui un autre sur les ruines du Premier et arrêter ainsi le danger russe sur les Balkans et peut-être des Anglais, Napoléon pensait vraiment à détruire l'Empire ottoman ou tout au moins le partager avec la Russie tout en se gardant, bien entendu, la plus grande part possible, qu'est Constantinople, sur laquelle d'ailleurs les deux Empereurs ne furent jamais été d'accord.

Cependant, l'attitude décidée de Selim III et de Mahmut II, certaines victoires ottomanes sur les Russes et aussi l'avarice sordide de la Russie et l'éventualité d'une attaque anglaise atténuèrent chez lui cette "pensée secrète", disait-il, et le ramenèrent à la réalite. Mais,

tout cela n'aurait pu éteindre le feu attisé en lui que s'il n'avait perdu la guerre contre la Russie et par la suite contre les pays de l'Europe, et n'avait été exilé à Saint - Héléne tout en perdant le pouvoir.

Il est aussi à noter qu'il y a une grande marge entre les paroles et les actions de Napoléon, même entre ce qu'il a fait et ce qu'il a pensé et ce qu'il a conseillé et ce qu'il a décidé. Un homme peu sûr donc, dont il faut se méfier, ce que les ambassadeurs ottomans constatèrent au cours de leurs missions et que notre modeste étude prouve clairement.

APPENDICE

INSTRUCTION POUR MONSIEUR DE CAULAINCOURT¹

(Ambassadeur français, envoyé en Russie en 1807-1811)

Monsieur de Tolstoï paraît n'avoir eu aucune instruction particulière sur la manière d'exécuter le traité de Tilsit, et une instruction propre à faire connaître les vues de l'Empereur Alexandre semblait nécessaire.

L'Empereur de Russie a accepté la médiation de l'Empereur Napoléon pour faire sa paix avec la Turquie. La Turquie l'a aussi acceptée, et son ambassadeur à Paris a des pleins pouvoirs pour la conclure. Monsieur de Tolstoï n'a point de pouvoirs, la négociation ne peut donc avoir lieu; ce qui, joint à l'occupation actuelle de la Valachie et de la Moldavie et aux ouvertures faites par le comte de Romanzoff au général Savary, ainsi qu'aux mouvements de l'armée russe, porte à penser que la Russie a des vues sur ces deux provinces. L'Empereur n'est pas très opposé à cette occupation de la Valachie et de la Moldavie par les Russes. Sous quelques rapports, elle peut servir ses intérêts, en le mettant dans le cas de recevoir l'équivalent par la possession de quelques provinces prussiennes de plus; ce qui, en affaiblissant encore cette monarchie, consolide le système fédératif de l'Empereur; à cette considération se joint

¹ En minute aux Archives du ministère des Affaires étrangères de Paris, Russie, Correspondance politique, volume 144. Nous n'y produisons que les passages concernant l'Empire ottoman.

celle que, dans l'état de décadence où se trouve la Porte, ces provinces sont comme perdues pour elle; on peut espérer qu'elle en tire les ressources qu'elles peuvent fournir; le pays sera ravagé, ses habitants seront pillés et vexés par les deux parties; les cris et les plaintes retentiront aux orielles de l'Empereur; il sera appelé à intervenir dans des querelles sans cesse renaissantes, et l'amitié de la France et de la Russie serait en danger d'être troublée.

D'un autre côté, l'intérêt personnel de l'Empereur de Russie exige qu'il ait entre ses mains des terres et des biens pour donner à ses officiers; il faut qu'il puisse se glorifier aux yeux de ses peuples d'avoir, comme ses prédécesseurs, accru son Empire.

Mais s'il retient la Valachie et la Moldavie, traité de Tilsit est violé en apparence, et cette violation ne peut pas être au profit d'une seule des parties contractantes. Il faut une compensation à l'Empereur, et il ne peut la trouver que dans une partie des Etats de la Prusse dont le traité stipulé la restitution, partie égale en population, en richesses, en ressources de tout genre aux deux provinces turques. De cette manière, l'allié de la France, l'allié de la Russie éprouveraient une perte égale. Tous les deux seraient également déçus de l'état où les avait laissés le traité de Tilsit. La Prusse, il est vrai, n'aurait plus qu'une population de deux millions d'habitants; mais n'y en aurait-il pas assez pour le bonheur de la famille royale, et n'est-il pas de son intérêt de se placer, sur-le-champ et avec une entière résignation, parmi les puissances inférieures, lorsque tous les efforts pour reprendre le rang qu'elle a perdu ne serviraient qu'à tourmenter ses peuples et à nourrir d'inutiles regrets?

Probablement, on vous insinuera à Pétersbourg que l'Empereur peut prendre lui-même cette compensation dans les provinces turques les plus voisines de son royaume d'Italie, telles que la Bosnie, l'Albanie. Vous devez repousser tout arrangement de ce genre; il ne peut convenir à l'Empereur. Il entraîne des conséquences qu'on ne prévoit pas. Ces provinces seraient à reconquérir par l'Empereur; elles ne sont point entre ses mains comme la Valachie et la Moldavie sont maintenant entre les mains des Russes. Il faudrait donc combattre pour les conquérir et combattre encore pour les garder, car les préjugés de ces pays et le caractère des habitants mettraient beaucoup d'obstacles à une possession tranquille. Ces provinces ne seraient pas une acquisition précieuse pour l'Empereur; elles sont peu riches,

sans commerce, sans industrie, et, par leur position, très difficiles à rattacher au centre principal de son Empire. Par cette prétendue compensation, on ne lèguerait à l'Empereur qu'une source de tracasseries à terminer par les armes, sans profit et sans gloire.

Des conséquences plus grandes en seraient le résultat, la destruction de l'Empire ottoman. Ainsi entamé dans le nord et le couchant, il serait impossible qu'il se soutint davantage. La soustraction de la Valachie et de la Moldavie ne lui ôte rien de sa force; il y a vingt ans que ces deux provinces, soumises à l'influence russe, sont perdues pour lui; mais si cette perte est suivie de la séparation des provinces occidentales, l'Empire est frappé au coeur, le reste d'opinion qui le soutient est détruit, la Porte ottomane, menacée par les Russes d'un côté, attaquée par les Français de l'autre, a cessé d'exister. Cette chute de l'Empire ottoman peut - être désirée par le cabinet de Pétersbourg; on sait qu'elle est inévitable; mais il n'est point de la politique des deux cours impériales de l'accélérer; elles doivent la reculer jusqu'au moment où le partage de ces vastes débris pourra se faire d'une manière plus avantageuse pour l'une et pour l'autre, et où elles n'auront pas à craindre qu'une puissance actuellement leur ennemie s'en approprie, par la possession de l'Égypte et des îles, les plus riches dépouilles. C'est la plus forte objection de l'Empereur contre le partage de l'Empire ottoman.

Addition dictée par l'Empereur (Napoléon)

Ainsi, le véritable désir de l'Empereur dans ce moment est que l'Empire ottoman reste dans intégrité actuelle, vivant en paix avec la Russie et la France, ayant pour limites le thalweg du Danube, plus les places que la Turquie a sur ce fleuve, telles qu' Ismail, si toutefois la Russie consent que la France acquière sur la Prusse une augmentation pareille.

Cependant, il est possible que l'idée du partage de l'Empire ottoman soit décidée à Saint - Pétersbourg; dans ce cas, l'intention de l'Empereur est de ne point trop choquer cette cour pour cet objet, préférant faire ce partage seul avec elle, de manière à donner à la France le plus d'influence possible dans le partage, que de porter les Russes à y faire intervenir L'Autriche. Il ne faut donc point se refuser à ce partage, mais déclarer qu'il faut s'entendre verbalement sur cet objet.

Rappelez, Monsieur, à l'Empereur Alexandre les conversations qu'il a eues à ce sujet avec Sa Majesté, et comment les deux Empereurs sont convenus de ne rien entreprendre à cet égard qu'après s'en être entendus, soit dans le voyage à Paris où les deux souverains doivent se réunir. Mais si ces vues de partage existent, tirez-en au moins cette conséquence que l'Empereur des Français ne doit point évacuer la rive gauche de la Vistule, afin d'être prêt à tout événement. Et lorsqu'on vous parlera de l'Albanie et de la Bosnie comme objet de compensation pour l'Empereur, et revenez sur la possession de quelques provinces prussiennes de plus, comme objet d'arrangement parfaitement égal, convenable à tout les intérêts, d'une exécution prompte et facile, et sans aucune de ces conséquences que la politique la plus clairvoyante ne peut prévoir ni prévenir.

L'Empereur ne peut désarmer, lorsque de si grands intérêts sont encore en balance. La Russie occupe les places du Dniester, la Valachie et la Moldavie, et renforce ses armées de ce côté, loin de songer à les appeler. L'Empereur, qui a toute confiance en l'Empereur Alexandre, veut bien régler sa marche sur la sienne; mais il faut que les deux Empires marchent d'un pas égal. Tel sera le principe de la conduite de l'Empereur. Raison, justice, prudence ne lui permettent pas de prendre un autre parti, et aucun obstacle ne pourra le détourner de cette route.

L'Empereur ne désarmera pas. Il n'évacuera les Etats prussiens que quand les négociations pour la paix avec la Turquie seront recommencées, et que l'Empereur Alexandre aura déclaré que son intention est de restituer la Valachie et la Moldavie, ou bien il évacuera partiellement, lorsque les arrangements dont je vous ai parlé, arrangements relatifs à un nouvelle état de choses, auront été convenus entre les deux puissances. L'Empereur est prêt pour l'un ou l'autre parti. L'un et l'autre lui conviennent. En regardant comme plus avantageux à la Russie l'arrangement qui lui laisserait la Valachie et la Moldavie, il le préférerait pour cette unique raison; mais il faudrait, au préalable, s'entendre sur les conditions de l'arrangement et sur la forme à lui donner. Il faudrait, sur les bases que je vous ai développées, qu'il fût fait une convention interprétative du traité de Tilsit, que vous seriez autorisé à signer. Elle garantirait à la Porte l'intégrité des provinces qui lui seraient laissées. Cette convention resterait secrète. Chacun des deux Empereurs énoncerait d'une

manière publique son refut d'évacuer telle ou telle province sous de spécieux prétextes; et l'on arriverait à faire à Paris, d'une part, un traité entre la Russie et la Turquie, sous la médiation de la France, de l'autre part, une convention entre la France et la Prusse, sous la médiation de la Russie, pour sanctionner les arrangements qui auraient été convenus secrètement entre les deux puissances.

Telles sont donc, Monsieur, sur ce point important de politique, les intentions de l'Empereur. Ce qu'il préférerait à tout serait que les Turcs pussent rester en paisible possession de la Valachie et de la Moldavie. Cependant le désir de ménager le cabinet de Saint-Pétersbourg et de s'attacher de plus en plus Alexandre ne l'éloigne pas de lui abandonner ces deux provinces moyennant une juste compensation à prendre dans les provinces prussiennes; et enfin, quoique très éloigné du partage de l'Empire turc et regardant cette mesure comme funeste, il ne veut pas qu'en vous expliquant avec l'Empereur Alexandre et son ministre, vous la commandiez d'une manière absolue; mais il vous prescrit de représenter avec force les motifs qui doivent en faire reculer l'époque. Cet antique projet de l'ambition russe est un lien qui peut attacher la Russie à la France, et, sous ce point de vue, il faut se garder de décourager entièrement ses espérances...

On pourra songer à une expédition dans les Indes; plus elle paraît chimérique, plus la tentative qui en serait faite (et que ne peuvent la France et la Russie?) épouventerait les Anglais. La terreur semée dans les Indes anglaises répèndrait la confusion à Londres et certainement quarante mille Français auxquels la Porte aurait accordé passage par Constantinople, se joignant à quarante mille Russes venus par la Caucase, suffiraient pour épouventer l'Asie et pour en faire la conquête. C'est dans des pareilles vues que l'Empereur a laissé l'ambassadeur qu'il avait nommé pour la Perse se rendre à sa destination...

BIBLIOGRAPHIE SOMMAIRE

Archives :

. Archives du ministère des Affaires étrangères de Paris, dont Turquie, Correspondance politique (1807-1812), Supplément (nu. 24, 1807-1810); Mémoires et Documents de PELISSIER E. (nus. 63-64, 1792-1814); Russie, Correspondance politique (1807-1812); Perse, Correspondance politique (1807-1812) et Mémoires Documents (nu. 7, 1806-1808).

. Archives Nationales de Paris (nus. AD. IV; AD. XV, 54).

. Archives de la Présidence du Conseil d'Istanbul (Başbakanlık Arşivleri) dont les catalogues: Cevdet Tasnifi (Hariciye Vesikaları), Hatt-ı Humayun Tasnifi, İbnü'l-Emin Tasnifi, Name Defterleri, Mühimme Defterleri...

Ouvrages imprimés :

. Correspondance de Napoléon Ier, publiée par ordre de Napoléon III, Paris, 1858-1869, 28 volumes, suivie de

- Des oeuvres de Napoléon à Saint-Hélène, volumes 29 à 32 Paris, 1870, cette publication est incomplète, depuis ont notamment parus:

. BROTONNE de Léonce, Lettres inédites de Napoléon Ier, Paris, 1898 et

- Dernières lettres inédites de Napoléon, Paris, 1903, 2 volumes.

. LECETRE Léon, Lettres inédites de Napoléon Ier, Paris, 1897, 2 volumes.

. PICARD Ernest et TUETÉY Louis, Correspondance inédite de Napoléon Ier, conservée aux Archives de la Guerre, Paris, 1912-1925, 5 volumes, et du premier auteur:

- Napoléon Ier, préceptes et jugements, Paris, 1913.

. MARTENS Ch. de et CUSSY F. DE, Recueil manuel et pratique de traités, conventions et autres actes diplomatiques, Leipzig, 1846-1857.

. CLERQ A. de, Traités de la France depuis 1713 jusqu'à nos jours, Paris, 1864.

. TESTA le Baron de, Recueil des traités de la Porte ottomane avec les puissances étrangères, Paris, 1865, 3 volumes.

. NORADOUNGHIAN Gabriel Efendi, Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman, Paris, Leipzig, 1897-1903, 4 volumes.

. AHMET Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, Tertib-i Cedit, Dersaadet, 1309, 12 volumes (8-10). volumes.

. DRIAULT Edouard, La question d'Orient depuis ses origines jusqu'à nos jours, Paris, 1914 et

- La politique orientale de Napoléon, Sébastiani et Gardan, 1806-1808, Paris, 1904.

. TATISTCHEFF S., Alexandre et Napoléon. D'après leurs correspondances inédites, 1801-1812, Paris, 1891.

- . BRUNEAU André, Tradition et la politique de la France au Levant, Paris, 1932.
- . DUNAN M., Les deux grands à Tilsit, génèse et réalités, Paris, 1937.
- . NOURAVIEF B., L'alliance russo-turque au milieu des guerres napoléoniennes, Paris, 1954.
- . SAÛL N., Russia end the mediterranean, 1797-1807, Londres, 1970.
- . VANDAL Albert, Napoléon et Alexandre Ier. L'alliance russe sous le premier Empire. Paris, 1891.
- . Vahid Paşa, Vahid Paşa'nın Fransa Sefaretnamesi, 1806-1807, Vahid Paşa Kütüphanesi, no. 830, El Yazması, Kütahya.
- . SAVANT Jean, Napoléon, Paris, 1974.
- . TULARD Jean, Napoleon ou le mythe du Sauveur, Paris, 1977.
- . Le Moniteur officiel français de 1807-1812, conservé dans les Archives du ministère des Affaires étrangères de Paris.

TÜRK SOSYAL HAYATINDA' KÖLELİK

Doç. Dr. İSMAİL PARLATIR

İnsanlık kadar eski bir geçmişi olan kölelik, bir insanın bütün varlığı ile bir başkasının tasarrufunda bulunmasıdır. Önceleri savaş esirliği ile ortaya çıkan, beslenen ve sosyal hayata yerleşen kölelik kurumu, zamanla toprağa bağlı kölelik, toplu kölelik ve ev içi hizmeti köleliği biçiminde geniş bir kullanım alanını içine aldı. Bu yapısıyla da yüzyıllar boyu varlığını korudu ve sürdürdü.

Yakın geçmişe değin de gerek ekonomik gerek sosyal hayat içinde vazgeçilmez bir kurum olarak yerleşen kölelik, zaman zaman dünya politikasını etkilemiş, zaman zaman Osmanlı yönetiminde de ön plana çıkmıştır. Üstelik XIX. yüzyılda onun kaldırılması konusunda devletler arası girişimler yoğunlaşmış, ister istemez Osmanlı yönetimi de bu girişimlerden uzak kalamamıştır.

İşte, yüzyıllar boyu gerek dünya gerek Türk sosyal hayatında yerleşen ve varlığını sürdüren bu kurumun, önce tarihi geçmişinin kısa bir değerlendirilmesinde yarar var.

Dünyada kölelik

İnsanlığın tarihi ile birlikte ortaya çıkan kölelik, Eskiçağ boyunca yakın ve orta doğu Avrupa ekonomisinin ve sosyal hayatının değişmez bir unsuru oldu. Ortaçağ ile birlikte bu kurum, hem kaynaklarını hem de kullanım alanlarını genişletti. Üstelik, dünyanın belirli yerlerinde "esir pazarları" kurulmuştu. Öte yanda, Asya ve Avrupa'da köleliğin yayılmasında savaşların büyük rolü olurken bir de buna Afrika'dan *mülteciler akını* ekleniyordu.

Ortaçağ boyunca sosyal hayata iyiden iyiye yerleşen kölelik, Yeniçağ ile birlikte ortaya çıkan Amerika sömürgeciliği ile yeni boyutlar kazandı. Buna, daha çok toplu zenci ticaretini körükleyen Avrupa koloni sistemi eklendi. Deniz ticaretindeki üstünlüklerinden dolayı Batılı devletler, bu sistemi benimsedi ve daha da geliştirdi. Üstelik, köle ticaretini izne bağlayan Asiento (1517) antlaşması yapıldı¹.

¹ Bu konuda geniş bilgi için bak. *Encyclopaedia of the Social Sciences*, "Slavery" (Primitive, Ancient, Mediaeval), New York 1934, Vol. XIV, s. 73-80.

Ekonomik çıkarlar doğrultusunda yoğunlaşan bir köle ticareti, 1618-1786 arasında, yaklaşık 2.13 milyon zencinin Amerika'ya taşınmasını sağladı. Amerika'da, özellikle güney eyaletlerde kölelik, 1865'te patlak veren iç savaşa kadar eski hızını yitirmeden sürdürüldü.

Öte yanda Afrika zenci ticareti, orta doğu ülkelerini de beslemeye başladı. Abbasiler dönemi (750-1258)'nde Bağdat, Doğu'nun en büyük "esir pazarı" durumunda idi. Üstelik, bu imparatorluğun güçsüzleşmesinden yararlanan Türk ve Çerkes köleler, Mısır'da Memlûk Devleti (1250-1517)'ni kuruyordu². Ancak, burada hemen belirtelim ki Amerika'da söz konusu olan ağır iş gücüne ve toplu çalıştırmaya dayalı kölelik, orta doğu müslüman ülkelerinde daha dar bir kullanım alanı, ev içi hizmeti olarak görünüyordu.

Son çağlara kadar böylesine bir seyir gösteren kölelik, zaman zaman da tepkilerle karşılaştı. Nitekim, Stoicism felsefesi savunucuları, köleliğin aleyhinde idiler³. Ancak bu kuruma karşı ilk hareket, bazı İngiliz soylularından geldi. Bunun üzerine kral John (1199-1216), *Mağna Carta* (Büyük ferman) adlı fermanı imzalamak zorunda kaldı (1215). Bu tarihî belgede insan hak ve özgürlüklerinin satılmayacağı söz konusu ediliyordu. Ancak, bu ilk adım büyük bir sonuç getirmedi.

Avrupa kültürünün gelişmesi, köleliğin kaldırılmasında büyük etken olmuştur, denebilir. Nitekim bu düşünce, Fransız ihtilâli (1789) ile önem kazandı. Santa Domingo (Haiti)'nin sömürge-likten kurtulması bunun sonucudur (1804).

Bununla birlikte köleliğin kaldırılmasında İngiltere'nin öncülük ettiği görülür. Bu devlet, ilk olarak Amerika sömürgeciliğine son verdiğini ve esir ticaretini resmen yasakladığını açıkladı (1.5.1087). Arkasından Viyana Bildirisi (8.2.1815) bu yolda devletler arası ilk girişim oldu. Bu bildiriden sonra Fransa, Brezilya ve Portekiz 1816-1830 yılları arasında esir ticaretine son verdiklerini duyurdular. İngiltere, Fransa, Avusturya, Rusya ve Prusya köleliğin kaldırılması için Quintupelvertrag Antlaşması (20.12.1841)'ni imzaladılar.

² *Türk Ansiklopedisi*, "Memlûkler", C. XXIII, s. 485.

³ Roma'nın Stoicism mektebine bağlı feylesoflardan Seneque, köleler için şu sözleri söylüyordu: "Siz onlar esirdir diyorsunuz. Hayır, onlar da insandırlar, onlar da senin gibidir. Senin esir dediğin (insan) senin gibi aynı tohumdan vücuda gelmiştir" (Sadri Maksudî Arsal, *Teokratik Devlet ve Lâik Devlet*, Tanzimat I, Maarif matbaası, İstanbul 1940, s. 85).

Köleliğin yasaklanması bir süre sonra 15.11.1884'te gene gündeme geldi ve 14 devlet, Berlin Konferansı sonunda Berlin Umumi Senedi ile kölelik ve köle alım satımına karşı çıktı. Arkasından Osmanlı İmparatorluğu ile Amerika Birleşik Devletleri'nin de katıldığı 16 devlet, "Kölecilik aleyhtarlığı" olarak nitelenen Bürüksel Konferansı'na katıldı, 2.7.1890 günlü antlaşma ile bu konferans, daha önce gerçekleştirilmiş olunan Berlin Konferansı'nı tamamliyordu. Bu antlaşma, köle ticaretini kesinlikle yasaklarken sömürgelerde de yerli halka geniş haklar getiriyordu. Bunu 10.9.1919 günlü Saint Germain Sözleşmesi izledi. Bu sözleşme ise, daha önce alınan kararlara ek olarak, zorla çalıştırma, uluslararası ve kıtalararası köle ticaretini, evlât edinme ya da borçlanma yolu ile gerçekleştirilen köleliğin ortadan kaldırılmasını kesin güvence altına alıyordu.

Bu tür antlaşmalar gerçekleştirilir ve yürürlüğe konulurken dünyanın değişik ülkelerinde kölelik, ya gizliden gizliye yürütülüyor ya da devlet gözetiminde sürdürülüyordu. Gizliden gizliye köle kullanımını Çin ve Araplar uygularken Rusya da 1917 devriminden sonra kurduğu "esir kampları" ile devlet gözetiminde sürdürülen köleliği sergiliyordu.

Milletler Cemiyeti'nin kurulmasından sonra ise köleliğin kaldırılması konusunda bir başka görüşme gerçekleştirildi. 28 devletin katıldığı 25.9.1926 günlü sözleşme, köleliğin kısa süre içerisinde kaldırılması konusunda çalışmalar yapılmasını öneriyordu. Birleşmiş Milletler ise, kabul edilen "İnsan hakları evrensel beyanname" (10.12.1948)'nin 4. maddesindeki: "Hiçbir kimse kölelik veya kulluk altında bulundurulamaz; kölelik ve köle ticareti, her türlü şekliyle yasaktır" hükmü ile "kölelik"e kesinlikle karşı çıkmıştı. Bu hüküm doğrultusunda bir komisyon, birçok devlette köleliğe benzer uygulamaların bulunduğunu, özellikle Arap yarımadasında bunun klasik biçimiyle sürdürüldüğünü ortaya çıkardı. Bunun üzerine düzenlenen konferansta, köle ticaretinin ve benzeri uygulamaların kesinlikle önüne geçilmesi karar altına alındı (7.9.1956). Üye devletler, bu sözleşmeyi uygulamada gerekli önlemleri almayı üstlendiler. Öte yanda köle ticareti suç sayılırken üye devletler de kendi bayraklarını taşıyan gemilerin köle ticareti yapmasını engellemekle yükümlü tutuldular. Üstelik bu konuda devletler arası iş birliğinin sağlanması da öneriliyordu.

Birleşmiş Milletler'in almış olduğu bu son karar, köle ticaretinin ve köle kullanılmasının ortadan kaldırılmasında büyük rol oynamıştır. Türkiye Cumhuriyeti, bu sözleşmeyi 7.7.1964 yılında onaylamıştır ⁴.

Eski Türklerde kölelik

Geniş anlamı ile dünyadaki köleliği böylece değerlendirdikten sonra eski dönemlerden başlayarak Türk sosyal hayatında bu kurumun varlığı konusuna da bir göz atmak yerinde olur.

Eski Türklerde köleliğin varlığını, Çin kaynaklarından öğreniyoruz. O dönemde Çin'de oldukça gelişmiş olan bu kurum, Türk kavimlerine de geçmiş, özellikle karşılıklı akınlar sonucu alınan esirler, köleliğin yerleşmesinde büyük etken olmuştur.

M. Ö. 300'lerde Çin'de Ch'in yönetimi sırasında dağınık bir durumda bulunan Hunlar'ın devşirilerek Şan-tung'da satılması, Çin tarihinde ilk köle isyanlarına yol açmıştı. Bu olaylar sonucu, özgürlüklerini kazanan Hunlar, Chao sülalesini kurmuşlardı ⁵.

Hunlardan başlayarak eski Türklerde köle kullanılması kaynaklarda söz konusu edilmektedir. Han döneminde bunlar, ev köleleri daha doğrusu büyük evlerde uşak olarak kullanılan hizmetçilerdi. Tobalarda ise kölelerin bir kesimi üretim alanlarında, bir kesimi ise çoban olarak büyük otlaklarda çalıştırılıyordu ⁶. M. Ö. 206 ile M. S. 220 arası Kora kavimlerinde de kölelerin varlığından söz edilmektedir ⁷.

Eski Türklerde köle kullanımı konusunda en sağlam kaynak kuşkusuz yazılı belgelerdir. Bunlar içerisinde eskilik açısından ilk sırayı *Orhun yazıtları* almaktadır. Nitekim yazıtlarda yer yer "kul", "câriye" sözlerine rastlamaktayız ⁸. Ancak bunların verdiği kavram

⁴ Bak. *Meydan Larousse*, "Kölelik", İstanbul 1972, C. 7, s. 532.

⁵ *İslâm Ansiklopedisi*, "Türkler", Cüz: 128, İstanbul 1976, s. 224.

⁶ Prof. W. Eberhard, *Tobalarda Köle Usulü*, Belleten, C. X, S. 37, s. 255.

⁷ Prof. W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, T. T. K. Basımevi, Ankara 1942, s. 15.

⁸ Söz gelişi, Kül - Tegin anıtının doğu yüzündeki 7. satırda: "tabgaç budunğa beglik urı oğlın kul boltı, eşilik kız oğlın küñ boltı" "(Türk halkı - bey olacak erkek evladı ile - Çin halkına - kul oldu, hanımefendi olacak kız evladı ile -Çin halkına-câriye oldu) denmektedir. Buna yakın bir ifade de 24. satırda var. Ayrıca 20. satırda: "budını küñ kul boltı" (Halkı kul ve câriye oldu) (Prof. Saadet Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri*, Ankara 1963, s. 7-9). Bilge Kagan anıtının doğu yüzündeki

geniş olduğu kadar bu kişilerin sosyal durumu konusunda da yeterli ve doyurucu bilgi ile karşılaşamıyoruz.

Uygurlar döneminde ise yeni bulunan *Köle satış belgeleri*'nden bu kurumun varlığını daha açık ve kesin olarak değerlendirebiliyoruz. Bu belgelerden anlaşıldığına göre kadın ve çocuklar, borçlanmadan dolayı köle durumuna düşebildikleri gibi para ve mal karşılığında da satılabilmektedir. Bu konu ile ilgili 14 Uygurca metin bulunmaktadır. Bu belgelerden üçü, önceden köle olmayan kişilerin sonradan köle olarak satılması; sekizi, köle olan kişilerin bir başkasına satılması; biri, kölenin azâd edilmesi; bir başkası, bir köle ile bir câriyenin evlendirilmelerine izin verilmesi; biri de Orta Asya şehirlerinden köle ve câriye satın alınması konusundadır. Ayrıca bir vasiyetnamede de bir ağabey, öteki malları ile birlikte iki kölesini de erkek kardeşine bırakmaktadır⁹.

Köleliğin eski Türklerdeki varlığı, bir de bu konuda kullanılan söz ve kavramlarla ortaya çıkmaktadır. Kök Türkçe ve Uygurcada genel anlamda "kul", "başka birine tâbi kimse, hizmetçi" karşılığında geçmektedir. Câriye için de "kün"ün kullanıldığını görüyoruz¹⁰. "Kün" sözü, "dişi kul" olarak değerlendirilmiş, "kul" gibi genel bir anlam kazanmamıştır; doğrudan doğruya "câriye, kadın köle" anlamına gelmektedir; "karabaş" da aynı anlamdadır. Ayrıca, Uygur metinlerinde bir de "küngüz" sözü var; bu da câriye

36. satırda: "Bu yerde maça kul boltı" (Bu yerde bana kul oldu) (Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları I*, İstanbul 1936, s. 66) sözü ve başka örnekler, Kök Türklerde köle ve câriye kullanılmasını ifade ediyorsa da bunların kullandıkları yerler ve durumlarını aydınlatan geniş bilgiye rastlayamıyoruz.

⁹ Bu konuda şu iki makalede oldukça geniş bilgi var:

N. Yamada, *Uighur Documents of Slaves and Adopted Sons*, "Memoirs of the Faculty of Letters Osaka University", vol. XVI, March 1972, s. 165-268.

P. Zieme, *Drei neue Uigurische Sklavendokumente*, "Altorientalische Forschungen V, Berlin 1977, s. 145-170.

¹⁰ Bu konuda baş vurduğumuz belli başlı sözlükler şunlar:

W. Radloff, *Wörterbuches der Türk - Dialecte II. 2*, Petersburg 1899, s. 1428.
Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, T. D. K. yayını: 260, İstanbul 1968, s. 122-185.

Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Türkisch*, Oxford 1972, s. 615-727.

Maytırsimit, yay: Dr. Şinasi Tekin, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları: 54, Ankara 1976, s. 75/53, 16/6.

karşılığında kullanılmış¹¹. Öte yandan “kulsıg” sözünün de “köleye yakıştır” diye bir anlam taşıdığı söz konusudur¹².

Uygurlardan sonra Karahanlılar, Harzemşahlar ve özellikle Selçuklular dönemlerinde eskiden beri süregelen kölelik, artık yavaş yavaş yerleşik hayata geçen Türklerde kesin çizgilerle belirmeye başlar. Nitekim, Harzemşahların kurucusu Anuş Tigin, Selçuklu emirlerinden Bilgi Tigin tarafından Gürcistan’da satın alınarak sarayda yetiştirilmiş ve sonra Harez m valiliğine gönderilmiş Garca adlı bir Türk kölesidir. Ayrıca, X. yüzyılda en güzel ve en beğenilen kölelerin Türk illerinden satın alınanlar olduğunu, Horasan’da Türk köle ve câriyelerin değerlerinin 3000 dinara kadar çıktığını, o yüzyıl coğrafyacılarından İbni Havkal, *Kitabü Sûreti’l-arz* adlı eserinde söylüyor¹³.

İşte bu dönem sosyal hayatında daha da artan köleliğin varlığını, Türk kültür tarihinin en eski ve önemli belgelerinden olan *Divanü Lûgati’t-Türk*’te bulabiliyoruz. Türklerin islâmiyete geçişlerinin ilk yüzyılında yazılmış olmasına karşın Türk yaşayışının gerek kendi döneminde gerek geçmişine özgü çok zengin malzemeyi içine alan bu önemli kaynakta, köle için genel olarak “kul” denilmektedir¹⁴. Ayrıca, “tigin” sözünün de kul, köle için kullanıldığı görülür¹⁵. Kâşgarlı, rengi gümüş gibi olan köleye “gümüş tigin”, güçlü kuvvetli köleye “güç tigin”, doğan (çağrı) kuşu gibi yırtıcı köleye de “çağrı tigin” denildiğini belirtiyor¹⁶. Ayrıca, erkek ve dişi ayrımı gözetilmeden kölelere “karabaş” adının verildiği de söz konusudur.

Öte yanda köleliğin XI. yüzyıl topluluklarında geniş yer tutan bir kurum olduğunu, *Divan*’da gerek onlara verilen adlardan

¹¹ W. Bang und A. von Gabain, *Türkisch Turfan - Texte IV*, Berlin 1930, s. 10.

¹² Gabain, *Alltürkische Grammatik*, Leipzig 1951, s. 330.

¹³ Reşat Genç, *Divanü Lûgati’t-Türk’e göre XI. yy’da Türk İllerinin Siyasî, Etnik, Sosyal ve Kültürel Durumu*, Basılmamış Doktora Tezi, DTCF Kütüphanesi, s. 76.

¹⁴ *Divanü Lûgati’t-Türk Dizini*, yay. Besim Atalay, Ankara 1943, s. 375.

¹⁵ A. g. e., s. 593.

¹⁶ *Divanü Lûgati’t-Türk Tercümesi*, yay. Besim Atalay, C. I, Ankara 1939, s. 413-414.

gerek kölelerin sosyal hayattaki durumunu yansıtan sözlerden anlamaktayız ¹⁷.

X. yüzyıldan başlayarak Türk illerine yavaş yavaş giren Müslümanlık, öteden beri süregelen kölelik kurumuna yeni değer yargıları da katmıştır. Üstelik, islâm dininin yerleşip yayılması, bu değer yargılarını da birlikte getirmiş ve kölelik bir de “şeriat” hükümlerine göre yön kazanmıştır. Durum böyle olunca, islâm dininin bu kuruma bakış tarzını da gözden uzak tutmamak gerekiyor.

İslâmda kölelik

İslâm dini köleliği değerlendirirken bu kurumun Arap dünyasındaki yapısını göz önüne alıyor. Çünkü, islâmiyetten önce özellikle “Cahiliyye” döneminde kölelik, önemli bir sosyal kurum durumundaydı. Köleler, sert ve acımasız davranışlarla karşı karşıya kalıyordu ¹⁸.

İslâmiyetten sonra da bu kurumun sürdürüldüğü görülüyor. Bunda, “İslâm fütuhâtı”nın rolü büyüktür. Çünkü, Hz. Peygamber’in Arap kabileleri ile yaptığı savaşlarda, kadın ve çocuklar da olmak üzere, ele geçirilen savaş esirleri, eski Arap geleneklerine göre “fidye-i necat” (kurtuluş akçası) ödemeleri gerekiyordu. Bunu ödeyememe durumunda ise “esaret”e düşülüyordu. Bunun sonucu olarak da köle ve câriye kullanımı Arap dünyasında hoş görü ile karşılanıyordu.

Burada, üzerinde önemle durulması gereken nokta, islâmiyetin kölelik kurumuna, eskiye göre, daha toleranslı bir bakış tarzı getirmesidir. Şöyle ki *Kur’ân-ı Kerîm*’de, “Köle ve câriyelere iyilik ve güzellikle muamele edilmesi, onlara karşı cabbarlıktan kaçınılması” ¹⁹ önerilmektedir. Ayrıca, “Kölelerin korunması, rızklarının tam ve eksiksiz verilmesi, çünkü o rızkın da Allah’tan geldiği” ²⁰ öğütlenmektedir.

¹⁷ A.g.e., C. I, s. 477, C. II, s. 277.

Câriyelere verilen adlar için bak:

A.g.e., C. I, s. 80, 134, 326, 473.

C. II, s. 186, 248, 285.

C. III, s. 30, 358, 380, 385.

¹⁸ Neşet Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, A. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayını: 41, Ankara 1963, s. 122-123.

¹⁹ *Kur’ân-ı Kerîm*, “Nisâ” Sûresi, 36. âyet.

²⁰ *Kur’ân-ı Kerîm*, “Nahl” Sûresi, 71. âyet.

Öte yanda, kölelere iyi davranılması ve onların korunması konusunda da Hz. Muhammed'in birçok *hadis*'leri ile karşılaşırız. Söz gelişi: "... yine sizin biriniz (mamlûküne) kulum, câriyem! diye hitap etmesin (Çünkü hepiniz Allah'ın kulusunuz, hepiniz memlûksunuz) ve lâkin yiğitim, kızım, oğlum! diye seslensin..."²¹ ya da "Herhangi bir kişi müslim bir rakabe âzâdlarsa Allah, onun her uzvuna (mukabil), âzâd edenin bir uzvunu (cehennem) ateşinden halâs eder"²² veya "Sizden biriniz hâdimini döğdüğünde yüzüne vurmaktan ictinab etsin"²³ gibi hadisler, köleliği koruyucu niteliktedir.

Bir de "şeriat" açısından konuya bakılırsa, esirlerin hukuki durumlarının değişik hükümlere bağlandığı görülür. Öncelikle köleler, efendinin malı olarak kabul edilmiştir. Onlara herhangi bir kanuni yetki tanınmamıştır. Köleler, ne "vasî" ne de "nâzır" olabilirler; bütün kazançları efendileri içindir. Gene bu hükümlere göre, kadın köleler, efendilerinin malı olduğu için onların "istifrâş" (odalık)'ı olabilirler, aralarında nikâha gerek yoktur. Erkek köleler ise efendilerinin izni ile iki kere nikâh edebilirler; ancak bunlar, evleneceği kadının efendisine vermek zorunda olduğu "mehir"i çalışarak ödemek durumunda kalır. Eğer bir köle, karısını boşamışsa, "iddet" (bekleme) süresi içinde o kadını yeniden alabilir; fakat, ikinci kez boşamışsa "talâk" kesinleşir²⁴.

Öte yanda başka biri ile evli olan câriyenin çocukları, köle olarak efendinin malı sayılır; çocuk, câriyenin sahibinden olmuşsa hürdür. Bu hüküm, eski Araplardaki, "Çocuk batna çeker, yani çocuk annenin medenî haline uyar. Bunun için çocuk her durumda köle olarak doğar" anlayışını kaldırmış oluyordu. Bundan dolayı bir kişi, satın alma yoluyla veya bir başka câriye edinmişse, câriyenin gebe olup olmadığını anlamak için bir süre beklemesi gerekir. Buna, "istibrâ" (beklemek ya da câriyenin rahminin boş olup olmadığını araştırmak) denir²⁵.

²¹ *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları: 123/4, Ankara 1970, C. 7, s. 463, 1119. hadis.

²² A.g.e., C. 7, s. 442, 1111. hadis.

²³ A.g.e., C. 7, s. 465, 1121. hadis.

²⁴ Juynbol, "Şeriate göre esirlerin hukuki vaziyeti", *İslâm Ansiklopedisi*, Cüz: 2, İstanbul 1970, s. 111.

²⁵ Sabri Şakir Ansay, *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku*, Ankara 1958, s. 68-69.

İslâmda köleliğin bir başka önemli noktası da “âzâdlık” kuru- mudur. Bu yolla bir köle, özgürlüğüne kavuşabilir. “Âzâdlık”ı, islâm dininin desteklediği ve salık verdiği bir gerçek. Çünkü Hz. Muhammed’in bu konudaki sözleri gözden uzak tutulmamalıdır.

“Âzâdlık” genel olarak üç yolla gerçekleşebiliyor. Birincisi, efendinin kölesine “Ben öldüğümde hürsün” demesiyle olabiliyor; buna “tedbîr” adı veriliyor. İkincisi, efendinin sağlığında “Bundan böyle hürsün” demesi ile gerçekleşiyor. Efendi bunu yaparken o kölenin üzerinde başkalarının hissesi varsa onları da ödemek zorunda kalıyor; ödemiyorsa o köle, yarı hür kabul ediliyor ki buna “muba’az” deniliyor. Üçüncüsü ve en çok geçerli olanı, kölenin çalışarak bedeli- ni ödemesi ile ortaya çıkıyor. Bu tür “âzâdlık”a da “mükâteb” adı veriliyor ²⁶.

Ana çizgileri ile verdiğimiz bu hükümler ve öteki incelikleri iyiden iyiye gözden geçirilecek olursa, İslâm dininin kölelik kurumunu katı kalıplardan kurtardığı, onu yumuşatıcı ve daha insanca davranışlara bağlamaya çalıştığı söylenebilir.

İslâmiyetten sonra Türklerde kölelik

İslâmiyetin kabulünden sonra Türk sosyal hayatında kölelik yeni değerler ve kullanım alanları kazanmaya başlar.

Selçuklular döneminde sultanların hizmetinde özel olarak yetiştirilmiş köleler bulunmaktaydı. Bu kölelerin en önde gelen görevleri “hâciblik”ti ²⁷.

Öte yanda Selçuklular, devlet hizmetinde ve orduda kullanmak üzere Türkmenlere büyük değer ve önem veriyorlardı. Her ne kadar Türkmenler, devlete büyük sıkıntı ve güçlükler yaratmışlarsa da onların arasından seçilen binlerce genç, “gulam” (kölelik) sistemine göre yetiştirilmiş; bu yetişen gençler, sultanların hizmetlerinde bulunmuşlar, devlete gönülden bağlanmışlardır ²⁸. Orduda ise bu satın alınan çocuklar, özellikle Samanoğulları döneminde belirli yöntemler doğrultusunda eğitilmişler ve “hassa kı-

²⁶ A.g.e., s. 70-71.

²⁷ M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, T. T. K. Basımevi, Ankara 1954, s. 45.

²⁸ M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1963, s. 164.

taları”nda görev almışlardır²⁹. Özel olarak devşirilen ve yetiştirilen bu kölelerin savaşlardaki başarıları da gözden uzak tutulmamalıdır. Söz gelişi, Malazgirt Savaşı’nda Bizans İmparatoru’nu esir alan bir köledir. Nitekim bu köleyi Alp Arslan el üstünde tutmuştur³⁰.

Bu dönemde câriyelere verilen değeri ise onların saraydaki varlıklarından anlıyoruz. Üstelik, sultanlar tarafından birçok câriyenin başkalarına armağan olarak verildiği de görülmektedir³¹.

Selçukluların Türk köleleri kullanmada daha değişik bir yöntem uyguladıkları dikkati çekiyor. Onlar, bu köleleri genellikle eğitmek ve yetiştirmek eğilimindedirler. Başka kölelerin yaptıkları ev süpürmek, hayvanlara bakmak vb. işlerde onları kullanmazlar, devlet hizmeti için yetiştirirlerdi. Nitekim birçok Türk köle, devlet görevinde ve orduda önemli yerlere kadar yükselmişlerdi³².

Selçuklulardan sonra Osmanlı devletinin kurulması ve imparatorluğa geçmesi ile kölelik kurumu, daha da gelişmiş, din ve devletin sağladığı hoş görü ile sosyal hayatta önemli bir yer etmiştir.

Osmanlıların kuruluşundan sonra devlet, genişleme politikası gereği hem Anadolu’ya hem de Rumeli’ye akınlar düzenlemeye başlar. Bu akınlar sonucu elde edilen başarılar, birçok savaş ganimetleri yanında sayısız esirlerin de ele geçmesini sağlıyordu. Bu esirler, genellikle devlet ve saray hizmetinde kullanılırken câriyelerin sayısı da gün geçtikçe artıyordu. Osmanoğullarının ilk başşehri Bursa’da, ikinci başşehri Edirne’de savaş sonrası elde edilen esirlerin satıldığı “esir pazarları” vardı³³.

Osmanlı devletinde kölelerin saray hizmetinde kullanılması ve özellikle câriyelerin saraya girmesi, Orhan Bey zamanından

²⁹ A.g.e., s. 15.

³⁰ A.g.e., s. 274.

³¹ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *XII-XIII. Asırlarda Anadoludaki Fikir Hareketleri ile İctimat Müesseselere Bakış*, III. Tarih Kongresi, Türk Tarih Kurumu IX. seri no: 3, Ankara 1948, s. 293.

³² M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri 4, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1976, s. 117.

³³ Halil Sahillioğlu, *XV. yüzyılın sonu ile XVI. yüzyılın başında Bursa’da kölelerin sosyal ve ekonomik hayattaki yeri*, “O. D. T. Ü. Gelişme Dergisi”, 1979-1980 özel sayısı, s. 67.

İ. Hakkı Konyalı, *Câriyeler ve Esir Pazarı*, “Tarih Dünyası”, yıl 1, S. 2, 1 Mayıs 1950.

başlayarak gittikçe arttı. Fatih döneminde kurulan “Harem”, “câriyelik” kurumunun oluşmasında, gelişmesinde ve revaç bulmasında büyük etken olmuştur³⁴. Üstelik, I. Bayezid döneminde “Hadım Ağalığı”nın varlığı söz konusu olduğuna göre “Harem” hayatının başlangıcı daha da geriye götürülebilir³⁵.

“Harem”in sarayda yerleşmesi ve câriyelerle bezenmesi, yeni uygulamaları birlikte getirdi. O zamana değin padişahların Türk kızları ile evlenmeleri geleneği bir kenara itildi, câriyeler ile evlenme ya da onlarla düşüp kalkma alışkanlıkları baş gösterdi. Bu yolu açan da Kanunî oldu. O dönemde saray, çok sayıda esir ve câriyelerle dolmuştu. Nitekim bu câriyelerden olan Ukranyalı Rokzalan (Hürrem Sultan) ile evlenen Sultan Süleyman, sarayda kadın çekişmelerine yol açmış oluyordu³⁶.

XVI. yüzyılda iyiden iyiye gelişen bu saray geleneği, II. Osman ile ilk tepkiyi görür. Bu padişah, saray geleneklerini değiştirmek, “Harem-i hümayun”u kaldırmak, sultanların Türk âilelerden kız almasına yeniden yol açmak emelini gütmeye başladı. Bunun sonucu olarak önce Şeyhülislâm Esat Efendi’nin daha sonra Pertev Paşa’nın kızı ile evlendi³⁷. Ancak onun bu yolda attığı adım, kendisinden sonra gelenlerce sürdürülemedi.

Sarayda böylesine yerleşen kölelik kurumu, bir başka açıdan devlet ve ordu adına da işletiliyordu. Selçuklularda görülen “Gulam” sistemi, Osmanlılarda 1362’de benimsenen “Pencik Kanunu” gereğince “Acemi oğlan” olarak karşımıza çıkıyor. Osmanlıların “Rumeli fetihleri” ile elde edilen esirlerden bir bölümü “Acemi teşkilâtı”na alınır, bir bölümü de saraya ayrılırdı. “Acemi teşkilâtı”na alınanlar, ordu için yetiştirilir; saraya ayrılanlar ise Edirne sarayı, Galatasarayı ve Atmeydanı’ndaki İbrahim Paşa sarayında eğiti-

³⁴ Ziya Ergins, *Osmanlı Haremi Ne zaman Kuruldu*, “Tarih Dünyası”, yıl 1, S. 8-9, 15 Ağustos 1950.

³⁵ M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar*, Evkaf Matbaası, İstanbul 1932, s. 210.

³⁶ Çağatay Uluçay, *Harem II*. T. T. K. Basımevi, Ankara 1971, s. 11.

İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, T. T. K. Basımevi, Ankara 1945, s. 146-147.

Faruk Sümer, *Osmanlı Sarayında Kadın*, “Resimli Tarih Mecmuası” VI/68, İstanbul 1955.

³⁷ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, T. T. K. Basımevi, Ankara 1945, s. 146.

lirlerdi. Acemi oğlanları içinde Bosnalı müslümanlar ise doğrudan doğruya saray hizmetine alınıyorlardı³⁸. Bu da kölelik kurumunun bir başka görünümünü sergiliyordu.

Varlığını sürdürdüğü yüzyıllar boyunca bu kurumun sosyal hayattaki görünümü de dikkat çekicidir. “Esir kaynakları”, “Esir pazarları”, “Esir alım satımındaki tutum ve resmî işlemler”, “Esirlerin satıldıkları yerler”, “Esirlere yapılan davranışlar”, “Gördükleri eğitim ve kullanıldıkları yerler”, “Efendilerinin onlar üzerindeki hak ve yetkileri” gibi konular, kölelik kurumunun en belirgin unsurları olarak karşımıza çıkar.

“Esir kaynakları”, öncelikle savaşlar, insan avcılığı, hediye verme yolu ve ticaret olarak dört ana grupta toplanabilir.

Esir elde edilmesinde ilk sırayı savaşlar alırlar. Osmanlı kanunlarına göre savaşta elde edilen esirlerin beşte biri padişaha düşmekte idi; kalanları ise öteki devlet büyükleri paylaşırdı. Nitekim, imparatorluğun yükselme döneminde, özellikle Koca Sinan Paşa'nın serdarlığı sıralarında esir sayısı öylesine çoğalmıştı ki bunların yaşlıları, kendilerinden fidye dahi istenmeden serbest bırakılmıştı³⁹.

Savaşlar dışında sınır boylarındaki akıncı güçlerin küçük çaptaki ileri harekâtı, esir elde edilmesinde bir başka yol olarak karşımıza çıkıyor. Akıncılar, güz aylarında devletin gösterdiği hedeflere karşı akınlar yaparlardı. Bu akınlarda birçok ganimet yanında elde edilen binlerce genç ve güzel kızlarla oğlanlar, İstanbul esir pazarlarına gönderiliyordu.

Bir de bu işi geçim vasıtası olarak kullanan yeniçeriler de vardı. İnsan avcılığı biçiminde Azak, Kılburun, Özi, Çehrin, Hotin, Kamanıçe, Bosna, Kilis, Açu, Tiflis vb. kalelerde nöbetçi olan yeniçeriler, Kazak, Kalmuk, Nogay, Çerkes beyleri ve Tatar Hanları ile iş birliği yaparak esir toplarlardı. 1699 Karlofça ve 1700 İstanbul antlaşmaları ile bu yol yasaklanmıştır⁴⁰. Bunların yanı sıra insan avcılarının da küçük çapta esir elde ettikleri söz konusudur. Kafkasya'nın güzel kızları, kırlara veya dere kenarlarına gezmeye çık-

³⁸ Aydın Taneri, *Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı Teşkilâtı*, Ankara 1978, s. 67.

³⁹ Halil Sahillioğlu, *XV. yy'ın sonu ile XVI. yy'ın başında Bursa'da Kölelerin sosyal ve Ekonomik Hayattaki yeri*, “O. D. T. Ü. Gelişme Dergisi”, 1979-80 özel sayısı, s. 69.

⁴⁰ *Türk Ansiklopedisi*, “Esir” maddesi C. XV, s. 402.

tıklarında bu kişilerce kaçırılır ya da evlenme sözü ile kandırılarak İstanbul'a getirilirdi ⁴¹. Öte yanda korsan avcılığını da buraya eklemek gerekir ⁴².

Hediye verme yolu da köle elde edilmesinin bir başka yönü olarak karşımıza çıkıyor. Önce devletler arasında köle ve câriyeler sunulması yaygın bir gelenektir. Bu, daha çok güçsüz devletlerin güçlü padişahları onurlandırmak ya da onlara yaranmak için seçtikleri bir yoldu. Osmanlı "Harem"i bu yoldan birçok köle ve özellikle câriye kazanmıştı ⁴³.

Esir kaynaklarının en önemlisi ve klasik olanı, "satın alma" yoludur. Eskiçağ'dan beri süregelen bu ticarî gelenek, Osmanlı İmparatorluğu boyunca sürmüş, üstelik büyük bir kazanç yolu olmuştur. Esir ticareti de iki ayrı kolda seyir gösteriyordu. Birincisi, bu iş ile uğraşanların esirleri elde ettikleri bölgelerdir. Nitekim Osmanlı devletinde esir ticaretini besleyen dört ana bölge söz konusudur. Birincisi Kafkas bölgesidir ki Çerkes, Abaza, Gürcü köleler bu bölgeden geliyordu. Fatih döneminden sonra artan Arap ve Zenci köleleri toplama merkezleri, Afrika'da "Musavvâ", Arabis-

⁴¹ Leyla Saz, *Harem'in İçyüzü*, yay: Sadi Borak, Milliyet yayınları, Sıralar Matbaası, İstanbul 1974, s. 42.

⁴² Hammer, *Devlet-i Osmaniyye Tarihi*, müt. Mehmet Ata, C. 7, İstanbul 1332, s. 13.

Öte yanda Korsan avcılığı konusunda ünlü Fransız gezginci Ubıçını şunları söylüyor: "... Fatih'in annesi Fransız imiş, daha önce Bizans imparatoru Ioannis Paleologos'la nişanlanmış; prensesi getiren gemi, kaptan-ı derya Sarıca Paşa tarafından zabtedilmiş, O devirde tahtta olan II. Murat kızın dirahomasını teşkil eden gemi hamulesini kaptan-ı deryaya bırakmış, fakat kızı haremine almış. Zekâsını ve zerafetini beğenerek bir süre sonra onunla evlenmiş. II. Mehmet bu evlilikten doğmuş" (*1855'te Türkiye*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, s. 103). Ancak burada hemen şunu belirtelim ki Fatih'in annesi, Ubıçını'nın dediği gibi Fransız değil İsfendiyaroğlu Damad II. İbrahim Bey'in kızı Hümâ Hatun'dur (bak. *Türk Ansiklopedisi*, "Hümâ Hatun" maddesi, C. XIX, s. 405).

Gene Ubıçını, bir başka yorumunda II. Mahmud'un annesi için de Fransız diyor (A.g.e. s. 104). Oysa II. Mahmud'un annesi Nakış-ı Dil Vâlide Sultan'dır ve Gürcü asıllıdır (bak. *Türk Ansiklopedisi*, "Nakış-ı Dil Vâlide Sultan" maddesi, C. XXV, s. 88). Bu yanlışlık Vâlide Sultan'ın Frenk esirler arasında Saray'a getirilmesinden kaynaklanıyor olsa gerek. Bunlar bize yabancıların bu konularda verdiği bilgilerin iyice değerlendirilmesi ve araştırılması gerektiğini gösteriyor.

⁴³ Adnan Giz, *Gülnüş Sultan*, "Tarih Dünyası", yıl. 1, 15 Nisan 1950.

tan'da "Cidde" idi. Kuzey Afrika'da ise Libya, Tunus, Cezayir ve Senegal ayrı bir bölge olarak karşımıza çıkıyor. Yunanistan, Sırbistan, Bulgaristan yanında daha kuzeyde Lehistan, Macaristan, Ukrayna, Polonya ve Rusya, Balkan bölgesini oluşturuyordu.

Kölelerin elde edilmesinde bir başka önemli yer "esir pazarları" idi. Yukarıdan beri saydığımız değişik esir kaynaklarından toplanarak "esir pazarları"na getirilen köleler, mal gibi alınıp satılmışlardır. İstanbul'a gelen kölelerin birçoğu ise bu güzel şehirde yaşama arzusu ile satılmayı kendileri istiyordu: "Bir diyar-ı is-lâmda öleyim" dileği, daha çok Çerkesler arasında yaygındı ⁴⁴.

Esir ticaretine dinin hoş görü ile bakması bir yana onun devlete kazandırdığı gelirler de bu ticaretin devletçe destek görmesini sağlamıştır. Başbakanlık Arşivi'nin 78 numaralı *Mühimme Defteri*'nde 26 cemaziyelevvel 1018 (1609) tarihli İstanbul kadısına çıkarılan bir buyruk ile padişah, bir "esir hanı" yapılmasını istemektedir. Bunun üzerine Bedesten'in soluna sonradan "Tavuk Pazarı" da denilen yere altlı üstlü 300 odalı büyük bir han yaptırıldı. İmparatorluğun başından beri düzensiz ve dağınık yerlerde sürdürülen köle alım satımı, daha önce III. Murad döneminde eski ve yeni Bedestenlerde merkezileştirilmişti; arkasından I. Ahmed'in bu buyruğu ile esir ticareti bir pazarda toplanmış oldu. Nitekim bu han, esir ticaretinin yasaklandığı tarihe kadar varlığını sürdürmüştür. Daha sonraki yıllarda Fatih ve Üsküdar'da da "esir pazarı"nın kurulduğu görülmektedir. Üstelik, Çerkes ve Gürcü kölelerin "Avret pazarı"nda, zencilerin de "Tiryaki çarşısı"nda pazarlandıkları söz konusudur ⁴⁵.

Öte yanda satılmaları sırasında köleler, hiçbir söz hakkına sahip değillerdi. Efendileri ya da satıcıları neye karar verirlerse ona uyarlardı. Köleyi satın alacak kişi, onu en ince hatlarına kadar gözden geçirir, erkeklerin güçlü kuvvetli olanları seçilirdi. Eğer satın alınacak câriye, "odalık" olacak ise satın alacak kişi, kızın göğsünü, kollarını, bacaklarını bir iyi kontrol ederdi, buna karşı çıkanların

⁴⁴ Mehmet Fetgeri, *Osmanlı Âlem-i İctimâsinde Çerkes Kadınları*, Zerafet Matbaası, İstanbul 1330, s. 43.

⁴⁵ Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Bir Zamanlar İstanbul*, Tercüman 1001 Temel Eser: 11, İstanbul 1978, s. 60.

İ. Hakkı Konyalı, *Cariyeler ve Esir Pazarı*, "Tarih Dünyası", yıl. 1, S. 2, 1 Mayıs 1950.

cezası büyük olurdu. Ayrıca, özellikle kadın kölelerin zaman zaman uygunsuz satışlar ile karşı karşıya kaldıkları da söz konusudur. Bunların başında “fuhuşa teşvik” geliyor. Bu yol, İstanbul’daki azınlıkların veya yabancıların zenginlerine, beğendikleri kızları sözde denemek üzere geçici bir süre bırakmakla gerçekleştiriliyordu. Yer yer aynı yolu esircilerin, uçarı gençlere de tanıdıkları oluyordu. Bunun farkına varan padişah, İstanbul kadılığına gönderdiği H. 967/M. 1559, H. 983/M. 1575, H. 991/M. 1583 tarihli buyruklar ile bu uygunsuz satışların durdurulmasını, özellikle müslüman olamayan azınlıklara câriye satılmasını yasaklamıştı⁴⁶. Buna karşın sözü edilen ahlâk dışı ticaretin el altından yer yer sürdürüldüğü de anlaşılıyor.

Esir pazarlarından ya da öteki kaynaklardan elde edilen köle ve câriyelerin kullanıldıkları yerler ile onların yaptıkları hizmetler de değişiklik gösteriyor. Kullanıldıkları yerleri de saray ve konak çevresi olarak iki ana grupta toplayabiliriz.

“Saray” denilince akla öncelikle “Harem” gelir. Bu bölüm, sarayın kapalı olduğu kadar en ilgi çekici ve bilinmeyen yerlerinden biridir. “Harem” konusunda bugüne değin gerek yerli gerek yabancı gözlemci ve araştırmacılarca birçok yazı yazılmış, değişik söylentiler ortaya atılmıştır. Ancak, bunların doğruluğu kesin değildir⁴⁷. Bununla birlikte Ayşe Sultan, Leylâ Saz, Prenses Cavidan gibi o hayatın içinden çıkmış, o ortamı yaşamış olanların anlari bize gerçek “Harem”i bir parça olsun gerçek yönleri ile verebilmektedir.

“Harem”in önde gelen unsuru, “câriyelik kurumu”dur. Saray’a yeni gelen câriyelerin belli kurallar çerçevesinde oraya uyumu öncelikle sağlanırdı. Arkasından “Harem kanunları” işleme

⁴⁶ R. Ekrem Koçu, *Esirler ve Esirciler*, “Hayat Tarih” mecmuası, C. 1, S. 5.

⁴⁷ Nitekim Türkiye’ye gelen yabancıların birçoğu, bu gerçeği açıklıkla dile getirmişlerdir. Söz gelişi, B. D. Fontmagne, “Söylentiye göre (Abdülmedid) yedi nikâhlı karısı, on dört hususî câriyesi varmış. Aslında Harem’inde hiç görmediği sekiz yüze yakın kadını varmış” (*Kırım Harbi Sonrasında İstanbul*, çev: Gülçiçek Soytürk, Tercüman 1001 Temel Eser: 110, İstanbul 1977, s. 232) derken bu gerçeği dile getirmiş oluyor. Daha doğrusu bütünüyle anlatılanlar sürekllice “-mış” larla karşımıza çıkıyor.

başlardı ⁴⁸. Saray'da câriyelerin varlığı öteki hizmetlileri de birlikte getiriyordu.

“Saray”dan sonra konak ve çevresi içinde kölelerin kullanılması ise, kaynaklandığı Saray'a göre, daha değişik bir görünüm içindedir. Buralarda köle sayısı daha az olduğu için onlarla tek tek ve yakından ilgilenme geleneği yaygındı. Efendiler, kölelere çoğunlukla ana-baba gibi davranırlar, onların yetişmeleri için ellerinden geleni esirgemezlerdi. Üstelik, kadın köleleri yaşlanmadan “âzâd” ederek kendilerine uygun bir kocaya verirlerdi. Öte yanda iyiliksever vezirler ya da varlıklı kimseler, zeki ve uyanık kölelerini eğitime ve yetiştirme yoluna gitmişler; üstelik onların devlet katında önemli yerlere gelmesinde yardımcı olmuşlardır. Nitekim bu yolla vezirliklere kadar yükselen köleler ile karşılaşırız ⁴⁹.

⁴⁸ “Harem” geleneklerine göre buraya ilk gelen câriye sıkı bir kontrolden geçiyor. Arkasından eğer müslüman değilse, “kelime-i şehâdet” getirtiliyor, müslüman ediliyor ve onun eğitimine geçiliyor (Leyla Saz, *Harem'in İçyüzü*, yay: Sadi Borak, Milliyet yayınları, İstanbul 1974, s. 46). Bunun için sarayda özel hocalar görev yapıyordu. Söz gelişi, Çöğürçü Osman, Neyzen Mehmet Çelebi, Kemânî Ahmet Çelebi, Hânende Receb Çelebi ile Kuklacı Usturacı Mehmet bu görevler ile saraya girip çıkıyorlardı. (İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, T. T. K. Basımevi, Ankara 1945, s. 150). Bunların içinde de en ünlüsü, Türk musikisinin en büyük bestekârlarından Hacı Ârif Bey idi. Bu yolda eğitilen kızlar, zamanla câriye, şâgird, usta ve gedikli derecelerine yükseliyorlardı. Bu derecelerden geçerek padişahın hizmetine geçenlere “kadın” ünvanı verildi. Padişahın birden fazla kadını varsa, I. Kadın, II. Kadın, III. Kadın ... diye anılırlardı. Çocuk doğuranlara ise “Haseki” denilirdi (A.g.c. s. 147). “Harem” içindeki bir gelenek de câriyelere fetanlıkları, güzellikleri, karakterleri ya da görünüşleri dikkate alınarak yeni adlar verilirdi. “Hoş-nevâ, Hande-rû, Mâh-cemâl, Mihr-i cân, Neş'e-dil, Nakş-ı nigâr, Nev-res, Sâye-perver, Sanavber, Şevk-efzâ, Şive-kâr, Tübâ, Tal'at, Zîşân v.b.” (Çağatay Uluçay, *Harem II*, T. T. K. Basımevi, Ankara 1978, s. 18; *Eski Câriye isimleri*, Vesikâ, “Hayat-Tarihi Mecmuası”. C. I, S. 6).

⁴⁹ Bunlardan birkaçı: XVI. yy'da İskender Çelebi, XIX. yy'da Koca Hüsrev Paşa (*Türk Ansiklopedisi*, “Kölelik” maddesi). Anadolu beyler beyi ve valilerden İshak Paşa, devşirmelerden olup Saruhanlı'nın kölesi idi; Gedik Ahmed Paşa, devşirmelerdendi; Hasan Paşa (Cezayirli) Anadolu Valisi Ömer Paşa'nın esâretindedir, Şahin Ali Paşa, Çelik Mehmet Paşa'nın kölesidir; Hüsrev Paşa, Çavuşbaşı Said Efendi'nin kölesidir (İ. H. Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, İstanbul 1932, s. 158, 169, 173). Son devir devlet adamlarından Asaf Damad Mahmud Celâleddin Paşa, Hüsrev Paşa'nın kölesi ve II. Mahmud'un kızlarından Saliha Sultan'ın kocasıdır (I. M. Kemal İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, cüz I, s. 41). Ayrıca, bu konuda pek çok ünlü kişinin adlarına “*Sicill-i Osmânî*”de rastlamak mümkündür.

Osmanlı sosyal hayatında, özellikle konak, köşk ve varlıklı ailelerin evlerinde, kadın kölelerin önemli bir yeri vardı. Değişik yollardan elde edilen câriyeler, çoğunlukla “odalık” olarak alınırdu. Ancak, bu odalıklar yüzünden birçok ailelerde kıskançlıklar sonucu büyük geçimsizlikler baş göstermiş, üstelik bu ortamdan en çok etkilenenler de câriyeler olmuştur.

Erkek köleler ise daha çok ayak işlerinde kullanılıyordu. Yetenekli olanlarına ya da iş bilenlerine konak yönetiminin bile verildiği oluyordu. Ancak, şurası bir gerçek ki câriyelere göre erkek kölelere yapılan davranışlar daha soğuktu⁵⁰.

Köleler arasında en çok güçlük çekenler, kuşkusuz Türkçe bilmeyenler ve özellikle Arap ve Zenci olanları idi. Bunlar, çoğunlukla mutfağa sokulur, çamaşıra verilir, “âzâd” edilecekleri güne kadar günleri ocak başında geçirdi. Gene de durumlarından yakınmazlardı.

Saray, konak, köşk ve çevresinde yoğunlaşan kölelik, alt ke sime doğru inildikçe pek rağbet görmez, zaman zaman orta halli ailelerin köle kullandıkları söz konusudur. Ancak bu durum, konak ve köşk çevresindeki kadar değildir. Üstelik konak çevresinin köle kullanması biraz da gösterişten ileri geliyordu. Nitekim bir paşanın ağırlığı, biraz da kullandığı köle ve câriye sayısına göre de değerlendirilebiliyordu⁵¹.

Kölelerin böylesine değişik sosyal çevrede yerini alması, onların değişik davranışlar ile yüz yüze gelmelerini ortaya çıkaracaktı. Öncelikle onların üzerinde efendilerinin hak ve yetkileri, gerek hukukî açıdan gerek gelenek açısından olsun tam bir sınırsızlık içinde idi. Hiçbir zaman, hiçbir yerde onlar, söz hakkına sahip değiller, üstelik her emre uymak zorundaydılar. “Mahkeme sicilleri”

⁵⁰ Türkiye'deki kölelerin ev içi hizmetleri konusunda M. A. UBİCİNİ, şunları söylüyor: “Kölelerin vazifeleri tamamiyle ev içi çalışmalar ve hizmetçiliktir... Ya kendi şahsî hizmetine veya hanımlarının hizmetine bağlı bulunan bu köleler, normal olarak selamlıkta veya haremden kalırlar ve patronlarının ev arkadaşı olur ve onların boş zamanlarını birlikte geçirirler” (*Türkiye 1850*, Tercüman 1001 Temel Eser : 64, İstanbul (tarihsiz) s. 461). Buna göre kölelerin iyi bir dost ve arkadaş olduğu da söz konusu oluyor.

Ahmet Refik, *Kadınlar Saltanatı*, İstanbul 1332, s. 47.

⁵¹ Çelik Gülersoy, *70 Odasıyla Serasker Rıza Paşa Konağı*, “Yıllarboyu”, S. 3, Haziran 1978.

(Şeriyye sicilleri)nden anlaşıldığına göre ağır koşullar altında bulunan köleler ile efendileri arasında sık sık anlaşmazlıklar çıkıyordu⁵². Üstelik içinde bulunduğu ağır durumlara dayanamayan ve bu yüzden kaçan birçok köle de vardı. Gene de bunlar, efendilerinin mahkemeye baş vurması üzerine er geç yakalanır ve ister istemez eski yaşayışlarına dönerlerdi.

Bunların dışında Türk sosyal hayatında çoğunlukla iyi davranışlarla karşılaşan köleler, zamanla özgürlüklerini kazanarak halk arasına katılabilirlerdi. Yukarıda “İslâmiyette kölelik”i değerlendirirken belirttiğimiz gibi, eğer efendisi köleyi “âzâd” etmişse, bu kişi, kanun önünde kendi varlığından da köleye birtakım hak bırakabiliyordu. Üstelik birçok efendi, çocukları ile birlikte “âzâd” edilmiş kölelerine de yüklü bağışlarda bulunmuşlardır. Öte yanda câriyesini “âzâd” ederek onunla resmen evlenen ya da kölesinin çehizini düzerek onu bir başkası ile evlendiren efendilere de çok rastlanmıştır⁵³.

Kölelik kurumunda bir başka önemli nokta da “kölelik süresi”dir. Gerek Saray’da gerek sosyal çevrede bu süre, beyaz köleler için dokuz, siyahiler için yedi yıl olarak belirlenmiş. Bu sürenin sonunda kendilerine “âzâdlık kâğıdı” verilirdi. Onlar, isterlerse efendilerinin yanlarında kalabilirler, isterlerse bütün mal varlığı verilerek “çırağ” edilirdi⁵⁴.

⁵² Bu konuda Ankara’nın *Şer’iyye Sicilleri*’nde pek çok kayıt var. Bunların bir kısmını Halit Ongan yayınladı (*Ankara’nın I Numaralı Şer’iyye Sicili* -21 Rebiülahır 991- Evâhir-i muharrem 992, Ankara 1958). Ayrıca, Başbakanlık Arşivi’nde bulunduğum bir belge ise yine bu konu ile ilgilidir: Biri, kölesinin elini ve bazı uzuvlarını keser. Kölenin şikâyeti üzerine Meclis-i Vâlâ bu cezayı ağır bulur; efendinin “te’-dibi”ne karar verilir (*Başbakanlık Arşivi Vesikaları, İrâde-i Dâhiliyye*, No: 17071, sene: 1269/1852). Kölelere yapılan ağır muamele konusunda Fontmagne, Abdülâziz’in doktoru Zagforos’tan duyduğu bir olayı şöyle anlatıyor; “Zengin bir müslüman karısı, kocası tarafından hâmile bırakılan bir câriyeyi karnına tekmeyle vurarak öldürmüştü. Karısının câriyeleri üzerinde hiçbir hakkı olmayan efendi ise olayı sadece seyretmiş” (*Kırım Harbi Sonrasında İstanbul*, İstanbul 1977, s. 340). Öte yanda M. Ertuğrul Düzdağ, Şeyhülislâm Ubussuûd Efendi’nin fetvâlarını yayınlarken (İstanbul 1972), köleler ile ilgili kararları ayrı bölümlerde toplamış. Bu fetvâlarda da kölelere yapılan birçok davranışlara rastlamaktayız.

⁵³ Ö. Lütfi Barkan, *Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)* “Belgeler” T. T. K. Basımevi, Ankara 1966, C. 3, S. 5-6,

⁵⁴ Leyla Saz, *Harem’in İçyüzü*, yay: Sadi Borak, Milliyet yayınları, İstanbul 1974, s. 52.

Kölelik kurumunun ortadan kalkışı

Eski Türklerden başlayarak Türk sosyal hayatında görülen, İslâmdan sonra yeni değer yargıları ile beslenen ve Osmanlı İmparatorluğu boyunca gerek din gerek devlet gözetimi ile sosyal hayata iyiden iyiye yerleşen “Kölelik kurumu”, biraz da dünya devletleri politikasının zorlaması ile, XIX. yüzyıl ortalarından başlayarak Osmanlı yönetimince de birtakım tepkilerle karşılaştı. Aslında böylesine köklü bir kurumun öyle birden bire ortadan kalkması da düşünülemezdi. Nitekim sözünü edeceğimiz ilk tepkilerden ancak 50-60 yıl sonra Türk sosyal hayatından yavaş yavaş çekildi gitti⁵⁵.

Tanzimat’la başlayan bu tepkilere geçmeden, daha önceleri Sultan II. Osman’dan gelen ilk tepkiden söz etmekte yarar var. O, câriyeler ile düşüp kalkmayı bir yana bırakarak ve Türk kızları ile evlenerek “Harem” alışkanlığını yıkmak istedi⁵⁶. Böylece varlığını ve gelişmesini Saray’a borçlu olan “Harem” ilk tepkiyi de Saray’dan görüyordu. Ancak, bu padişahın davranışı kendinden sonrakilerce benimesenemedi, üstelik “Harem” daha da genişledi.

Kölelik kurumuna daha geniş tepki, Tanzimat’tan sonra kendini gösterir. 3 kasım 1839 günlü *Hatt-ı Hümayun*’da yer alan:

⁵⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. 6, T. T. K. Basımevi, Ankara 1976, s. 275.

Öte yandan köleliğin Tanzimat’tan sonra gerilediğini M. A. UBİCİNİ, şöyle anlatıyor:

“Türkiye’de kölelerin sayısı günden güne azalmaya doğru gitmektedir. Herşeyden önce harp, artık bunları sağlayamaz olmuştur. Dış memleketlerden ticaret yoluyla ithâl edilenlere gelince, bunlar da gerek adaletlerin değişmiş olması, gerekse hükümetin bunların alım ve satımlarında çıkardığı engeller yüzünden her sene daha da seyrekleşmeye başlamıştır. Bu meyanda 1846 yılı sonlarına doğru çıkarılan bir ferman esir pazarlarının kapatılmasını emretmiş ve bu utanç verici ticaret eskiden herkesin gözü önünde yapılırken bugün sadece kanun müsaadesinden yararlanan saklı bir faaliyete dönüşmüş ve yavaş yavaş da bu âdeti kaldırmaya doğru yönelmiş bulunmaktadır. (*Türkiye 1850*, Tercüman 1001 Temel Eser. 64, İstanbul 1977, s. 460). Köleliğin gerilemesi ve yavaş yavaş ortadan kalkması konusunda bu değerlendirme oldukça sağlıklı görünmektedir.

⁵⁶ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, T. T. K. Basımevi, Ankara 1945, s. 146.

F. Hüsrev Tökin, *Osmanlı Türklerinde Fikir Hareketleri*, Buket Basımevi, Ankara 1951, s. 13.

“... tebaa-ı saltanat-ı seniyyemizden olan ahâli-i islâm ve mil-i sâ'ire bu müsâ'adât-ı şâhânemize bilâ-istisnâ mazhar olmak üzere can ve ırz ve nâmus ve mal maddelerinden hükm-i şerî iktizâsınca kâffe-i memâlik-i mahrûsamız ahâlisine taraf-ı şâhânemden emniyet-i kâmile verilmiş...”⁵⁷.

yolundaki sözler, halk arasında en küçük bir ayırım gözetilmeden eşitliğin sağlanacağını açıklıyordu. Ayrıca Reşit Paşa, sadarete geçer geçmez (28 eylül 1846) “Mücrimlere işkence ve eziyetin men'i ve esir pazarlarının kaldırılması kabilinden faaliyetler” göstermişti⁵⁸. Bunun arkası kesilmedi, 1847'de Sultan Abdülmecid, bir gün “meclis-i vükelâ”da vergiler üzerinde görüşürken “Bâb-ı Âli”ye geldi; *Üserâ-yı zenciyye* ticaretini yasakladığını bildirdi⁵⁹. Padişahın bu kararı, daha sonra *irade-i seniyye*'ler ile resmiyete döküldü, 1263 (1847)'te zenci ticareti yeniden yasaklanırken⁶⁰, aynı yıl Üsküdar Esir Pazarı kaldırılıyordu.⁶¹

Öte yanda Dünya devletlerinin o dönemde köleliğe karşı gösterdiği tepkilere Osmanlı yönetimi, ister istemez ilgisiz kalamazdı; 1856 Paris Antlaşması ile Avrupa Devletler Cemiyeti'ne girerek bu yolda ilk adımı atmıştı. Bu antlaşma sonucu Osmanlı hükümeti, zenci köle ticaretini kaldıracağına, bu ticaret ile uğraşanları cezalandıracağına ve kölelerin ellerine *âzâd-name* verileceğine ilişkin sözleşmeler yapmıştı⁶².

Bu olaylar sonucu olsa gerek, *Başbakanlık Devlet Arşivi*'nde elimize geçen iki belgede, *Üserâ-yı zenciyye* ticaretinin kesinlikle yasaklandığı Mısır ve Bingazi valilerine duyurulmakta, Akdeniz'de köle ticareti yapan gemilerin bu işten alıkonulması istenmektedir⁶³.

Ayrıca, padişah 9 muharrem 1271 (1855) günlü ferman ile yalnız Çerkes köle ticaretini yasaklamıştı; 1273 (1857) yılının Ce-

⁵⁷ E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. 5, T. T. K. Basımevi, Ankara 1970, s. 257.

⁵⁸ Cavit Baysun, *Mustafa Reşit Paşa*, Tanzimat I, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 738.

⁵⁹ Engelhart-Ali Reşad, *Türkiye ve Tanzimat*, İstanbul 1940, s. 738.

⁶⁰ Başbakanlık Arşivi, *İrade-i hâriciyye*, sene: 1263, no: 1888.

⁶¹ Başbakanlık Arşivi, *İrade-i dâhiliyye*, sene: 1263, no: 1858 (üç ayrı karar).

⁶² S. Şakir Ansay, *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*, A. Ü. İlahiyat Fakültesi yayını: 25, Ankara 1958, s. 67.

⁶³ Başbakanlık Arşivi, *İrade-i dâhiliyye*, sene: 1273, no: 24316.

maziyelahir'ında ise yeniden zenci ticaretinin yasaklandığını bir kez daha duyuruyordu⁶⁴. Bu konuda Trablusgarb, Bağdad, Bursa valileri ile Basra Körfezi'ndeki Osmanlı donanmaları komutanlarına kesin emir verildi. O sırada Mısır valisi bulunan Said Paşa'ya da Sudan ve Habeşistan'dan alınarak Mısır'a getirilen zencilerin satılmasının engellenmesi ve bu işle uğraşanların şiddetle cezalandırılmalarını isteyen *emr-i âlî* gönderiliyordu⁶⁵.

Bu arada aynı yılda Meclis-i vâlâ'nın aldığı bir karar üzerinde kısaca durmak gerekir⁶⁶. Bu karar, birkaç yönden dikkat çekici nitelikte görünüyor. Önce H. 1263 (M. 1847) yılında yasaklanan zenci ticaretine, Trablusgarb ve öteki bölgelerde uyulmadığı dile getiriliyor. İkincisi, zenci ticareti yasaklanırken Çerkes kölelerin satıldıkları yerlerdeki durumlarının iyi olduğu, bundan dolayı onların alım satımının yasaklanmasına gerek duyulmadığı belirtiliyor. Üçüncüsü ve en önemlisi ise bu yasaklamanın İngiliz elçiliğine duyurulmasının istenmesidir. Aslında o dönemde, Dünyadaki esir ticaretinin kaldırılmasında, daha önce de belirttiğimiz gibi, İngiltere büyük çaba harcıyordu. Onun için bu devletin Osmanlı İmparatorluğu'na bu konuda telkinlerde bulunabileceği gözden uzak tutulamaz. Nitekim, İngiltere'nin köle ticaretini kaldırmadaki öncülüğüne öteki devletlerin de yardımcı olduğunu, daha sonraki yıllarda çıkan gazete haberlerinden öğreniyoruz⁶⁷.

Osmanlı yönetimi, bir yandan fermanlar ve hükümet kararları ile köle ticaretini yasaklarken bir yandan da uygulamalarda bu kararları çiğniyordu. Şöyle ki 1264 (1848) tarihli iki *irade*'de Trablus valisinin gönderdiği köle ve câriyelerin yol giderlerinin ödenmesi istenirken⁶⁸ aynı anda İstanbul'a ulaşan kölelerin bir listesi de buraya ekleniyordu⁶⁹. Bu da yönetimin bu soruna ciddiyle eğilmediğini açıkça gösteriyor.

Bir başka olay ise 1860 sonrasında Rus baskısından kaçan Çerkeslerin Trabzon ve Samsun çevresinde açlık ve susuzluktan zor durumda kalmaları üzerine hükümetin orada *Esir pazarı* kurdura-

⁶⁴ Ömer Lütfi Barkan, *Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat*, "Tanzimat I," Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 397.

⁶⁵ *Düstür*, İstanbul 1299, cüz. 4 s. 368.

⁶⁶ Başbakanlık Arşivi, *İrade-i dâhiliyye*, sene: 1273, no: 24613.

⁶⁷ "Hadika", No: 24, 16 Kânunievvel 1289.

⁶⁸ Başbakanlık Arşivi, *İrade-i dâhiliyye*, sene: 1264, no: 9752.

⁶⁹ Başbakanlık Arşivi, *İrade-i dâhiliyye*, sene: 1264, no: 9553.

rak bu kişileri sattırmasıdır. Üstelik bunların birçoğu, vükelâ konaklarına ya ucuz bir fiyatla ya da armağan yolu ile gönderilir⁷⁰.

İmparatorluğun, 2.8.1890 "Kölecilik aleyhtarlığı" antlaşmasının sağlandığı Brüksel Konferansı'na katılmasından ve orada alınan kararları benimsemesinden sonra, köle ticaretinin yavaş yavaş ortadan kalktığı söz konusudur. Eskiden kalma köle kullanımı bir yana bırakılırsa, *Esir pazarı* denilen yerler artık tarihe karışmaktadır. Bunun yerini ise *Evlât edinme* yolu almıştır. 1908'e kadar süren bu yolun yanında ise gizliden gizliye "takdimcilik", bir başka deyişle el altından köle satışlarının yapıldığı da gözden kaçmamaktadır⁷¹.

1908 Meşrutiyetinden önce Çerkes İttihad ve Teâvün Cemiyeti, Saray'daki Çerkes kızlarının çıkarılmasında Elena Kahramanı Deli Fuad Paşa'dan yardım ister. Paşa, II. Abdülhamid ile dargındır. Ancak, bu konuda İngiliz elçiliği müsteşarı Fiç Moris'i araya sokar ve kızların Saray'dan çıkarılmasını sağlar. Bunu yaparken Fuad Paşa gene de kızlar adına üzgündür. Cemiyetin üyeleri ile konuşurken,

"... Oradaki kızlar babalarının evinden ziyade emniyette-dirdir. Adamın (Abdülhamid) bu cephesi böyle sağlamdır. Bizden bir teklif vuku bulur bulmaz, emin olun derhal bunları çıkarır... Sonra bu kızlar ziyan olmasın. Ortalarda kalırlar diye korkarım"⁷². yolundaki sözleri, gerçekte bir anlamda doğrudur. Saray hayatına alışan bu kızların birden bire dışarıya çıkarılması ve kimşesiz olanlarının yeniden esir simsarlarının eline düşmesi işten bile değildi. Gene de Çerkes kızları Saray'dan çıkarıldı. Çıkmak istemeyenler de oldu. Onlar, Yıldız'ın loş odalarında alıştıkları hayatı seven kimselerdi. Ancak imparatorluğun son bulması ve Türkiye Cumhuriyeti'nin saray geleneklerini yıkması, bu kurumun kesinlikle ortadan kalkmasına yol açtı.

Bununla birlikte, eskinin kalıntıları olarak zengin konaklarında görülebilen köle ve câriyeler, bu hayata alıştıklarından o yerlerden birden bire kopamadılar⁷³. O hayat içinde ya "dadı" ya "lala" ya "uşak" olarak ya da ayak işlerinde hizmet görerek ömürlerinin sonunu getirmeye çalıştılar.

⁷⁰ *Çerkes Muhacirleri*, "Hürriyet", no: 17, 19 ekim 1868.

⁷¹ Mehmet Fetgeri, *Osmanlı Âlem-i İctimâisinde Çerkes Kadınları*, İstanbul 1330, s. 45.

⁷² *Çerkes Kızları Saraydan Niçin Çıkarılmıştı*, "Yeni Tarih Dünyası", C. 1, S. 1, 17-9.1953.

⁷³ Abdülhak Şinasi Hisar, *Boğaziçi Yaluları*, İstanbul 1954, s. 57.

BİBLİYOGRAFYA

- AHMET REFİK, *Kadınlar Saltanatı (H. 1049-1058)*, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1923.
- ALİ RIZA BEY, Balıkhane Nazırı, *Bir Zamanlar İstanbul*, Tercüman 1001 Temel Eser: 11, İstanbul (tarihsiz).
- AMICIS, EDMONDO de, *İstanbul (1874)*, çev: Beynun Akyavaş, Kültür Bakanlığı yayınları: 320, Baylan Matbaası, Ankara 1972.
- AND, METİN, *Saray ve Çevresi*, "Hayat Tarih Mecmuası", C. I, S. 5/6, 1 Haziran 1971.
- ANSAY, ORD. PROF. SABRİ ŞAKİR, *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*, A. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayını: 25, Ankara 1958.
- BARKAN, Ö. LÜTFİ, *Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat*, "Tanzimat I," Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 321-421.
- , *Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)* - "Belgeler," Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1966, C. 3, S. 5-6.
- BAYKAL, A. KEMAL, *Odalıklar*, "Tarih Dünyası", S. 36, 24 Aralık 1952.
- BAYSUN, CAVİT, *Mustafa Reşit Paşa*, "Tanzimat I," Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 723-746.
- BİRSEL, SALAH, *Kanlıca'da Bir Sadrazam*, "Türk Dili", C. 38, S. 327, Aralık 1978.
- ÇAĞATAY, DR. NEŞET, *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı*, A. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayını: 41, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963.
- ÇANDIROĞLU, GÜLÇİN, *Türk Toplumunda Kadın*, "Hayat Tarih Mecmuası", C. I S. 4, 1 Mayıs 1966.
- DÜZDAĞ, M. ERTUĞRUL, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun Kitabevi, Hikmet Basımevi, İstanbul 1972.
- EBERHARD, PROF. W., *Çin'in Şimâl Komşuları*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1942.
- ENGELHARD, ED., *Tanzimat*, çev: Ayda Düz, Milliyet Yayınları Tarih Dizisi: 41. Yelken Matbaası, İstanbul 1976.
- ESEN, PROF. BÜLENT NURİ, *Kölelik ve Hürriyet*, On Kitap Kulübü: 2, Nebioğlu Yayınevi ve Matbaası, İstanbul (tarihsiz).
- FETGERİ, MEHMET, *Osmanlı Âlem-i İctimâisinde Çerkes Kadınları*, Zerafet Matbaası, İstanbul 1330.
- FINDIKOĞLU, Z. FAHRİ, *Tanzimatta İctimâî Hayat*, "Tanzimat I," Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 519-635.
- GENÇ, DR. REŞAT, *Divanü Lugâti't-Türk'e göre XI. yy'da Türk İllerinin Siyasî, Etnik, Sosyal ve Kültürel Durumu*, Basılmamış Doktora Tezi, D. T. C. F. Kütüphanesi, Yazma Eserler Bölümü.
- GÜLENSOY, ÇELİK, *70 Odasıyla Serasker Rıza Paşa Konağı*, "Yıllarboyu", S. 3, Haziran 1978.
- GÜNALTAY, ŞEMSETTİN, *İslâmdan Önce Araçlar Arasında Kadının Durumu*, "Bellekten", Ekim 1951.
- HIFZİ, VELDET, *Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat*, "Tanzimat I," Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 139-209.

- HİSAR, A. ŞİNASI, *Boğaziçi Yalıları*, Varlık Yayınları, İstanbul 1954.
- , *Eski Zaman Köşkleri*, Varlık Yayınları, İstanbul 1968.
- İNALCIK, HALİL, *Osmanlı Hukukuna Giriş*, "Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi", C. 13.
- İslâm Ansiklopedisi:
- : *Abd, abid*, cüz: 2 (4. b.) M. E. Basımevi, İstanbul 1970, s. 110-116.
- : *Çerkesler*, cüz: 25 (3. b.) M. E. Basımevi, İstanbul 1977, s. 375-386.
- : *Memlûk*, cüz: 77 (3. b.), M. E. Basımevi, İstanbul 1977, s. 688-689.
- : *Türkler*, (Kültür ve Teşkilât) cüz: 128, M. E. Basımevi, İstanbul 1976, s. 214-240.
- İZGİ, ÖZKAN, *İslâmiyetten Önce Türklerde Kadın*, "Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi".
- KARAL, E. ZİYA, *Osmanlı Tarihi*, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856), C. 5, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1970.
- , *Osmanlı Tarihi*, Islahat Fermanı Devri (1856-1861), C. 6, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1976.
- KONYALI, İ. HAKKI, *Câriyeler ve Esir Pazarı*, "Tarih Dünyası", yıl: 1, S. 2, 1 Mayıs 1950.
- KÖPRÜLÜ, M. FUAT, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar*, Evkaf Matbaası, İstanbul 1931.
- KÖYMEN, M. ALTAY, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1954.
- , *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1963.
- , *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri: 4, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1976.
- ONGAN, HALİT, *Ankara'nın 1 Numaralı Şerhiye Sicili*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1958.
- ÖZTUNA, YILMAZ, *Kanunî Devrinde İstanbul*, "Hayat Tarih Mecmuası", C. 2, S. 8, 1 Eylül 1972.
- , *Osmanlı Sarayında Câriyeler*, "Hayat Tarih Mecmuası", C. 2, S. 11, 1 Kasım 1973.
- PRENSE, CAVIDAN, *Harem ve İçyüzü*, "Tarihin Sesi", S. 1, 1 Şubat 1956.
- RADO, ŞEVKET, *Esirliğin Kaldırılması Hakkında Sultan Aziz'in Fermanı*, "Hayat Tarih Mecmuası", yıl: 2, C. 1, S. 1, 1 Şubat 1966.
- SAHİLLİOĞLU, PROF. DR. HALİL, *Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri*, "O. D. T. Ü. Gelişme Dergisi", 1979-1980 Özel Sayısı, s. 67-138.
- SAZ, LEYLA, *Geçen Asırda Kadın Hayatı*, "İleri", 25 Nisan 1921.
- , *Harem'in İçyüzü*, yay: Sadi Borak, Milliyet Yayınları, Sıralar Matbaası, İstanbul 1974.
- SÜMER, DR. FARUK, *Osmanlı Sarayında Kadın*, "Resimli Tarih Mecmuası", VI/68, 1955.
- ŞEHİSUAROĞLU, BEDİİ, *Türk İslâm Âleminde Kadın Hakları*, "Hayat Tarih Mecmuası", C. 2, S. 7, 1 Temmuz 1972.

TANERİ, AYDIN, *Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı Teşkilâtı*, D. T. C. F. Yayını: 277, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1978.

TÖKİN, FÜRÜZAN HÜSREV, *Osmanlı Türklerinde Fikir Hareketleri*, Buket Basımevi, Ankara 1951.

Türk Ansiklopedisi:

————: *Câriye*, C. 9, s. 388-390.

————: *Esir*, C. 15, s. 402.

————: *Esir Pazarı*, C. 15, s. 402-403.

————: *Kölelik*, C. 22, s. 273-275.

ULUÇAY, ÇAĞATAY, *Harem II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1971.

————, *II. Beyazıt'ın Harem ve Safahat Âlemleri*, "Yeni Tarih Dünyası", C. 1, S. 7, 17 Aralık 1953.

————, *Harem'in Sırrı Nedir?*, "Yeni Tarih Dünyası" C. 1, S. 2, 1 Ekim 1953.

UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1945.

————, *Kütahya Şehri*, Devlet Matbaası, İstanbul 1932.

————, *XII-XIII. Asırlarda Anadoludaki Fikir Hareketleri ile İctimat Müesseselere Baktı*, III. Tarih Kongresi, Türk Tarih Kurumu IX. Seri, No: 3, Ankara 1948.

ÜLKÜTAŞIR, M. ŞAKİR, *Türk Toplumunda Kadının Yeri*, "Hayat Tarih Mecmuası", C. 1, S. 4, 1 Ocak 1968.

EN LISANT *L'HUMANISME A VENIR* DE SUAT SİNANOĞLU

J. G. BLANCO VILLALTA

Membre Honoraire de la Société d'Histoire Turque

I. Une théorie de l'esprit.

Dans la longue histoire de la philosophie, de l'évolution de la pensée, on rencontre toujours et d'une façon surprenante des esprits élevés, lesquels, à un moment donné du procès évolutif de la société dont ils sont membres, éclairent des chemins qui conduisent cette société vers des horizons nouveaux et plus clairs.

Dans le vaste monde de l'Antiquité, en des termes relatifs de temps et d'espace, plusieurs civilisations se déroulèrent, en diverses régions, en conformité avec les facteurs qui ont exercé une influence prépondérante sur la vie des peuples: ces facteurs sont surtout le climat, la configuration de la terre, la qualité du sol, l'abondance ou la pénurie de la chasse et de la pêche.

Ce n'est pas en même temps que tous les peuples ont connu le miracle des semailles, ni c'est au même âge qu'ils ont abandonné leur nomadisme pour adopter un mode de vie sédentaire, étant le nomadisme typique des peuples primitifs ou obligés à mener ce genre de vie à cause des inclémences climatiques, particulières aux hauts plateaux méditerranéens. Mais dans la recherche d'une synthèse, l'on peut diviser les grands courants de la pensée en deux groupes, celui des civilisations occidentales et celui des civilisations non-occidentales. Par ces géniales définitions nous traversons les hautes portes qui s'ouvrent à une originale et profonde cosmovision d'un grand savant turc: Suat Sinanoğlu, à qui appartient cette théorie.¹

Il est surprenant pour nous, qui appartenons à la civilisation occidentale, bâtie sur des idées élaborées le long de plusieurs siècles et ayant des fondements gréco-latino-chrétiens, de voir que quelqu'un ancestralement formé dans le cadre de la culture islamique, et

¹ Suat Sinanoğlu, *L'Humanisme à Venir*, Ankara 1960 (2. éd. 1972). Université d'Ankara, Faculté des Lettres - Institut de Philologie Classique.

par conséquent orientale — qu'un savant turc, dont l'esprit abrite les restes des traditions des civilisations de la Haute Asie, nous montre et fait comprendre, à nous les occidentaux, en quoi consiste réellement notre mécanisme mental, de quel façon et avec quels principes nous avons avancé vers le futur, forts comme nous étions de nos doctrines philosophiques, et quelle est la véritable valeur de la religion dans cette longue marche d'évolution et de dépassement de soi-même.

En occident nous disposons de larges possibilités dans le domaine riche de la philosophie à orientation multiple, et de théories innombrables de genre très divers. Nous pouvons considérer les épîtres de Saint Paul, les textes de Saint Augustin et des autres Pères de l'Eglise; de Saint Thomas d'Aquin et de plusieurs théologues; de ceux qui croient aux dogmes sur la Création et sont attachés aux vérités de la religion, à laquelle ils reconnaissent une valeur absolue, puisque la véritable vie, celle qui réellement compte, est celle qui viendra après la mort. Et d'autre part il y a la liste très nombreuse de ceux qui ont voulu et veulent démontrer les théories scientifiques d'Eratosthène à Albert Einstein et J. R. Oppenheimer en passant par Nicolas Copernic et Galilée: la confrontation entre les mystiques et les rationalistes est une expérience à nous.

Dans le domaine de la philosophie politique, nous avons toute une série d'hommes de science qui ont relevé la bonté des traditions individualistes, la liberté d'action de l'homme sans d'autres limitations que celles indispensables au maintien de l'ordre public, théorie définie comme libéralisme, ou libre entreprise, propagée par Adam Smith, Thomas Malthus et David Ricardo; à l'autre extrême se situe Hegel, qui subordonne l'individu à l'Etat, en ne lui reconnaissant aucun droit qui puisse dépasser les droits de la société, l'Etat synthétisant les valeurs éthiques les plus élevées. A son tour, Carl Marx, dans son analyse de l'histoire de la civilisation, déduit que les systèmes de production et les relations sociales qui en découlent, constituent la structure économique de la société, base sur laquelle s'élèvent les charpentes politiques, juridiques et philosophiques.

Confronté par le matérialisme dialectique et par l'évidente commotion provoquée par la révolution industrielle, commencée en 1760, et, encore, par la présence des masses dans l'histoire des peuples, le catholicisme a trouvé dans l'Evangile une doctrine de

justice sociale susceptible de résoudre les nouveaux problèmes créés par la technologie moderne, étant donné que l'homme n'a pas varié dans son essence.

Devant toute cette complexe ébullition d'idées, Suat Sinaoğlu nous dit, avec une clarté étonnante, qui nous sommes, et pourquoi nous sommes ainsi et pas autrement. Lui-même, qui a l'énorme avantage d'avoir observé, étudié et compris l'évolution des civilisations occidentales dans son ensemble, recherche la raison d'après laquelle les occidentaux n'arrivent pas à établir d'une façon claire et consciente la valeur réelle de leur civilisation. Pour lui, d'après sa perception visuelle et intellectuelle et l'ampleur de son intelligence, rien dans notre histoire ni dans notre philosophie est obscur ou fruit du hasard. Les cycles de rétrocession dans la marche ascendante de l'occident, des changements d'orientation, des tyrannies et des despotismes qui ont affligé les civilisations occidentales, ont été toujours surmontés grâce aux principes fondamentaux établis par les penseurs de la Grèce classique: le respect pour la dignité humaine et pour la liberté spirituelle et morale de l'homme.

Dans son livre *L'Humanisme à Venir*, qui a vu le jour dans la capitale de la Turquie en 1960, et dont la deuxième édition a été publiée en 1972 par l'Université d'Ankara, et que je viens de lire, Sinanoğlu, Professeur de Langue et Littérature Grecques à l'Université d'Ankara, a constaté que l'origine de la pensée occidentale émane en principe de ce qu'il appelle le miracle homérique, parce qu'il trouve dans les chants de l'aède, le germe de la très haute pensée de Socrate (pour qui l'homme est l'objet suprême de la philosophie) et des autres grands penseurs de l'Hellade; pensée que je trouve définie dans les mots de Protagoras: "L'homme est la mesure de toutes les choses, de ce qui est et de ce qui n'est pas".

Le savant turc, en concluant sa recherche sur ce thème, saisit l'essence même de ce moment si exemplaire de la pensée humaine et en fait la base sur quoi bâtir ses doctrines, et dit: "La civilisation grecque depuis le moment où elle a commencé à prendre conscience d'elle-même, se présente comme une civilisation qui, essentiellement différente des autres, affirme que sa valeur idéale la plus haute est le sens de l'humanité et la liberté spirituelle fondée sur la confiance en la raison humaine".

Il est clair que dans l'esprit de l'auteur un point ne peut pas être controversé: les philosophes classiques ne réalisèrent pas la liberté de l'esprit en méconnaissant anarchiquement les normes morales, mais en étant conscients de leur valeur inestimable.

Au "miracle grec" Sinanoğlu préfère se référer comme "miracle homérique", étant donné l'intérêt instauré par l'immortel poète pour les choses humaines, qui explique "la formation de ce milieu culturel à Athènes, où fleurirent Périclès, Thucydide, Phidias, Socrate et plus tard Platon et Aristote".

Le savant turc a une connaissance très profonde de l'Antiquité classique; afin d'en donner un exemple, je citerai quelques phrases où est enfermée la tragédie de Socrate, laquelle jamais n'a été mieux comprise ni exprimée: "Socrate n'envisage pas qu'il devrait se rallier aux sophistes, qui se moquent de la crédulité populaire et ne croient pas que la jeune Oreithyia ait été ravie par Borée, mais conjecturent qu'elle a dû plutôt tomber, à cause du vent, du haut des rochers ou elle jouait avec son amie Pharmakeia. Cette interprétation rationaliste des mythes antiques ne le charme point, et il n'y voit non plus aucune utilité. Son attitude est bien différente: il apprécie la poésie du récit populaire, mais il refuse de faire de ce récit l'objet d'un examen logique. Il relègue le mythe dans son domaine et il distingue ce domaine du domaine de la recherche philosophique. Il le considère, peut-être, comme une expression charmante de l'esprit de son peuple. Mais il s'arrête là. Les sophistes, au contraire, par leur interprétation rationaliste, souillent l'esprit poétique de la légende sans apporter, par ailleurs, aucune contribution à la découverte de la vérité. C'est en cela précisément que consiste la critique que leur adresse Socrate.

"A bien considérer, c'est Socrate qui, en réalité, a plus de piété pour la tradition. Mais l'opinion de la masse se forme par des voies moins logiques. La masse, incapable d'effort intellectuel soutenu, est toujours pour le compromis. Or, l'attitude des sophistes est bien celle du compromis, d'un compromis qui permet de sauvegarder et les principes anciens et les vues nouvelles. Ils n'écartent pas le mythe, ils sont en quelque sorte fidèles à la mémoire d'Oreithyia *disparue* sur les rochers. Il est vrai qu'ils en donnent une interprétation tout à fait nouvelle, ils acceptent néanmoins le fait de la disparition. Ils n'élimi-

nent pas, donc, ils ne détruisent rien: ils modernisent, ils réforment. Socrate, lui, il élimine, il détruit. Il élimine le mythe, la tradition en tant que source de la connaissance. La source de la vérité, la source des principes qui régissent l'ordre moral et social de la cité n'est plus, pour lui, la tradition, mais bien la raison. Les sophistes, dans ce contexte, sont des réformateurs, Socrate seul est révolutionnaire. C'est ici sans doute qu'on doit voir la vraie raison de sa condamnation à mort par le tribunal d'Athènes".

A un moment donné de son étude du noyau et de l'évolution de la pensée occidentale, Sinanoğlu arrive à formuler une théorie de l'esprit —comme il la désigne— composé d'une théorie de la connaissance et d'une théorie de la formation historique de l'esprit.

II. Les civilisations occidentales.

Plus tard il entreprend l'analyse des idées des continuateurs et propagateurs de cette civilisation humaine et rationnelle: la romanité d'abord; puis l'humanisme italien, la Renaissance française et le néo-humanisme allemand, autant d'étapes le long desquelles, après l'obscurantisme du Moyen - Âge, le système des valeurs humaines s'est enraciné et divulgué dans le monde occidental, c'est-à-dire en Europe et en Amérique.

Sans les idéals originaires de la pensée hellénique, présents toujours au procès évolutif des civilisations occidentales, l'homme aurait-il pu atteindre, après tant de luttes menées contre toutes les forces adverses et les gouvernements oligarchiques, établir un régime démocratique dans lequel l'individu fût élevé à la haute condition de citoyen? Sans l'ordre social établi sur cette plinthe, auraient-ils eu un poids égal, la voix et le vote de chacun, soit des pauvres comme des riches, des puissants comme des déshérités? L'esprit humain, maître du précieux don de la liberté pleine de ses forces animistes, aurait-il pu créer tant de chefs-d'oeuvre, soit dans la littérature soit dans les beaux-arts, réaliser tant de découvertes dans le domaine des sciences et de la technologie? Aurait-il jamais, sans cette formation fondamentale due à la pensée classique franchir les limites de l'espace terrestre pour arriver à la Lune et continuer l'exploration de l'univers inconnu?

Pour Sinanoğlu notre civilisation —qu'il préfère appeler "l'ensemble des civilisations du monde occidental"— est la seule qui,

malgré des déviations et des étanchements, a tracé une ligne droite pendant presque trente siècles. Pour lui, cette civilisation dont l'Athènes du cinquième siècle fut le berceau, est une civilisation essentiellement humaniste. Son noyau et son zénith matériels, spirituels et moraux est l'homme, et tout est là, dans l'homme, rien n'est par dessus ou hors de lui. L'homme est l'objet de toute préoccupation intellectuelle de l'humanité. J'ajouterai que l'alpha et l'oméga (Genèse et Apocalypse) résident dans l'homme, dans son essence et évolution cosmique, déterminées par les lois immuables de la nature.

Un point capital dans la structure de la théorie de Sinanoğlu, –qui en synthèse divise les civilisations en deux groupes: les occidentales et les non - occidentales et propose la création d'une seule civilisation basée sur l'humanisme des premières, mais s'enrichissant de l'apport positif des dernières – est sa conviction que ce ne sont pas les mythes, mais la raison et la science qui ont élevé à un niveau si éminent les civilisations occidentales.

C'est évident qu'il s'agit là d'un point polémique sérieux, mais fondamental dans sa thèse, parce que, précisément, c'est sur ce méridien qu'il sépare les deux groupes de civilisations.

La mission que j'ai assumé de faire la critique du livre du Professeur Suat Sinanoğlu, *L'Humanisme à Venir*, ne me permet pas de participer à ses convictions dans cette délicate matière. Mon opinion, contraire ou favorable, me montrerait partial dans mon jugement et ne serait pas éthique, démontrerait en moi un parti pris.

Le savant turc déclare qu'il a voulu analyser en quoi consistait la haute valeur de la civilisation occidentale, et dit: "C'est pourquoi je dus entreprendre l'étude de toute une série d'humanistes, de lettrés, de philologues et philosophes qui avaient consacré quelque peu de leur temps au problème de la valeur du monde antique par rapport au monde moderne. Un examen même très superficiel montre de façon évidente que c'est chez eux qu'il faut rechercher les traits essentiels de la civilisation occidentale, sans s'arrêter au fait que nombre de penseurs ont toujours répété, d'une manière souvent puérile, que l'essence et l'âme de la civilisation moderne de l'occident serait la religion chrétienne. En effet, il suffirait de jeter un seul coup d'oeil, mais libre de préjugés, aux institutions sociales, politiques, éducatives et culturelles de l'Europe et de l'Amérique pour découvrir à

leur base une liberté d'esprit presque sans limites, qui ne relève point de la pensée chrétienne, mais bien plutôt du monde grec".

Ce que je peux affirmer d'après ma connaissance de la formation mentale de Sinanoğlu, c'est que ses déductions sur le monde occidental sont tout à fait objectives, et d'aucune façon contraires à la religion chrétienne. Son attitude ne diffère pas lorsqu'il étudie les autres religions et leurs influences sur la société.

III. Les civilisations non-occidentales.

Mais cette appréciation de Sinanoğlu sur le rôle de la religion dans la formation mentale de la civilisation occidentale, n'arrive pas à être une critique; elle est une simple constatation qu'il n'approfondit pas. Cette appréciation fait partie d'un système bien plus vaste de la théorie qu'il propose et que nous étudions.

Sinanoğlu, comme on l'a vu, fait une claire et absolue distinction entre le monde occidental et l'oriental. Il trouve que ce dernier s'est montré réfractaire, par sa nature même, à une enquête systématique tendant à en établir les valeurs idéales et à en extraire les concepts philosophiques. Il affirme aussi que ce monde non-occidental n'a pas trouvé son théoricien.

L'auteur s'exprime dans des termes qui peuvent paraître sévères, mais qui sont seulement objectifs: "Dans les sociétés non-occidentales qui n'ont jamais été illuminées par les grands esprits ayant eu la conscience de l'existence d'un monde libre de l'esprit et éveillant cette même conscience dans leur société, les forces conscientes sont extrêmement exiguës en comparaison aux forces inconscientes ou indépendantes, de quelque manière que ce soit, du contrôle de la volonté humaine".

Il propose à l'investigateur du monde non-occidental d'essayer de découvrir les défauts essentiels des peuples, qui l'intègrent, sur le plan de la réalité qu'ils vivent. La première chose que l'on aperçoit c'est que l'esprit est formé selon les dogmes "qui ont engendré toutes les manifestations matérielles et spirituelles de sa civilisation. D'où l'absence d'un monde libre de l'esprit, l'absence du sentiment de la dignité de l'homme, et l'absence de toute ou de presque toute liberté sociale et politique".

L'auteur envisage la difficulté de parvenir à une évolution qui puisse se réaliser à travers les énergies spirituelles de cette civilisation.

Il aperçoit que dans plusieurs sociétés la vie spirituelle est presque inexistante, et que les hommes tombent dans une vie végétative, dans laquelle l'unique lumière spirituelle est l'espoir dans l'au-delà. La principale préoccupation morale se réduit à la *meditatio mortis*.

En suivant la suggestion du savant, on peut jeter un regard rapide sur les sociétés non-occidentales, et apercevoir les images de centaines de dieux qui attirent la dévotion des masses, parfois misérablement habillées et nourries, le dieu avec tête d'éléphant, les déesses avec une quantité de bras, les temples remplis de singes ou de vipères sacrés, ou encore des fétiches entourés de fidèles dansant en leur honneur.

L'auteur remarque que, lors de la période de la colonisation, l'impact de la civilisation occidentale sur les non-occidentales a précipité ces dernières dans une crise profonde due à la pénétration politique, économique et culturelle. Cela a provoqué un mouvement d'auto-défense et comme corollaire le désir d'occidentalisation, orienté, plus qu'à découvrir la liberté spirituelle qui caractérise la civilisation occidentale, à connaître les techniques qui permettraient d'opposer aux armements des Etats colonialistes, des armements également puissants.

Comme témoignage de son esprit scientifique et de sa caractéristique de procéder à donner des leçons d'anatomie, froidement conçues, Sinanoğlu présente bien d'exemples servant à illustrer la façon dont les peuples non-occidentaux ont compris la nécessité de se conformer aux modèles de l'occident, mais dans le strict utile, sans accepter un mouvement d'occidentalisation intégral. Il dit: "Ce problème a été posé avec une certaine envergure par Gandhi, et c'est précisément cette ampleur de vues qui rend si intéressantes les idées du penseur indien; car quant à la solution, il se la présentait de façon tout à fait négative, en imaginant qu'on pouvait sauver la civilisation traditionnelle de l'Inde en empêchant l'occidentalisation économique. Il était donc très loin de pouvoir évaluer la puissance de la réalité, et la nouvelle voie que ses disciples ont choisie, montre suffisamment combien a été utopique la solution envisagée par lui".

Le processus de l'organisation des forces armées entraînait, dans les sociétés non-occidentales, l'importation des techniques; à leur tour, les techniques ont entraîné l'importation des sciences, des structures industrielles, d'une nouvelle conception économique,

des nouvelles institutions, le tout sur l'exemple de l'Ouest. Et cela malgré la formule non-occidentale qui devint un slogan: esprit traditionnel et technique occidentale.

IV. Atatürk, l'humanisme turc et une seule civilisation.

Ce qui m'a fait pénétrer dans le champ magnétique de la pensée de Suat Sinanoğlu, c'est la place singulièrement importante qu'il assigne au créateur de la Nouvelle Turquie, Kemal Atatürk, une des grandes figures de ce siècle dans ses dimensions comme stratège, comme homme d'Etat et aussi comme philosophe qui a eu le privilège d'appliquer avec succès ses théories.

J'ai eu l'honneur de connaître le Gazi Mustafa Kemal entre 1930 et 1935. Je suis arrivé en Turquie à l'âge de vingt ans, avec mon père nommé Consul Général d'Argentine à Istanbul. A cette époque-là il n'existait pas de représentation diplomatique entre les deux pays, et plusieurs pays étaient en train de construire leurs ambassades à Ankara. Pour cette raison, une grande partie de la vie diplomatique se déroulait à Istanbul et le Président de la République assistait à des réceptions officielles. J'ai commencé ma carrière comme Vice-Consul dans cette ville.

Il m'est arrivé justement le contraire qu'au professeur Sinanoğlu: moi, un occidental, se penchant sur l'orient. Mais ma situation avait un désavantage marqué contre moi: j'ignorais en réalité la mentalité du peuple turc et avais des notions élémentaires sur les civilisations que Sinanoğlu qualifie de non-occidentales. C'est facile à comprendre que je voyais tout avec une objectivité absolue. Je fus attiré par la présence du héros militaire et de l'homme d'Etat génial. Avec un vrai acharnement je me mis à la tâche de comprendre son oeuvre dans ses aspects politique, juridique, économique, sociale et, particulièrement, d'essayer de pénétrer sa pensée, sa philosophie, laquelle était à la base de toutes ses "réformes", comme on les appelait. Plus tard j'arrivai à me rendre compte qu'il ne s'agissait nullement de réformes, ni en ce qui concerne la législation coranique, ni le calendrier, ni l'alphabet etc., qu'il ne réformait pas, mais changeait drastiquement en adoptant les modèles occidentaux.

L'appréciation de Sinanoğlu sur Socrate, que nous avons reproduite plus haut, s'applique parfaitement à Atatürk. En parlant des

sophistes, Sinanoğlu nous fait voir qu'ils n'éliminent pas, ils ne détruisent rien : ils modernisent, ils réforment, tandis que Socrate élimine, détruit les mythes et la tradition en tant que sources de la connaissance ; pour Socrate l'ordre moral et social se base sur la raison. Eux sont des réformateurs, seulement Socrate est révolutionnaire.

J'eus l'intuition qu'il s'agissait de transporter la Turquie de l'orient à l'occident, bien davantage dans l'ordre spirituel et humaniste que dans l'aspect purement matériel. J'écrivis sa biographie, laquelle fut terminée le jour de son passage à l'immortalité, en 1938, et publiée au début de 1939.

Ce livre est le récit des pensées, de l'action organisatrice et des faits historiques dont ce grand révolutionnaire et philosophe est l'auteur et le protagoniste. Comme je l'ai dit ailleurs, Atatürk n'est pas seulement un héros national, il appartient à l'humanité.¹

Dans *L'Humanisme à Venir*, la doctrine d'Atatürk est considérée, avec une clarté exceptionnelle, sous tous les angles et les succès qu'il a obtenus évalués sous une perspective d'une quarantaine d'années. Je suis fier de constater que j'ai bien compris Atatürk de son vivant ; d'ailleurs ce Grand Citoyen parlait et agissait toujours d'une façon très claire.

Après avoir sauvé la Turquie de la destruction totale et avoir imposé aux Puissances de l'Entente le Traité de Lausanne de 1923, qui reconnaissait la pleine souveraineté de son pays, le génie de Kemal le décide à changer la législation coranique par les codes civil, commercial, pénal, maritime, etc. les plus avancés du monde occidental, et de fait les structures sociales et économiques traditionnelles changèrent, ainsi que le régime politique théocratique déjà supplanté par le régime démocratique républicain.

Sinanoğlu a approfondi dans son *L'Humanisme à Venir* la pensée philosophique d'Atatürk, avec une telle pénétration, que l'on sent le besoin d'applaudir chacune des phrases du livre qui en font référence. L'une d'elles situe Atatürk précisément au cœur de son système : "Son besoin intellectuel de remonter jusqu'aux origines des choses, lui semble avoir donné la possibilité d'acquérir une liberté de la pensée qu'aucun autre dans le monde non-occidental n'a jamais su

¹ Ma biographie d'Atatürk fut publiée en anglais par la Société Turque d'Histoire (Ankara 1979).

atteindre. Une liberté de pensée absolue, souveraine, qui lui a permis de ne point perdre son temps dans l'effort vain de concilier l'orient et l'occident".

Atatürk a soutenu toujours et dans toute circonstance, sa volonté de faire de la Turquie un pays laïque. A l'inauguration de l'Ecole de Droit à Ankara, en 1925, il s'exprimait ainsi: "La Nation considère comme une condition fondamentale de son existence, le principe selon lequel toutes les lois doivent s'inspirer des nécessités terrestres".

Cela ne signifiait pas qu'il était contraire à la religion, sinon que la religion était une chose et la politique, la culture, la législation, l'éducation, la science, une autre; pas incompatibles, mais tout à fait différentes. Il établissait ainsi la liberté des cultes et des consciences; chacun était libre de suivre ses idées dogmatiques, mais cela appartenait à la conscience individuelle.

Pour cette raison, Sinanoğlu proclame son humanisme à venir, auquel l'humanisme turc, créé par la Révolution d'Atatürk, pourra apporter ses valeurs intrinsèques, et de la même façon toutes les sociétés non-occidentales auront accès à une seule civilisation ayant pour base l'occidentale, enrichie par leurs apports. Les religions, qu'auraient constitué un inconvénient insurmontable pour la création de cette civilisation universelle, resteront dans les limites de leurs propres sphères.

Sinanoğlu arrive toujours à des définitions concrètes. En ce qui concerne son propre pays, la Turquie, il affirme: "... elle a atteint, parmi les sociétés non-occidentales, un degré d'évolution très remarquable, et cela grâce à la Révolution d'Atatürk qui lui a apporté les libertés fondamentales nécessaires à la libre expression de la pensée, réussissant ainsi à instituer dans ce pays, quoique de façon purement virtuelle, la liberté d'esprit".

L'évaluation de l'auteur sur l'effort intellectuel du créateur de la Nouvelle Turquie sous cet aspect est catégorique, comme toutes celles qu'il soutient: "... sans doute l'oeuvre eut pour but de transplanter la société turque des ténèbres d'un Moyen âge très sombre à la lumière éclatante de la civilisation contemporaine".

L'oeuvre et les idées d'Atatürk le situent dans une place d'avant-garde parmi les philosophes d'origine non-occidentale qui ont accepté intégralement l'essence de l'humanisme. Il s'est projeté dans

l'universel, et c'est sous cet aspect que nous devons lire et méditer les mots de Sinanoğlu: "Cette universalité est confirmée encore du fait que la Révolution d'Atatürk, dans sa réalisation historique et dans sa signification idéale, indique à toutes les sociétés non-occidentales la voie à suivre si elles veulent se lancer à la conquête des valeurs humaines et rationnelles".

Pour analyser tous les aspects importants de l'oeuvre *L'Humanisme à Venir* il faudrait écrire un autre livre. Mais de même que la littérature turque a atteint une valeur reconnue en occident, ainsi en sera de la pensée turque dont Suat Sinanoğlu est un représentant insigne. Avec la profondeur et l'éclat de sa pensée, il prend place dans le cercle réduit des grands penseurs universels.

Buenos Aires, février 1982.

AZİMÎ'NİN EL-MUVASSAL ADLI KAYIP ESERİNDEKİ SELÇUKLULARLA İLGİLİ KAYITLAR

Prof. Dr. ALİ SEVİM

XII. yüzyılın ünlü tarihçilerinden olan ve *Azimî* nisbetiyle tanınan Halebli Ebû Abdullah Muhammed b. Ali et-Tenûhî el-Halebî (1900-1175)¹, biri mufassal, ötekisi muhtasar olmak üzere, iki eser kaleme almıştır. *el-Muvassal ale'l-asli'l-Mavsil* adını taşıyan genel bir vekâyinâme niteliğindeki mufassal eser, bugün elimizde bulunmamakta olup, ancak onu, bu yazımızın konusunu oluşturan Kemalüddin İbnü'l-Adîm'in (1192-1262)² yaptığı

¹ 1090 yılında *Haleb*'de dünyaya gelen Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Azimî'nin hayatı hakkında pek fazla bir bilgiye sahip değiliz. İhtimalen devrin geleneğine uyarak tahsil amacıyla *Bağdad*'da Abdülkerim Sem'anî ve *Dımaşk*'ta da Ebu'l-Kasım Ali b. İbn Asâkir ile tanışmış ve hattâ onunla muhaddis Nasrullah'tan hadis öğrenmiştir. Azimî, devrin ilerigelen şahsiyetlerine (Artukoğlu İlgazi, Aksungur el-Porsukî, Seyfüddin Suvâr vs. gibi) kasideler yazmıştır. Bunlardan bazı parçaları eserinde kaydetmektedir (Ayrıca bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, Beyrut 1966 X, 555). Azimî 1175 yılında vefat etmiştir. Hayatı hakkında şimdilik bk. M. H. Yınanç, *Onikinci asır Tarihçileri ve Muhammed bin Ali el-Azimî*. II. Türk Tarih Kongresi (İstanbul), s. 673-90; CI. Cahen, *La Chronique Abrégée d'al-Azimî* (JA. 1938), s. 353-56 (H. 455 yılından başlayan bu yayın *Selçuklu Devletinin kuruluşuyla ilgili birtakım ilginç kayıtları kapsamamaktadır*. Bu bakımdan biz, *Azimi Tarihi*'ndeki H. 430-538 yılları arasındaki olayları içine alan metinleri eleştirmeli olarak, Türkçe çeviri ve notlarla yayına hazırlamaktayız. Böylece *Selçuklularla* ilgili bütün kısımlar bilim âlemine sunulmuş olacaktır.); N. Elisséeff, *Nur ad-Dîn, un Grand Prince Musulman de Syrie au Temps Croisades* (511-569/1118-1174). Damas 1967, I, 12; D. T. C. *Fakültesi Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı* araştırma görevlisi R. Ataoğlu, *Aynî'nin, Unvanü's-siyer ve Azimî'den yaptığı nakiller* üzerinde bir yüksek lisans tezi (1983) hazırlamıştır.

² Aralık 1192'de *Haleb*'de dünyaya gelen Kemalüddin Ebu'l-Kasım Ömer İbnü'l-Adîm, *Haleb*, *Dımaşk*, *Bağdad* ve *Hicaz*'da zamanın ilim adamlarından dinî bilgiler yanında edebiyat, tarih, inşaa vs. bilimleri öğrenmiş ve *Eyyubî* devrinin ilerigelen bilginlerinden olmuştur. İbnü'l-Adîm, telif ettiği çeşitli konulardaki eserlerden başka *İslâmda* şehir tarihi yazıcılığının büyük temsilcileri olan *Bağdadlı* Hatîb Ahmed ve Ali İbn Asâkir'in izinden giderek *Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb* adlı ansiklopedik tarzda, doğduğu *Haleb* şehir ile ilgili büyük şahsiyetlerin hayat ve faaliyetlerini konu alan bir eser kaleme almıştır. İbnü'l-Adîm,

ayrıntılı nakiller vasıtasıyla tanıyabiliyoruz. Azimî'nin, bugün dünyadaki biricik nüshasını oluşturan ve *İstanbul*'da *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Kitaplığında* 398 numarada kayıtlı bulunan muhtasar eseri ise herhangi bir özel ada sahip olmayıp sadece *Tarih* veya *Azimî Tarihi* (*Tarihü'l-Azimî*) adıyla bilinmektedir. Müellifin mufassal eseri *el-Muvassal*, hocası *Bağdadlı Ebu'l-Yumn Zeyd el-Kindî*, el-Müeyyed b. Muhammed ve adlarını belirtmediği bazı kimseler vasıtasıyla müellif nüshasından haberdar olup³ nakiller yapma fırsatını elde eden İbnü'l-Adîm'den başka hiç bir müverrih tarafından görülüp istifade edilmemiştir. Buna karşılık eserin muhtasar nüshasından, başta Antep'li Bedrüddin Aynî (1361-1451)⁴ ve Sârimüddin İbrahim İbn Dokmak (1349-1407)⁵ olmak üzere, İbnü'l-Esîr⁶, İbn Şeddâd ve İbn Hallikân tarafından nakiller yapıldığı anlaşılmıştır⁷.

İbnü'l-Adîm, bölgesel *Arap* tarihçiliğinin güzel bir örneğini oluşturan ve *Haleb* şehri ile yakından ve uzaktan ilgili bulunan ilerigelen şahsiyetlerin (*Sultan, vezir, emîr, edib, şair, din* adamları vs.) biyografilerini kapsayan *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb* adlı büyük hacimde (40 cilt olduğu rivayet edilir) bir eser kaleme almıştır. İbnü'l-Adîm, nakiller yapmak suretiyle faydalandığı yazılı ve sözlü bütün kaynakların adlarını ve müelliflerini, hadis tespitinde kullanılan *isnâd* usulü uyarınca, birer birer belirtmiş ve böylece eserinin bir tür bibliyografyasını vermiştir. Bu cümlelerden olarak İbnü'l-Adîm, *el-Muvassal*'dan da eserine oldukça geniş nakiller yapmıştır. Makalemizin konusunu oluşturan ve *Selçuklular* tarihi bakımından önemli olan bu nakilleri birer birer görelim :

başta *Meliknâme*, Garsunni'ne Muhammed b. Hilâl es-Sâbi'nin *Kitabü'r-rebî'i*, *Hemedanlı* Muhammed'in *Unvanü's-siyer'i*, Azimî'nin *el-Muvassal*'ı, Ebû Galib Şeybanî'nin *Tarih'i* olmak üzere, bugün mevcut olmayan birçok kaynak eserlerden yaptığı geniş ve değerli nakillerle adlarını ayrı ayrı belirttiği pek çok kimselerden dinlediği sözlü bilgileri eserine kaydetmiştir (İbnü'l-Adîm'in hayatı ve eserleri hakkında tafsilât için bk. *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb. Selçuklularla* ilgili haltercümelerini yay A. Sevim. Ankara 1976. Giriş kısmı).

³ Bk. Nakiller kısmı; not 8.

⁴ R. Ataoğlu, adigeç. Tez s. 39.

⁵ *Nüzhetü'l-enâm fî Tarihi'l-İslâm*. Millet Ktp. Feyzullah Ef. Kitapları, nr. 1549, vrk. 319a-367b; *el-Cevherü's-semîn fî Siyeri'l-mülâk ve's-selâtin*. Topkapu Sarayı, III. Ahmed Ktp. Nr. 2903, vrk. 1a-32b.

⁶ *el-Kâmil*, X, 555.

⁷ Cl. Cahen, adigeç. Makl., s. 351.

Emîr Sâbık b. Mahmud hakkında

Ebu'l-Yumn el-Kindî ve ayrıca başka kimselerin⁸ beni (İbnü'l-Adîm) haberdar ettikleri Ebû Abdullah el-Azîmî'nin bizzat kendi hattıyla yazılmış olan eserinde okuduklarıma göre :

a) 468 (1075/76) yılının Ramazan bayramında, Pazar günü, *Haleb* emîri Nasr b. Mahmud öldürüldü ve *Haleb* tahtına Sâbık b. Mahmud geçti⁹.

b) 472 (1079/80) yılında, (*Selçuklu* vasalı *Musul* emîri) Şerefüddevle (Müslim), *Haleb*'e yürüyüp şehri Sâbık b. Mahmud'dan teslim aldı ise de içinde, Sâbık ve kardeşi Şebîb'in oturduğu kale teslim olmadı. Öte yandan Şebîb, 14 Ağustos Cumartesi günü, Sâbık'ı yakalayıp hapsedti ve sadece bir gün *Haleb* yönetimini elinde tuttu; fakat çok geçmeden (hapisten kurtulan) Sâbık, bu kez, onu yakalayıp hapse attıktan sonra *Haleb* yönetimini yeniden eline aldı. Müslim'in kaleyi kuşatması dört ay devam etti; bunun üzerine Sâbık, kaleyi 10 Ekim Cumartesi günü, Müslim'e teslim etti. Şehrin, Kasım/Aralık 1080'de teslim edildiği söylenmiştir ki, bu, daha isabetlidir¹⁰.

⁸ İbnü'l-Adîm bu ve diğer nakillerinde, Azîmî'nin kendi hattıyla kaleme aldığı eserinden *Dımaşk*'taki hocası Tâcüddin Ebu'l-Yumn b. el-Hasen el-Kindî, el-Müeyyed b. Muhammed ve adlarını zikretmediği bazı kimseler vasıtasıyla haberdar olup nakiller yaptığını ifade etmiştir.

⁹ Emîr Nasr, kendisinin *Haleb Mirdası* tahtında kalmasını sağlayan ve müttefiki durumunda bulunan *Türkmen* beyi Ahmedşah ve *Türkmenlerini* bertaraf etmek amacıyla, Nisan/Mayıs 1076'da Ramazan bayramında, sarhoşluğun verdiği cesaretle Ahmedşah'ı hapsedtikten başka *Haleb*'in *el-Hâzır* semtinde oturmakta olan *Türkmenleri* yağmalamaya ve hattâ onların kadın ve kızlarına tecavüzlerde bulunmaya başlamıştı. Bunun üzerine fevrana gelip kendilerini savunmaya başlayan *Türkmenlerden* birisinin attığı okla boynundan yaralanan Nasr, çok geçmeden olay yerinde hayatını kaybetmiştir. Bunun üzerine *Haleb* yöresindeki *el-Akabe*'de oturmakta olan kardeşi Sâbık, kale kumandanı Verd ve ilerigelen devlet adamlarından Ebu'l-Hasen b. Munkiz'in girişimleri sonucunda, *Haleb Mirdası* tahtına oturtulmuştur (Daha geniş bilgi için bk. A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*. Ankara 1983, s. 87 vd.).

¹⁰ *Suriye ve Filistin Selçuklu meliki* Tâcüddevle Tutuş'un *Haleb*'i de hâkimiyeti altına almak amacıyla harekâta başlaması üzerine, emîr Sâbık, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* vasalı *Musul* valisi Şerefüddevle Müslim'e haber göndererek şehri kendisine teslim edeceğini bildirdi. Bunun üzerine tâbi olduğu sultan Melikşah'tan yıllık 300 bin altın vergi karşılığında *Haleb*'i yönetimi altına almak için

Kasımüddeve Aksungur hakkında

a) Ebu'l-feth sultan Melikşah'ın memlükü olan ve *Kasımüddeve* lâkabiyle tanınan Abdullahoğlu Aksungur'un, daima sultanın hizmetinde bulunduğu ve *Sâbyü*¹¹, boyuna mensup bulunan babasının adının El-Turgan¹² olduğu hususundaki bu kayıtları ben (İbnü'l-Adîm), Ebu'l-Yumn el-Kindî ve başkalarının, bize haber verdikleri Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Azimi'nin kendi hatıyla olan eserinden naklettim.

Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Azimi'nin kendi hattıyla olan eserinde okuduğum şu kayıtları, ayrıca bize (İbnü'l-Adîm) Tuslu el-Müeyyed b. Muhammed ve başkaları da haber verdiler :

b) Kasımüddeve Aksungur, 480 (1087 yılında) *Haleb'e* hâkim oldu; veziri ise Ebu'l-izz b. Sadaka idi. Bu yıl içinde emîr Aksungur, âdil sultan (*Sultanü'l-Âdil*) Ebu'l-feth Melikşah tarafından *Haleb'e* (vali olarak) atandı¹³, böylece şehir işleri

gerekli izni (*menşûr*) alan Müslim, şehri teslim almaya gelmişse de bu kez, vadinde durmayan Sâbık'ın muhalefetiyle karşılaşmıştır. Fakat Sâbık'a karşı çıkıp şehrin Müslim'e teslimine taraftar olan iki kardeşi Vessâb ve Şebib ile *Haleb reisi nakîbü'l-ahdâs* şerif Hasan b. Hibetullah el-Huteyti'nin girişim ve faaliyetleri sonucunda, şehir 18 Mayıs 1080'de Müslim'e teslim edilmiş ve böylece 1061 yılından beri burada hükümlen olan *Mirdasoğulları* ailesinin yönetimi de sona ermiş oldu. Ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, adıgeç. Eser, s. 99-102.

Bu hususta, Azimi'nin *muhtasar* eserinde kısa bir kayıt vardır (Vrk. 194a).

^{11,12} Aksungur'un babası El-Turgan'ın bulunduğu zikredilen *Sâbyü* boyunun hangi *Türk* ulusuna ait olduğu bilinmemekte ise de El-Turgan (hâkimiyeti devam eden, büyük işlere karışan : *Divanü Lügati't-Türk*, B. Atalay çev. II, 53) adının genellikle *Kıpçaklarda* kullanıldığına (L. Râşonyi, *Nyelvtudo manyi Kózlemények*, XLIX, 141) dikkat edilecek olursa bu boyun *Kıpçak* boylarından olduğu düşünülebilir. Bununla beraber *Sâbyü*, şimdikiye kadar tespit edilen *Kıpçak* boyları arasında bulunmaktadır (J. Sauvaget, *Nomes et surnoms de Mamelouk*. JA. 1950, CCXXVIII, 31-58).

el-Muvasal'dan nakledilen bu kayıtlar, mevcut kaynakların hiç birisinde yer almamaktadır. Böylece İmparatorluğun ilerigelen, değerli ve işbilir bu kumandan ve emîrlerin, Aksungur'un beraberinde olduğu anlaşılmaktadır.

¹³ *Kuzey-Suriye* hâkimiyeti uğruna, Süleymanşah-Müslim ve Tutuş arasında ortaya çıkan ve kanlı bir şekilde sonuçlanan mücadeleler sebebiyle başgösteren buhranı ortadan kaldırmak amacıyla, sultan Melikşah, beraberinde, imparatorluğun büyük ve tecrübeli emîrlerinden Porsuk, Yağısıyan, Bozan ve Aksungur

düzene girdi. Aksungur, *Haleb*'de hiç bir hükümdarın başaramadığı sağlam bir hâkimiyet ve otorite kurup halka karşı, anlatılması uzun süren, bir adalet gösterdi. Onun zamanında, fiyatlar normalden daha aşağı düşmüştü. O, *Haleb* halkına çok yakınlık gösterdi, onlara karşı derin bir sevgi duydu, onlar da onu daha fazla bir muhabbetle sevdiler, saydılar. Aksungur, şeriat emirlerinin dışına çıkıp onları ihlâl edenler için cezalar koymak suretiyle İslâmî hükümleri yürürlükte tuttu. Şehir yörelerini imar etti, yolları emniyet altına aldı, yolkesicilerle mücadele ederek onları her tarafta izlettirdi, birçoklarını yakalatıp idam ettirdi. Aksungur, herhangi bir yerde, bir yolkesicinin bulunduğunu duyarsa derhal harekete geçip onu yakalattır ve şehir kapılarının birisi önünde idam ettirirdi. Onun zamanında yağmur çoğaldı, pınarlar çağıldayıp ırmaklar akar oldu. Aksungur, *Haleb* halkına, kendisine, kıyamete dek hayırduada bulunmalarını gerekli kılan birçok iyi ve olumlu işler yapmıştır.

c) Emîr Aksungur-Tanrı rahmet eylesin - 481 (1088) yılında, *Haleb*'de ölen sultan Ebu'l-feth (Melikşah)'in dadısı olmuş bulunan karısının nâşını uğurladı: Söylendiğine göre Aksungur, elinde bir bıçakla oturuyordu; konuşma sırasında o, bıçağı hareket ettirip oynarken birdenbire bıçak elinden fırlayarak karısının ölümüne sebep olan bir yerine saplandı ve kadın da orada derhal öldü. Halbuki Aksungur, onun ölümüne ihtimal vermemiş ve bunu istemeyerek yapmıştı. Daha sonra karısının cesedini bir tabutta koydurup Ağustos ayı sonlarında doğu yönüne uğurlayıp göndertmişti¹⁴.

d) Emîr Kasımüddevele, Receb 484'ün üçüncü Perşembe günü, (21 Ağustos 1091) *Efâmiye* kalesini İbn Mülâib'den teslim alıp *Munkizogullarından* birisini oraya yerleştirdi¹⁵.

olduğu halde, büyük bir orduyla *İsfahan*'dan hareketle *Kuzey-Suriye*'ye gelmiş, Yağısıyan'ı *Antakya*'ya (Aralık 1086), Bozan'ı *Urfa*'ya (Mart/Nisan 1086) ve Aksungur'u da *Haleb*'e vali olarak atamıştır (1086 sonları). Böylece *Kuzey - Suriye*'de ortaya çıkan buhran bertaraf edildiği gibi, bu bölge, yönetim bakımından doğrudan doğruya imparatorluğa bağlanmıştır; dolayısıyla vasal *Suriye ve Filistin Selçuklu meliki Tutuş*'un da siyasal ve askerî hareket ve faaliyetleri kontrol altına alınmış oldu. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Ali Sevim, adıgeç. Eser, s. 127-32.

Bu konuda *muhtasar* eserde (196b) pek ayrıntılı kayıtlar yer almamaktadır.

¹⁴ Emîr Aksungur'un *Haleb Selçuklu* valisi olarak yaptığı icraat hakkında diğer ilgili kaynaklarda, bu kadar ayrıntılı ve yenilik getiren kayıtlar mevcut olmadığı gibi, Azimî'nin *muhtasar tarihinde* (196b) de yer almamaktadır.

¹⁵ Aksungur, Tutuş, Bozan ve Yağısıyan'la birlikte, *Fatımîlerle* mücadeleler sırasında (Bu konuda tafsilât için bk. A. Sevim, adıgeç. Eser, s. 132-36), bir ara,

e) Kasımüddevele Aksungur, Rebiülevvel –Safer olduğu da söylenir– 486 Pazartesi günü, Tâcüddevle (Tutuş) ile birlikte *Nuseybin*'i feth etti. Babam Reis Ebu'l-hasen Ali b. Muhammed el-Azîmî, bana: “Bu fetih sırasında emîr Aksungur ile beraberdim” dedi ¹⁶.

f) Kasımüddevele –Tanrı rahmet eylesin– 486 (1093) yılında, *Bağdad*'a sultan Berkyaruk b. Ebu'l-feth'in yanına gitti ve aynı yılın Şevval (Ekim/Kasım) ayında *Haleb*'e geri döndü ¹⁷.

g) Kasımüddevele Aksungur, 487 (1094) yılında, Tâcüddevle ile savaştı; Tâcüddevle, onu yenilgiye uğratıp 7 Cumadelülâ (25 Mayıs)'da-9 Cumadelülâ (27 Mayıs) Cumartesi olduğu da söylenir - *Haleb*'in doğusunda bulunan *Seb'in* ırmağının yakınında öldürdü. Tâcüddevle, Kasımüddevele'nin –Tanrı rahmet eylesin– kesik başı ile birlikte *Haleb*'e gelip 10 Cumadelülâ (28 Mayıs) Pazar günü, ikinci üzeri şehri, Pazartesi günü de kalesini teslim aldı ¹⁸. Kasımüddevele –Tanrı rahmet eylesin– ile birlikte ondört kumandan da öldürülmüştür; onlardan bazıları şunlardır : *Bağdad* şihnesi Tuhtegin, *Haleb* şihnesi Koçkar, Togan, İsrail –bunun, ünlü bir hikâyesi olan Tuğrul adlı bir kölesi *Haleb*'de öldürülmüştür–, Ali b. es-Süleymanî ve kardeşi, *Antakya*'ya akınlarda bulunan Buharalı Muhammed, Melikşah'ın hâslarından Süleyman ve Altuntaş, hâce-

yalnız başına harekete geçerek sözkonusu *Efamiye* kalesini fethedip *Selçuklu* vasalı *Şeyzer Munkizt* emîri İzzüddevle Ebu'l - Murhef Nasr'ın yönetimine bırakmıştır (22 Ağustos 1091). Bu konuda *muhtasar*'da (197b) kısa bir kayıt vardır.

¹⁶ Burada, Tutuş'un, sultan Melikşah'ın ölümü üzerine, sultan olmak amacıyla atıldığı mücadeleler sırasında, Aksungur, Bozan ve Yağısıyan ile birlikte *Musul Ukayloğulları* emîri İbrahim b. Kureyş'in elinde bulunan *Nuseybin*'i ele geçirip itaat altına almasına (Mart 1093) değiniliyor. Fakat burada, diğer kaynaklara oranla az ve yetersiz kayıtlar nakledilmiştir. Bu konuda ayrıntı için bk. A. Sevim, *Adıgeç. Esr.*, s. 138-39.

¹⁷ Bu seyahatin neden yapıldığını belirtmeyen bu kayıt, öteki ilgili kaynaklarda yer almıyor. Belki de bu kayıt, saltanat mücadelesinde, Bozan'la birlikte Tutuş'un saflarından ayrılıp saltanatın öteki müddeisi Berkyaruk'un hizmetine giren Aksungur'un, *Bağdad*'a gitmekte olan Berkyaruk'la birlikte hareket etmesi ve ondan *Musul*'da ayrılıp *Haleb*'e gelmesiyle (Tafsîlat için bk. A. Sevim, *Adıgeç. Esr.*, s. 144 vd.) ilgilidir.

Bu kayıt, *muhtasar* eserinde yoktur.

¹⁸ Saltanat mücadelesinin ikinci safhasına başlayan Tutuş'un, kendisine ihanetle hizmetinden ayrılan Aksungur ve Bozan'ı bertaraf edişinin tafsilatı için bk. *Adıgeç. Esr.*, s. 145 vd.

lerden Ebu'l-Kasım ve Altuntegini¹⁹. Bozan, Gürboğa ve Abakoğlu Yusuf *Haleb'e* kaçtılar; Bozan *Haleb'de* öldürüldü²⁰.

Cenahüddevle Hüseyin hakkında

Ebu'l-Yumn el-Kindi, Azimi'nin kendi hattıyla yazılmış olan eserinden naklen bize (İbnü'l-Adim) şunları haber verdi:

Cenahüddevle, 496 (1103) yılında, *Humus'ta* Cuma günü camide, altı kişi tarafından öldürüldü. Bunlardan birisinin Serminli olduğu biliniyordu. Aynı yılda, *Batını* el-Hakim el-Acemî *Haleb'de* vefat etti²¹.

Halef b. Mülâib hakkında

Ebu'l-Yumn Zeyd b. el-Hasen, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Azimi'nin, kendisine yazıp bildirdiği şu kayıtları bize (İbnü'l-Adim) haber verdi:

¹⁹ Aksungur ile birlikte öldürdüğü belirtilen bu kumandanların adları ilgili hiç bir kaynaktan bulunmamaktadır.

²⁰ Aksungur'la birlikte olmalarına rağmen, emir Bozan ve Gürboğa, Tutuş'a karşı savaşmayıp *Haleb'e* kaçarak savunma hazırlıklarına giriştiler ve ayrıca tâbi oldukları Beryaruk'tan da yardım istediler. Öte yandan süratle *Haleb* üzerine yürüyen Tutuş, şehre hâkim olmakta pek güçlük çekmedi; şehir ve kaleyi teslim aldıktan (30 Mayıs 1094) sonra Bozan ve Gürboğa'yı hapse attırarak, çok geçmeden Bozan, başı kesilmek suretiyle öldürülmüş ve yönetimindeki *Urfa* Tutuş'a bağlanmıştır; Gürboğa ise, emir Öner'in aracılığıyla kardeşi Altuntaş'la birlikte *Humus'a* gönderilip orada hapse atılmıştır (İbnü'l-Kalânisi, *Zeylû Tarihi Dimaşk*, s. 126-27; İbnü'l-Adim, *Zübtedü'l-haleb fi Tarihi Haleb*, II, 117; *İslâm Ansiklopedisi*, "Kür-Buka" mad.; A. Sevim, Adıgeç. Esr., s. 149-50).

²¹ Tutuş - Berkyaruk arasında vukubulan saltanat mücadelesinin son safhasını oluşturan *Rey* savaşından (26 şubat 1095) sonra *Haleb'e* gelerek melik Rıdvan'ın devlet işlerini tam bir yetkiyle yürüten, *Haleb Melikliği* için ortaya çıkan iç ve dış sorunlarda daima onun yanında yer alan veziri ve babalığı Cenahüddevle (Bâkiüddevle) Hüseyin, Rıdvan - Dukak arasında yapılan *Kınnesrin* savaşını (22 Mart 1097) izleyen günlerde, aralarının açılması sebebiyle, Rıdvan'dan ayrılarak *Humus'a* çekilip orada *Selçuklulara* tâbi bir emirlik kurmuştur. Fakat, o, 1 Mayıs 1103'de *Humus'ta*, metinde de belirtildiği üzere, *Batını* reisi el-Hakim el-Müneccim'in gönderdiği sufi kılığındaki *Batını* fedailerinden hançerlenerek öldürülmüştür (*Zübtedü'l-haleb*, II, 146-47; *Zeylû Tarihi Dimaşk*, s. 142; Cenahüddevle'nin faaliyetleri hakkında bk. A. Sevim, Adıgeç. Esr., s. 162-194).

Muhtasar eserde (192 a) bu konuda çok kısa bir kayıt vardır.

a) Kasımüddevele Aksungur, Bozan, Yağısıyan ve Tâcüddevle Tutuş, 483 (1090) yılında, *Humus*'a yürüyüp İbn Mülâib'den aldılar ve kendisini de demir bir kafes içinde sultanın (Melikşah) huzuruna çıkartılmak üzere, (*İsfahan*'ta) gönderdiler²². Sultan vefat edince İbn Mülâib kurtulup *Mısır*'a gitti; oradan geri dönüp *Efamiye* kalesini teslim aldı ve orada 17 yıl kaldıktan sonra öldürüldü.

b) Emir Kasımüddevele 484 (1091) yılında, *Efamiye* kalesini İbn Mülâib'den alıp buraya *Munkizoğullarından* birisini bıraktı ve 10 Receb (28 Ağustos)'de *Haleb*'e döndü²³.

İbnü'l-Adîm'in, Azimî'den naklettiği yukarıdaki kayıtlar hakkındaki mütalâa ve eleştirmesi ise şöyledir:

Azimî'nin yukarıdaki kayıtlarını ben (İbnü'l-Adîm), ayrıca onun telif edip *el-Muvassal ale'l-asli'l-Mavsil* adını verdiği ve bizzat kendi elyazısıyla yazılmış olan eserinden de naklettim. O, "İbn Mülâib, *Mısır*'dan dönüp *Efamiye* kalesini teslim alarak orada kaldı" diyor. Bu yanlıştır. Çünkü İbn Mülâib, *Mısır*'dan döndükten sonra 499 (1105) yılında öldürüldü. Eğer Azimî, onun *Efamiye*'deki ilk valiliğini kasdetmek istemişse, bu da doğru olamaz. Çünkü kendisi "İbn Mülâib'in *Efamiye* kalesini teslim alıp 17 yıl oturduğunu ve sonra öldürüldüğünü" haber veriyor. Esasen *Efamiye* kalesi, 484 (1091) yılında, onun elinden çıkmış ve kendisi de 499 (1105) yılında öldürülmüş idi. Azimî'nin ifadesine bakılırsa *Efamiye* kalesi, İbn Mülâib'in öldürülmesinden önce, dört yıl, üç ay onun yönetimi dışında kalmış oluyor. Esasen *Efamiye*, Ebu'l-Mehâsin Müslim b. Kureys zamanında, *Humus* ile birlikte İbn Mülâib'in elinde bulu-

²² Tutuş, kuvvetleriyle kendisine katılan Aksungur, Bozan ve Yağısıyan ile birlikte, şii *Mısır Fatımileri* adına hutbe okuttuktan başka, yolları kesip soygunlar yapmakta olan Haleb b. Mülâib'in yönetimindeki *Humus* üzerine yürüyüp teslim almış ve sultan Melikşah'ın buyruğu üzerine de şehrin yönetimi kendisine bırakılmıştır (*Zübdetü'l-haleb*, II, 166; *el-Kâmil*, X, 202-203; Aynî, *İkdü'l-cuman*, Topkapu Sarayı, III. Ahmed Ktp. Nr. 2912, III, 210a).

Muhtasar eserde (197a) bu konuda kısa bir kayıt vardır.

²³ *el-Kâmil*'deki (X, 203) bir kayıta, kuşatma sırasında *Efamiye*'de bir *Fatımî* hâdiminin bulunduğu belirtilmiştir.

Metinde, adı belirtilmeyen *Munkizoğlu*, *Şeyzer* emiri İzzüddevele Ebu'l-Murhuf Nasr'dır (*Zübdetü'l-haleb*, II, 106).

Muhtasar'da (197 b) bu konuda kısa bir kayıt yer almıştır.

nuyordu²⁴. Hattâ ben, bu konuda Azimi'nin kendi hattatıyla yazılmış olan eserinde şunları okudum:

Safer 475 (Temmuz 1082)'de Müslim, *Humus* kalesinde İbn Mülâib'i kuşattı. Aynı yılda Müslim, onunla barış yaptıktan sonra *Halebe* döndü²⁵.

Hatîb Haydere b. el-Hasan hakkında

Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Azimi'nin kendi hattıyla yazılmış olan eserlerindeki şu kayıtları bize (İbnü'l-Adîm), nakline izinle Ebu'l-Yumn el-Kindî haber verdi:

Melik Rıdvan, 490 (1096/97) yılında, *Haleb*'de *Mısırlular* adına (şii) hutbe okuttu; hatîb, Ebû Turab Haydere idi²⁶. Ebû

²⁴ Görüldüğü üzere İbnü'l-Adîm, Azimi'nin kayıtlarının çelişkili taraflarını ciddi bir eleştirmeye tâbi tutmaktadır. Bütün bu hususların ayrıntısı için bk. A. Sevim, adıgeç. Esr., s. 134-36.

²⁵ *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* vasallarından olmasına rağmen *Musul* emiri Şerefüddeve Müslim, hâkimiyet alanlarını genişletmek amacıyla, birtakım girişimlerde bulunmuştur. Bu cümleden olarak o, nakilde kısa olarak zikredildiği üzere, Halef b. Mülâib'in elindeki *Humus*'a yürüyüp kuşatmaya başlamıştır. Fakat İbn Mülâib'in başvurusu üzerine, Tutuş'un müdahalesi sonucunda, Müslim çekilmiş ise de çok geçmeden yeniden gelip kuşatmaya devam etmiş, fakat bu kez, İbn Mülâib'in bir miktar altın ödemesi üzerine, kuşatmayı bırakıp *Haleb*'e dönmüştür (Sıbt b. el-Cevzî, *Mir'âtü'z-zeman*. A. Sevim yay., s. 215).

Bu kayıt muhtasar eserde mevcut değildir.

²⁶ *Suriye ve Filistin*'in istirdadını gerçekleştirmek amacıyla *Mısır Fatımileri*, buradaki *Selçuklu Melikliğinin* iki düşman kola ayrılıp çatışmalara başlamalarını fırsat bilerek *Haleb* kolu meliki Rıdvan'a özel bir elçi heyeti göndererek "*Mısır Fatımî Halifeliğine* tâbi olarak adlarına şii hutbesi okutması halinde kendisine, kardeşi Dukak'ın yönetiminde bulunan *Dımaşk*'ı alması için askerî ve malî yardımda bulunacaklarını" bildirdiler. Bu öneriyi çekici bulan ve *Dımaşk*'a kesinlikle sahip olmak isteyen Rıdvan, tereddüt etmeden *Haleb* ve yörelerinde, *Abbâsî Halifeliği* ve *Selçuklu İmparatorluğu* adlarına okutmakta olduğu *sünnî* hutbeyi kardırarak *Fatımîler* adına şii hutbesi okutmaya başlamıştır (28 Ağustos 1097). Böylece *Suriye ve Filistin Selçuklularının Haleb* şubesi, *Mısır Fatımî Halifeleşine* maddi ve manevi bağlarla bağlanmak suretiyle tâbi bir hale gelmiş ve tarihte ilk kez bir *Selçuklu Melikliği*, şii *Mısır Fatımî Halifeliğini* metbû tanımıştır. Fakat çok geçmeden başta *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* olmak üzere, bütün sünnî İslâm dünyasının siyasal teşekkülleri harekete geçerek melik Rıdvan'ın bu uygulamasını önlemişler ve ancak *Haleb* ve yörelerinde dört hafta okutulan şii hutbesi de böylece kaldırılmıştır (22 Eylül 1097). Bu konu hakkında tafsilât için bk. A. Sevim, adıgeç. Esr., s. 173 vd.

Turab'ın²⁷ meşhur bir hikâyesi vardır : O, *Haleb*'de, ikinci kez - ilk kez *Sultanü'l-Âdil* (Alparslan)'in şehri kuşattığı sırada *Mısırlılar* adına okumuştı - *Mısırlılar* adına hutbe okumadan ölmeyeceğini rüyasında görmüş; bu, gerçekten böyle olmuştur.

Melik Rıdvan b. Tutuş hakkında

Tuslu Müeyyed b. Muhammed b. Ali, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Azimi'den naklen bize (İbnü'l-Adîm) şunları haber verdi :

a) el-Micennü'l-Muvaffak, 490 (1096/97) yılında, melik Rıdvan'a karşı ayaklandı. Önceleri *Halebliler* onunla birlik oldularsa da sonradan ondan ayrıldılar. el-Micenn, gizlenmeye çalıştı, fakat melik Rıdvan, kendisiyle birlikte adamlarını ve çocuklarını yakalattı ve Zülkade (Ekim) ayında mallarına elkoydu; daha sonra onlara çeşitli işkence yaptırdıktan sonra, önce Micenn'i, sonra da onun cesedi etrafında ötekileri öldürttü²⁸.

Görüldüğü üzere, bu önemli konu hakkında Azimi'nin *mufassal* eserinden yapılan nakillerde yeterli derecede bilgi bulunmamaktadır, *muhtasar*'da (190 a) ise çok kısa bir kayıt vardır.

²⁷ Melik Rıdvan, şii *Fatîmî* hutbesi okutmaya başlayınca *sünnî* inançlı Ebû Ganim Muhammed b. Hibetullah'ı *Haleb* kadılık ve hatiblik görevinden alıp yerine *şii* inançlı Ebû Turab Haydere b. Ebû Useme'yi atamıştır. Fakat daha sonra Ebû Turab azledilip Ebû Ganim yeniden eski görevine iade edilmiştir (*Zübtedü'l-haleb*, II, 126-28; *el-Kâmil*, X, 269-70; *Zeylû Tarihi Dımaşk*, s. 133; *İkd*, III, 211 a).

²⁸ el-Micenn lâkaplı *Haleb* reisi Berekât b. Faris el-Fûî, daha önce *Haleb Selçuklu* valisi Kasımüddeve Aksungur tarafından cesur olması, şaki, soyguncu ve müfsitlerle iyi mücadele edilebileceği düşüncesiyle *Haleb Reisiğine* atanmıştı. Gerçekten Berkât, bu görevi Aksungur ve daha sonra Tutuş zamanlarında başarıyla yürütmüş, fakat Rıdvan devrinde, vezir, kadı ve diğer meliklik yöneticilerine baskı ve tahakküme başlamış ve nihayet bir kısım *Haleb* muhafızını ve şakileri etrafına toplayıp isyana başlamıştır. Fakat Rıdvan'ın kendisini şiddetle takip ettirmesi üzerine, yandaşları kendisini terketmiş ve nihayet *Haleb* kalesine sığınarak orada gizlenmiştir. Askerî birlikler onu kuşatmış ve gizlendiği yerden çıkartılarak hapse atılmış, halktan gasbettiği bütün mal ve paralar elinden alındıktan sonra ağır işkenceler yapılmak suretiyle iki oğlu ile birlikte öldürülmüştür (1098 ortaları. *Zübtedü'l-haleb*, II, 138-41; *Zeylû Tarihi Dımaşk*, s. 135).

Muhtasar'da (190a) bu konuda kısa bir kayıt yer almıştır.

b) Aynı yılda, melik Rıdvan'a *Mısır* elçisi gelip halife el-Müsta'lı'den armağan ve hil'atler getirdi. Rıdvan, *Mısırlular* adına bir ay süreyle (şi) hutbe okuttu ise de sonradan bundan vazgeçti²⁹.

c) *Franklar*, 493 (1100) yılında, melik Rıdvan'ı *Kellâ* denilen yerde yenilgiye uğrattılar. *Müslümanlar* kalabalık, *Franklar* ise yüz atlı idiler. *Franklar*, *Müslümanların* birçoklarını öldürüp birçoğunu tutsak aldılar. Bu yenilgi, 5 Şaban (15 Haziran) Cuma günü vukubuldu³⁰.

d) *Franklar*, 498 (1104/5) yılında, melik Rıdvan'ı *Artah* arazi-sindeki *Aynu Seylû*'da³¹ bozguna uğrattılar. Bu çarpışmaya *Artah* kalesi sebep oldu: *Franklar*, burasını ele geçirmek için harekete geçince melik Rıdvan da atlılardan başka topladığı çok sayıdaki yaya kuvvetlerle birlikte *Artah*'a yardıma gitti. Perşembe günü yapılan çarpışmalarda Rıdvan'ın atlı kuvvetleri bozuldu, yayalar da teslim oldu, çok sayıda asker öldürüldü. Bu savaşta *Haleblilerden* büyük bir gazi topluluğu - Tanrı onlara rahmet eylesin - yok olup gitti, bunlardan daha çoğu da kaçtı³².

²⁹ Bu konuda yukarıda genel nitelikte bilgi verilmiştir.

³⁰ *Antakya*'da bir prenslik kuran *Haçlılar*, hâkimiyet alanlarını genişletmek amacıyla askerî hareketlerde bulunmuşlardır. Bu cümleden olmak üzere, *Haleb Selçuklu Melikliğine* bağlı *Rûc*, *Bâre*, *Maarretünnûman*, *Cezr*, *Zerdanâ*, *Sermin* ve *Kellâ*, kent ve kalelerini işgal etmek suretiyle *Haleb*'i âdeta kuşatır bir duruma gelmişlerdi. Melik Rıdvan işgal edilen yerleri geri almak için *Antakya* prensi Bohémond ile *Kellâ* yörelerinde yaptığı savaşta (5 Temmuz 1101) ağır bir yenilgiye uğramıştır; bundan istifade eden *Haçlılar*, yine *Haleb*'e bağlı *Kefertâb* ve *Hâzır* kalelerini de kolaylıkla işgal etmişlerdir (Bu savaş ve daha sonraki olaylar hakkında daha geniş bilgi için bk. A. Sevim, adigeç. Esr., s. 192 vd.).

Bu konuda *muhtasar*'da (191 a) ancak bir satırlık bir kayıt yer almıştır.

³¹ Buranın, *Haleb*'e üç mil uzaklıkta ve daha önce Tutuş-Süleymanşah savaşının yapıldığı yer olan *Aynu Seylem* (Yakut, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 762) olması mümkündür.

³² Bohémond'un yardım sağlamak amacıyla *Avrupa*'ya gitmesi dolayısıyla *Antakya Prenslığinin* yönetimini geçici olarak üzerine alan Tancred, diğer *Haçlı* devletlerinden de geniş çapta yardım alarak *Haleb Melikliğinin* stratejik önemi haiz *Artah* kalesine yürüyüp kuşatmaya başladı. Kale kumandanının çağırısı üzerine harekete geçen Rıdvan, oldukça kalabalık bir orduyla *Artah*'ın yardımına gitti. *Haçlılar*, *Selçuklu* ordusunun çokluğu karşısında, önce savaşmayarak geri çekilmişlerse de daha sonra her iki taraf arasında yapılan savaşta, *Selçuklu* yaya kuvvetlerinin *Haçlı* ordugâhına kadar girmelerine rağmen atlı birliklerin yenilgisi sonucunda, büyük kayıplar vermekten kurtulamamışlardır (20 Nisan 1105). Bu yenilgi sonunda,

Bu nakillerden sonra İbnül-Adım, “bu savaşta, üç bin *Müslüman* atlı ve yayanın öldürüldüğünü ve *Artah*'ta bulunan *Müslümanların* da buradan kaçtıklarını haber aldığını” ifade etmektedir.

e) *Franklar*, *Haleb* arazisine yürüyerek yağma ve tâlan hareketlerinde bulunarak ahalisini tutsak alıp sürdüler. Bu yüzden *Leylân* dağından *Şeyzer*'e kadar olan *Haleb* topraklarında huzur bozuldu, güvenlik ve sükûnun yerini korku ve endişe aldı. *Cezr* ve *Leylân* halkı, *Haleb*'e kaçarken arkalarından yetişen *Frank* atlıları bunların çoğunu tutsak alıp bir kısmını da öldürdüler. *Haleb* topraklarında vukubulan bu fâcia daha önceki *Kellâ* felâketinden daha büyük idi ³³.

f) *Frank* Tancred, *Leylân*'a bağlı *Tellü Ağdı*'ya yürüyerek işgal etti; *Haleb*'e bağlı geri kalan kaleleri de aldı. Böylece melik Rıdvan'ın elinde kible yönündeki yerlerden yalnız *Hama*, batıda ise hiç bir yer kalmadı; ancak, Rıdvan'ın elinde kalan doğu ve kuzeydoğudaki yerler de güvenlik içinde değillerdi. *Haleb* halkı güç ve sıkıntılı bir durumda idi. Bunlardan bazıları, *Bağdad*'a giderek yardım isteğinde bulundular; *Müslüman* askerlerinin *Franklara* karşı kendilerine yardıma gelmesini isteyerek Cuma günleri camilerde hatiblerin hutbelerine engel oldukları gibi, bazı minberleri de kırıp parçaladılar ^{34,35}. Bunun üzerine sultan Muhammed b. Melikşah, kumandan-

bütün *Suriye*'de yaşayan halk, her an bir *Haçlı* istilâsına uğrama korku ve endişesiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu savaş ve sonraki olayların tafsilâtı hakkında bk. A. Sevim, adigeç. Esr., s. 198-200).

Bu savaşla ilgili olarak muhtasar eserde (192b-193a) pek fazla bir bilgi yoktur.

³³ Yukarıda sözkonusu edilen *Artah* yenilgisi üzerine, bundan azâmi ölçüde faydalanmak için harekete geçen Tancred'in, *Haleb* bölgesinde istilâ ve yağma faaliyetlerine girişmesi üzerine, buralarda oturan halkın büyük bir kısmı *Haleb*'e göçüp sığınmak zorunda kalmışlardır (Göst. yer).

^{34, 35} Metinde de belirtildiği üzere, özellikle Tancred'in askerî hareketleri dolayısıyla *Selçuklu Melikliğinin* başkenti olan *Haleb*, *Haçlı* kuşatma ve baskısı altında çok güç bir duruma düşmüştü. Bu sebeple melik Rıdvan ve halk, korku ve ümitsizliğe düşmüşlerdi. Melikliğe yardım edebilecek metbûları, *Büyük Selçuklu İmparatorluğundan* başka hiç bir siyasal teşekkül yok idi. Bu sebeple melik Rıdvan, öteki *Suriye* emîrlerinin yaptıkları gibi, *Haşimî* ailesinden birisinin başkanlığında, sufi, fakih ve tacirlerden oluşan bir heyeti, bu sıralarda *Bağdad*'da bulunan sultan Muhammed Tapar'a gönderdi. *Haleb* heyeti ve diğer *Suriyeli* heyetler, *Bağdad*'a ulaşmış sultanın özel camiine giderek cuma namazı sırasında bağırıp çağırmaya başladılar ve *Haçlı* istilâsı dolayısıyla *Suriye*'nin elim durumunu bildirip gösterilerde bulundular, halife ve sultanın, *Suriye* ile hiç ilgilenmediklerini belirttiler; bu arada hutbe okumakta olan hatibî aşağı indirip minberini parçaladılar ve namazı fesada verdiler.

ları *Musul* emiri Mevdud, Ahmedîl el-Kürdî ve Sökmen el-Kutbî olan büyük bir ordu hazırlattı. Sökmen, *Haleb*'e gelmeden yolda öldü. Ordu *Haleb*'e erişince Rıdvan, şehir kapılarını kapadı ve şehri teslim etmemeleri için halktan rehineler alıp kaleye götürdü. Ayrıca o, hizmetinde bulunan bir kısım askerlerle *Batınilerin* bazı- larını, şehir surlarını korumakla görevlendirdi ve halkın surlara çık- masını yasakladı. Surdan aşağı ıslık çalan bir adamın boynu vuruldu ve yine sur üzerinde giysisini çıkarıp aşağıya başka birisine atan bir kişi de surdan aşağı atıldı. *Haleb* kapıları onyediy gece kapalı kaldı. Şehir halkı üç gece yiyecek bir şey bulmayıp aç oturdu. Hırsızlar çoğaldı, şehir ilerigelenleri canlarından endişe duymağa başladılar. Melik Rıdvan yönetiminin böylece kötüleşmesi sebebiyle ahali kendi aralarında, onun aleyhine konuşuyor, küfür edip dil uzatıyor ve ayıplıyorlardı. Bu durum karşısında Rıdvan'ın, halkın şehri teslim etmesinden dolayı endişe ve korkusu arttı. Bu sebeple o, halk arasına atlı kolcular saldı; ayrıca şehir dışındaki askerlere karşı hır- sız ve çapulcular gönderdi; bunlar, ordugâhtan ayrılıp yalnız kalan askerleri yakalayıp kaçırıyorlardı. *Haleb* dışındaki bu ordu, *Haleb* topraklarında *Frankların* yağmalarından arta kalan şeyleri yağma ve tahrip ettikten sonra Safer 505 (Ağustos 1111) sonunda *Frank* istilâsına uğrayan *Maarretünnûman*'a hareket etti. Ordu burada bir kaç gün kaldı; bu sırada atabeg Tuğtegin'in onların yanına gelmesi üze- rine Rıdvan, bazı ordu mensuplarına mektup gönderip onun aleyhine onları fitneledi. Bunun üzerine Tuğtegin, Mevdud'un himayesine sığındı; o da ona, muhaliflerine karşı durmak suretiyle dostluk ve vefa gösterdi. Tuğtegin, kendisine cephe alanlara arma- ğanlar gönderip "*Trablus*'a yürümeleri halinde kendilerine para

Aynı şekilde, ertesi hafta halifenin (el-Müstazhir Billah) özel camiine giderek orada da taşkınlık ve tartibatta bulundular. Durumu öğrenen sultan Muhammed Tapar, derhal büyük bir *Selçuklu* ordusunu Haçlılarla mücadele için *Suriye*'ye gönderdi. Kendisine başkumandanlık görevi verilen *Musul Selçuklu* valisi emir Şerefüddin Mevdud, kuvvetleriyle kendisine katılan ve metinde de adları belir- tilen emirlerle birlikte *Suriye*'ye hareket etmişse de, özellikle *Haleb* meliki Rıdvan'ın olumsuz tutumu dolayısıyla *Haçlılarla* başarılı bir mücadelede bulunulamadan *Musul*'a geri dönmek zorunda kalmıştır. Diğer ilgili kaynaklara oranla Azimî, bu sefer hakkında ayrıntılı ve yeni bilgiler vermiştir. Bu sefer hakkında bk. A. Se- vim, adıgeç. Esr. s. 215-19; I. Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu* (1098-1118), s. 131-38.

Muhtasar eserde (195a), bu konuda kısa kayıtlar vardır.

yardımında bulunacağını” önermiş ise de onlar, daha ileri gitmek istememişlerdir. Oıduda bulunan Ahmedıl ve Porsukođlu Porsuk askerleriyle birlikte *Fırat* yönüne gittiler. Atabeg ile kalan Mevdud, onunla birlikte *Maarretünnüman*’dan *Âsi* ırmağı yönüne hareketle *Celâli*’ye saldırıda bulundular. Bu sırada *Franklar* da *Efamiye*’ye karşı karargâh kurarak Baudouin, Tancred ve Saint-Gilles’in oğlu hep birlikte *Müslümanlara* karşı harekete geçtiler. Bunun üzerine Ebu’l-Asâkir Sultan b. Munkiz, ailesi ve askerleriyle *Şeyzer*’den çıkıp Mevdud ve Tuğtegin ile birleşerek *Franklara* karşı yürüdüler. *Müslüman* atlıları, *Frankları* kuşattı; *Türkler* de su kaynaklarının yollarını şiddetle çevirerek onların suya ulaşmalarına engel oldular. Bunun üzerine *Franklar* birbirlerini savunarak kaçtılar.

g) Tancred’in *Azaz* kalesine saldırması üzerine Rıdvan, ona, bundan vazgeçmesi için *Haleb* gelirlerinden 20 bin altın, at ve daha başka şeyler vermeyi önerdi ise de o, bunu kabul etmedi. Bunun üzerine Rıdvan, atabeg Tuğtegin’le yakınlaşmayı uygun görerek onu *Haleb*’e davet etti. Bunu kabul edip *Haleb*’e gelen Tuğtegin ile Rıdvan “asker ve para bakımından birbirlerine yardımda bulunma” hususlarında antlaşma yaptıktan başka “Tuğtegin’in *Dımaşk*’ta Rıdvan adına hutbe okutup para bastırması” da kararlaştırıldı. Fakat Rıdvan, bu antlaşmaya sadakat göstermedi. Zira *Suriye*’ye gelen Mevdud, *Franklara* karşı “cihat” konusunda Tuğtegin ile bir antlaşma yaptı ve (bu sebeple) Tuğtegin, melik Rıdvan’dan yardım isteğinde bulundu ise de Rıdvan, bu yardımı geciktirdi; ancak *Müslüman* kuvvetlerinin *Frankları* bozması olayından³⁶ sanradır ki Rıdvan, onlara yüz atlıdan daha az bir kuvvet gönderdi. Böylece o, Tuğtegin ile yaptığı antlaşma ve vaade sadakat göstermedi. Bunun üzerine atabeg, onu kınadı ve Rebiülevvel 507 (Ağustos/Eylül)’de onun adının “*Dımaşk*’ta okunan hutbelerden ve basılan paralardan kaldırılmasını” emretti³⁷.

³⁶ *Taberiyye*’de yapılan bu savaş için bk. St. Runciman, *A History of the Crusade*, II, 126-27; İA. “Tuğtegin” mad.; *Urfa Haçlı Kontluğu*, s. 145-46.

³⁷ *Selçuklu Melikliğine* ait *Haleb* bölgesinde stratejik birçok önemli kaleleri işgal etmek suretiyle *Haleb*’i kuşatma durumuna gelen *Antakya Haçlı prensi Tancred*, bu kez, şehre çok yakın ve en önemli kalelerden birisi olan *Azaz*’ı işgal için hazırlıklarını bitirip harekâta başlamak üzere idi. Melik Rıdvan, ona 20 bin altın karşılığında barış önerisinde bulunmuş, fakat kabul edilmemesi sonucunda, aralarında

h) *Haleb* hâkimi melik Rıdvan b. Tâcüddevle, 507 (1113) yılında vefat etti³⁸ ve yerine oğlu Tâcüddevle Alparslan geçti. Aynı yılda Tâcüddevle b. melik Rıdvan, suret bakımından insanların en güzeli olan çocuk yaştaki Melikşah ve İbrahim adlarındaki iki kardeşini öldürdü.

Bu nakilden hemen sonra İbnü'l-Adîm, İbrahim'in bir süre daha yaşadığını tesbit ettiğini, hattâ onun, adının Mubarek olduğunu sandığı bir oğlunu *Haleb*'de gördüğünü ifade etmektedir³⁹.

Melik Alparslan b. Rıdvan hakkında

Ebu'l-Yumn el-Kindî'nin, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Azîmî'den naklen bize (İbnü'l-Adîm) haber verdiği şu kayıtları, ben onun kendi hattıyla yazılmış olan eserinden de naklettim :

a) Melik Rıdvan, 507 (1113) yılında *Haleb*'de vefat etti, yerine oğlu Alparslan geçti, hâdim Lülü de onun atabeği oldu. Devlet işlerinin düzene sokulması amacıyla melikliğin hâdim ve hâslarından

pek iyi ilişkilerin olmamasına rağmen *Dımaşk* emiri Tuğtegin'e başvurup onunla "Gerektiği zaman karşılıklı malî ve askerî yardımda bulunmak, Tuğtegin'in Rıdvan'ı metbû tanınması ve dolayısıyla adına hutbe okutup para bastırması" şartlarını kapsayan bir anlaşılma yapılmıştır. Fakat bir süre sonra (1112 başları) *Kudüs* kralı I. Baudouin'in *Dımaşk*'a bağlı *Besenyiye*'ye saldırması üzerine Tuğtegin, müttefikleri *Musul* emiri Mevdud ve Rıdvan'a yardım için başvurmuşsa da Rıdvan, hemen harekete geçmemiş, ancak müttefiklerin *Taberiyye*'de Baudouin ve Joscelin'i yenilgiye uğratmalarından (28 Haziran 1113) sonra 100 atlı göndermiştir. Bunun üzerine Rıdvan - Tuğtegin ittifakı bozulmuştur (16 Ağustos 1113) (Tafsîlât için bk. *Zübdetü'l-haleb*, II, 163-64; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 183-84; İA. "Tuğtegin" mad.

Bu kayıtlar, muhtasar eserde yer almamaktadır.

³⁸ Burada ay kaydedilmemiştir. Diğer kaynaklara (*Zübdetü'l-haleb*, II, 164; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 189; *el-Kâmil*, X, 499; *Mir'âtü'z-zeman*, Topkapu Sarayı, III. Ahmed Ktp. Nr. 1907, XIII, 167a; *İkd*, III, 240 b) Rıdvan, 28 Cumadelâhır 507 (10 Aralık 1113)'de vefat etmiştir. Krş. muhtasar eser, 195 b.

³⁹ İbnü'l-Adîm, burada ve biraz sonra *Haleb Selçuklu* meliki Alparslan b. Rıdvan hakkında Azîmî'den yapılan nakiller arasında (S. 16), bir câriyeden olan (*Zübdetü'l-haleb*, II, 167; *el-Kâmil*, X, 499) Alparslan'ın küçük yaşta öldürdüğü bir kardeşinden (Melikşah) başka ikinci kardeşinin adının -Azîmî'nin ifade ettiği gibi - İbrahim değil, Mubarek (Mubarekşah) olduğunu belirtmiş ve bu konuda da Azîmî'yi eleştirmiştir. •

birçokları öldürüldü. Alparslan iki kardeşini de yakalatıp hapse attı.

b) Tâcüddevle Alparslan b. melik Rıdvan, aynı yılda, suret bakımından insanların en güzeli olan çocuk yaştaki Melikşah ve İbrahim adlarındaki iki kardeşini öldürdükten başka babasının hâdimi Altuntaş el-Micenni ile hâcib Alptegin'i de öldürttü. *Haleb* halkının kendisinden endişe ve korkuya kapılması üzerine, hâdimi ve atabeği Lülü, onun öldürülmesine önayak oldu⁴⁰.

c) Tâcüddevle Alparslan b. Rıdvan, 508 (1114) yılında, atabeği hâdim Lülü'nün girişimi sonucunda *Haleb* kalesindeki odasında öldürüldü ve yerine kardeşi Sultaşah b. Rıdvan getirildi⁴¹.

İbnü'l-Adım, bu nakil hakkında şu eleştiride bulunuyor:

Azımî'nin, öldürülen iki kardeşten ikincisinin adını İbrahim olarak zikretmesi yanlıştır. Bu ikinci kardeş Mubarek olacaktır. İbrahim'e gelince, o dilsiz olup Rıdvan'ın soyundan bugüne dek kalan tek çocuktur.

⁴⁰ Melik Rıdvan'ın ölümü üzerine, *Haleb Selçuklu Melikliği* tahtına geçen 16 yaşındaki oğlu Tâcüddevle Ebû Şucâ Alparslan Muhammed, içte ve dışta ciddi ve hayatî tehlike gösteren çok önemli sorunlarla karşı karşıya gelmişti. Şöyleki: Babası Rıdvan'ın, *Haleb*'de *Suriye Batınilerinin* bir propaganda merkezi kurmalarından sonra başta reisleri Ebû Tahir es - Sâig ve el - Hakîm el - Müneccim olmak üzere, *Batını* dâileri büyük faaliyetler göstermişler ve özellikle melikliğin yönetimine karışmaya ve ordu saflarına girmeye başlamışlardı. Mal ve can güvenliklerini sağlamak amacıyla halktan pek çok kimseler, *Batını* yanlısı olmak zorunda kalmışlardı. Böylece içte etkili bir *Batını* baskı ve tahakkümü altında kalan melikliği, dışta *Antakya Haçlı Prensiğinin* ciddi bir tehdidi altına girmiş bulunuyordu. İşte böyle kritik bir zamanda meliklik işlerini Rıdvan'ın hâdimlerinden Baba adıyla anılan Lülü adlı bir emir yönetiyordu. Lülü, melik Alparslan'ın genç ve tecrübesiz olması sebebiyle yönetimi tamamen kendi tekeline almış ve rakip durumunda olabilecek melikliğin ilerigelen şahsiyetlerini birer birer Alparslan'a öldürtmek suretiyle ortadan kaldırmıştır (*Zübdetü'l-haleb*, II, 167-68; *el-Kâmil*, X, 499).

Bu konuda *muhtasar* eserde (195 b) kısa bir kayıt vardır.

⁴¹ Meliklik işleriyle hiç ilgilenmeyip eğlence, zevk ve sefa ile vakit geçiren melik Alparslan, melikliğin ilerigelen askerî ve mülkî yöneticilerini ciddi şekilde endişe ve korkuya düşüren hareket ve davranışlarda bulunmakta idi. Bunu fırsat bilen Lülü, onlarla işbirliği yaparak Eylül 1114'de Alparslan'ı, nakilde de belirtilmediği gibi, kaledeki odasında öldürtmüştür (*Zübdetü'l-haleb*, II, 172; *Zeylü Tarihi Dimaşk*, s. 191; *el-Kâmil*, X, 508, *Mir'âtü'z-zeman*, XIII, 170b; *İkd*, III, 243a).

Bu konuda *muhtasar*'da (196 a) kısa bir kayıt vardır.

Kutluğ (Hutluğ) Aba hakkında

İbnü'l-Azîmî adıyla tanınan *Halebli* Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Nizâr et-Tenûhi'nin *İslamî* biyografilere ait bir *Tezkire* olan *el-Muvassal ale'l-asli'l-Mavsil* adlı eserinde okuduğum şu kayıtları, Azîmî'den nakline izin almış olan Ebu'l-Yumn Zeyd b. el-Hasan el-Kindî, nakline izin vererek bana (İbnü'l-Adîm) haber verdi:

a) İzzüddin Mesud b. el-Porsukî, 521 (1127) yılında doğuya gittiği zaman emir Tuman'ı *Haleb* kalesine vali olarak atadı. Mesud, doğuda işleri yoluna girince Yınal, Sungur-i Dırâz⁴² vesair emirleri, bir askerî kuvvetle *Haleb*'e gönderdi. Bu emirler şehre geldikleri zaman Tuman, onlara itaat etmedi. Bunun üzerine *Haleb reisi* Fezâil b. Bedî, ona karşı çıkararak emirleri şehre aldı ve *Kal'atü's-şerîfe* yerleştirdi; böylece *Haleb* halkı ile vali arasında anlaşmazlık çıkmış oldu. Bu olaydan kısa bir süre sonra sultan Mahmud'un Kutluğ (Hutluğ) Aba adındaki kölesi, beraberinde, Dırâz adıyla tanınan *Harran* hâkimî Umdetüddin Sungur et-Tavîl olduğu halde, İzzüddin Mesud'un bir tevkii ile *Haleb*'e geldi ve makamın, kendisine teslimini kapsayan tevkii Tuman'a verdi. Tuman, tevkii, İzzüddin ile kendisi arasında belirlenen *alâmeti* kapsamaması ve sadece yazı olması sebebiyle kabul etmedi. Her ikisi arasında kullanılan *alâmet gazal* (*geyik*) resmi⁴³ idi. Çünkü İzzüddin, büyük zekâsı yanında nakış ve resim yapanların en iyisi idi. Böylece işler Kutluğ Aba'nın aleyhine uzayıp gidince kendisine geri dönmelerini tavsiye ettiler, o da geri döndü. Bu sırada İzzüddin, *İran* asıllı emir Karakuş'un içinde bulunduğu *Rahbe*'yi kuşatmakta idi. Karakuş, *aman* dileyip kaleden indi ve yerine bir başkası geçirildi. Fakat bu sırada İzzüddin vefat etti. Kutluğ Aba, beş günde

⁴² Aksungür el-Porsukî'nin oğlu İzzüddin Mesud'un emirlerinden olan Sungur-i Dırâz (*Uzun Sungur*, Farsça olarak), biraz ilerde Arapça şekliyle (*Sungurü't-tevîl*) kaydedilmiştir.

⁴³ Bilindiği üzere, *Türk* kültüründe özel bir yeri olan *geyik* ve *gazal*, *Türk* ulusları arasında kutsal bir hayvan niteliği taşımaktadır. *Hunlar*, *Göktürkler* ve *Selçuklularda* görülen ve *sıgun* adıyla metinlere geçen bu hayvanlar, *Yesevî* menkıbelerine de intikal etmiş olup *sultan*, *emîr* ve *alplerin kutsal bir amblemi* olarak kullanılmıştır. Bu konuda S. Mülâim, "*Anadolu'da hayvan üslubunun bir örneği*" adlı bir bildiri, VIII. Sanat Tarihi Seminerinde (İstanbul, 10-14 Mayıs 1982) okumuştur.

Rahbe'ye gelince Mesud'un ölmüş olduğunu gördü. Mesud'un cesedi bir yaygı parçası üzerine bırakılmıştı; askerler onun gömülme işleriyle uğraşıyorlar ve bu arada da birbirlerini yağma ediyorlardı. Bu sırada Kutluğ Aba, üç günde *Haleb*'e erişip Mesud'un ölüm haberini bildirdi. Bunun üzerine İbn Bedî, onu şehre alıp kendi evine getirdi. Öte yandan Tuman'ı da, tâbî olduğu kimsenin (Mesud) ölüm haberinin gerçekleşmesi üzerine, kaleden indirdiler. Tuman, onlara bin altın rüşvet verdikten başka kaleyi de teslim etti; böylece Kutluğ Aba kaleye hâkim oldu. *Halebliler* onunla anlaşıp kendisine karşı güven duydular. Astrolojik yay'ın başlangıç noktası (merkez), bu yılın Cumadelâhırının bitimine altı gün kala Perşembe günü doğdu, bu sırada ay, İkizler (*Merih: Mars* gezegeni) burcunda idi. Kutluğ Aba, kaleye çıkıp birkaç gün kaldıktan sonra zulüm ve kötülük yapan kimseler türedi, bu sebeple ahalinin gönülleri rahatsız olup huzurları kaçtı. Fesat çıkaranlardan bir gurup Kutluğ Aba'ya giderek halkın mallarını almaya teşvik edip onu kıskırttılar. Bunun üzerine o, tutumunu değiştirip halk ile yapmış olduğu anlaşmayı bozdu; ölen bir kimsenin miras bıraktığı şeyleri mühürleyip mal ve paralarını, ölenin varisinin olup olmadığı belirlenmezken kendisi için kaldırıyordu. Kutluğ Aba'nın bu (kötü) hareketlerini tesbit eden emîr Bedrüddevle ve *Haleb* reisi Fezâil b. Bedî, onun yakalanması hususunda, birbirlerine yardımcı olacaklarına dair ant içtiler, *Haleb Ahdâsı*⁴⁴ da onlarla birlik oldu. Böylece onlar, 2 Şevval (Ekim/Kasım) Salı gecesi harekete geçtiler. Bu sırada ay, kavs yıldız kümesinde, *Zuhal* (*Satürn* gezegeni) ile 60° lik açı konumuna 6° uzaklıkta idi. Kutluğ Aba'nın köleleri, hâcib ve arkadaşları az olup bunlar da Ramazan bayramının akşamı olması dolayısıyla şehirdeki tanıdık ve arkadaşlarının yanlarında içki içmekte idiler. *Halebliler* bunların hepsini yakaladılar ve bağlayarak hapsedilerek, meşcedlere ve İbnü'l-Efrentâşî'nin evine doldurdular; böylece onlar, buralarda tutuklu olarak sabahladılar. Öte yandan bütün halk, kalenin kapısına yürüyüp kaleyi kuşattılar ve öğleye değin içerdekilerle savaştılar. Gece olunca aşağı inip memlekette bir eşi daha olmayan sarayı yaktılar. Böylece sarayın sütunları, kapıları,

⁴⁴ *Ahdâs* (*Hades*'in çoğulu: Gençler) ortaçağlarda özellikle Suriye'de şehir gençlerinden oluşturulan bir teşkilât olup barışta ait oldukları kentin belediye işleriyle uğraşırlar, savaşta ise savunmasına yardımcı olurlardı (Genel bilgi için bk. C. Cahen, EI² "al-Ahdas"mad).

tahta ve mermer kısımları ve altın odası birbirleri üzerine yıkılmak suretiyle yok olup gitti. Bu gecenin sabahının erken saatlarında halk, saraya hücum edip güçlerinin yettiği kadar yağmalarda bulundu; bu arada onlardan bir gurup öldürüldü. Öte yandan *Menbic* hâkimi Hassan b. Gümüştengin el-Baalbekî ve kardeşi *Bozâa* emîri, 7 Şevval (16 Ekim) Cumartesi günü *Haleb Kapısı*'na geldiler ve Kutluğ Aba'yı kendileriyle birlikte şehirden çıkarmak için güzel ve ılımlı sözler söyleyip onu hoş tuttular. Bununla beraber Kutluğ Aba, *Haleb*'i taşlık ve verimsiz kısımlarına kadar İbn Mâlik'e teslim razı olmadı; bu takdirde bomboş ve avare kalmış olacaktı. Kutluğ Aba, buna rıza göstermeyince de kuşatma uzayıp gitti. Bu sıralarda Joscelin, iki yüz atlı ile *Haleb Kapısı*'na gelip *Bâbillâ*'da karargâh kurdu ve *Bânkûsâ*'ya dek ilerledi; 8 Şevval (17 Ekim) Pazar günü *Haleb*'e bir ulak gönderip "Haleblilere hizmet etmek isteğinde" bulundu ise de onu yumuşaklıkla şehirden uzaklaştırdılar.

b) Melik İbrahim b. Rıdvan, Şevval ayı sonunda (Kasım başı) *Haleb*'e geldi. Onu içeri alıp izzet ve ikramda bulundular ve "Şehre hâkim olduğunu" münadiler vasıtasıyla halka ilân ettiler⁴⁵.

c) *Antakya* prensi Bohémond, harekete geçerek 11 Şevval (20 Ekim) Çarşamba günü (*Kuwayk* ırmağı yöresindeki) *Sıldı*'a gelip karargâh kurdu ve *Haleblilerle* yazışmalarda bulundu. O günün erken saatlarında da atlanıp *Haleb*'i sıkıştırmaya koyuldu. Melik İbrahim b. Rıdvan ve Bedrüddevle, bir yandan *Halebliler*, öbür yandan *Haleb* reisi Fezâil b. Bedî kalabalık bir gurupla kaçarlarken, atlarına binip savaş için harekete geçtiler. Neticede Bohémond ile yaptıkları yazışmalar sonucunda, onunla belirlenen bir süre üzerinde anlaşarak barış yaptılar. Bohémond'un şart koştuğu şeyler, 12 Şevval (21 Ekim) Perşembe günü, halkın büyük bir tehlikeye maruz kalmasından önce gönderildi. Şöyleki : *Frank* elçisi gelip *Haleb*'den bin altın aldı ve geri kalan diğer bin altının da sonradan ödenmesi karara bağlandı. Daha sonra Bohémond, *Antakya*'ya döndü. Bu sıralarda *Haleblilerden* her kaybolan kimse, ya öldürülmüş, veya asılmış olarak bulunuyordu. Böylece işler, Kutluğ Aba'nın aleyhine sürüp gidiyordu. Kaleyi kuşatanlar, kalenin çevresine hendek kazdılar; böylece kaleden çıkan, veya içeri girenler kolayca yakalanıyordu. Bu durum Zülhicce ayının ortalarına (Aralık sonları) dek sürdü.

⁴⁵ Bu konuda *muhtasar*'da (204 b-205 a) verilen bilgiler kısa ve yetersizdir.

Emîr Sungur-i Dırâz, emîr Hasan Karakuş ve diğer bazı emîrler, kuvvetli bir askerî birlikle *Haleb Kapısı*'na geldiler. Bu sırada Bedrüddevle ve Kutluğ Aba arasında, "*Musul'a isfehşâlâr İmadüdin Kasımüddevle Zengi b. Kasımüddevle Aksungur'a birlikte gitmeleri, İmadüddin'in, kendilerinden hangisini Haleb'e atarsa, onun gelip makama oturması*" hususunda bir anlaşmaya varıldı. Emîr Hasan Karakuş ve reis Fezâil b. Bedî *Haleb*'de bırakıldı. İmadüddin, her ikisinin arasını buldu ise de hiç birisinin atanmasını onaylamayıp *Haleb*'e kendisinin sahip ve hâkim olmasını istedi. Bu amaçla o, *Haleb*'e, emîr hâcib Salâhüddin el-İmadî ile bir askerî birlik gönderdi. *Haleb*'e varan Salâhüddin, İmadüddin adına vali sıfatıyla kaleye çıktı, işleri düzene koydu ve böylece onun yönetimi sayesinde her şey düzenli bir şekilde yürümeye başladı. Öte yandan Kasımüddevle Ebû Saîd Zengi, *Haleb*'e gelip şehre hâkim oldu ve kaleye çıkarak orada geceledi. Zengi, *Haleb*'den *Esedoğulları* obasına giderek Kutluğ Aba'yı yakalayıp *Haleb*'e getirdi ve düşmanı Fezâil b. Bedî'e teslim etti. Çok geçmeden, Receb ayı ortasında (Temmuz ortası) Fezâil'in evinde Kutluğ Aba'nın gözlerine mil çekildi ⁴⁶.

Dübeys b. Sadaka hakkında

Ebu'l-Yumn el-Kindî, üstad Muhammed b. Ali el-Azimi'nin nakline izinle bize (İbnü'l-Adîm) haber verdiği şu kayıtlarını, ben, Azimi'nin kendi hattıyla yazılmış olan eserinden naklettim :

a) *Arap* hükümdarı Dübeys b. Sadaka el-Esedî, 514 (1120) yılında, *Bağdad* halifesi el-Müsterşid ve sultan Mahmud'a karşı isyan etti. Bunun üzerine Mahmud, ona karşı harekete geçip bozguna uğrattı ve *Hille* şehrini yağma etti; Dübeys ise *Suriye*'ye kaçtı. *Devseriyye* hâkimi Şihabüddin b. Mâlik, himayesine alıp iyi davranarak onu izzet ve ikramda bulundu; sonra ona, *Mardin*'e

⁴⁶ İmadüddin Zengi'nin *Haleb*'e gelip hâkim olması hususunda buradaki nakiller, *muhtasar*'dakilere oranla (205 a) daha ayrıntılı olmakla beraber Zengi'nin "*Haleb Reisliğine Safiyyüddin Ebu'l - Hasen Ali b. Abdürrezak el - Aclânî'yi ataması*" (*Muhtasar*, 205 a; ayrıca bk. *el-Kâmil*, X, 651) hususundaki kayıt, *el-Muvasal*'da yer almamaktadır.

Bu olayların biraz farklı rivayeti için ayrıca bk. *el-Kâmil*, X, 643, 649-51; *Tarihü'l-bâhir*, s. 37-38; C. Alptekin, *The Reign of Zangi* (Erzurum 1978), s. 31-33.

Artukoğlu Necmüddin (İlgazi)'e yolladı. Necmüddin, ona iyi muamelelerde bulunup hürmet göstermiştir; her ikisi arasında, akrabalık yoluyla bir bağ kuruldu ve Necmüddin onu *Hille*'ye geri gönderdi ⁴⁷.

b) *Müslümanlar*, Cumadelûlâ 515 (Temmuz/Ağustos 1121) tarihinde, *Gürcü* ülkesinde yenilgiye uğradılar. Şöyleki : *Gürcü* hükümdarı Davud, melik Tuğrul'a karşı dağ geçitlerinde bir zafer kazanmıştı. Bunun üzerine Tuğrul, beraberinde Dübeyş b. Sadaka b. Mezyed olduğu halde, İlgazi ve *Türkmen* topluluklarından yardım istedi. Dar dağ geçitlerinde toplanan *Gürcüler*, kendilerini izleyen bir kısım *Müslüman* kuvvetini burada yakalayıp kaya parçalarıyla helâk ettiler. Böylece *Müslümanlar* yenilgiye uğradılar ⁴⁸.

c) Dübeyş b. Sadaka b. Mezyed, 16 Cumadelâhır 518 (31 Temmuz 1124) Çarşamba günü, *Haleb*'le bazı ilişkilerinin olması ve mektuplaşması dolayısıyla *Menbic* kalesinden inip şehir dışında konakladı. Fakat Fezâil b. Sâid b. Bedî, bunu ortaya çıkararak Dübeyş'le ilişki kuranlardan bir kısmını öldürüp bir kısmını da şehirden sürdü. Bu sırada *Haleb*'de (hâkim olarak) Necmüddin İlgazioğlu Hüsamüddin Temürtaş bulunuyordu ⁴⁹.

d) *Frank* kralı Baudouin, 17 Receb (30 Ağustos) Cuma günü, "20 bini peşin 80 bin altın ödemesi, *Aزاز* kalesini geri vermesi, aralarında Joscelin'in oğlunun da bulunduğu 12 kişilik bir *Frank* cemaatının rehİN olarak kalması ve bütün bunlar için taahhütte bulunup ant içmesi" şartlarıyla (hapiste bulunduğu) *Şeyzer*'den salıverildi. Fakat o, serbest kalınca antlaşmaya sadakat göstermeyerek bozdu ve emir Necmüddinoğlu Hüsamüddin'e "Patrik (Bernard),

⁴⁷ Dübeyş'in, kayınpederi Artukoğlu İlgazi ile olan ilişkileri için bk. A. Sevim, *Artukoğlu İlgazi* (Belleten XXVI/104), s. 685.

Bu konuda *muhtasar*'da (198 b-199 a) kısa bir kayıt vardır.

⁴⁸ *Selçukluların Gürcü seferi* hakkında Azimî'den yapılan nakiller, pek tafsilâtlı değildir. Bu konuda İbnü'l-Ezrak (*Tarihu Meyyâfarikin ve Amid* 162 a), *Histoire de la Géorgie* (Fransızca çev. M. Brosset), I, 365, *el-Kâmil* (X, 567-68), *Zeylû Tarihi Dımaşk* (S. 205), *İkd* (III, 254 a-b) ve *Urfalı Mateos*'ta (Türkçe çev. S. 268) daha değişik ve ayrıntılı bilgiler yer almıştır.; ayrıca bk. *Artukoğlu İlgazi*, s. 683-84; V. Minorsky, *Enzykl. des İslam*, "Tiflis" mad.

Bu hususta *muhtasar*'da (199 a) çok kısa bir kayıt vardır.

⁴⁹ Bu kayıtlar, *muhtasar*'da bulunmamakta, *Zübdetü'l-haleb*'de (II, 231-32) ise kaynağı belirtilmeksizin zikredilmektedir. Bu konuda bk. A. Sevim, *Temürtaş'ın Haleb hâkimiyeti* (Belleten, XXV/100), s. 574-75.

Azaz'ın teslimine rıza göstermiyor ve yapılan hatalı antlaşma ile onu güç duruma düşürmüşüm" şeklinde bir haber göndererek ondan özür diledi. Böylece iki taraf arasında elçiler, 18 Şaban (30 Eylül) Pazar gününe kadar gidip geldiler, ancak barış şartlarının bazı maddelerini kabul ile geri döndüler. *Frank* kralı *Haleb*'e yürümek amacıyla *Artah*'a gitti. Bunun üzerine *Temürtaş*, 25 Recebde (7 Eylül) asker toplamak vaadi ile *Haleb*'den *Mardin*'e hareket etmişti. Öte yandan, kral *Baudouin*, *Artah*'tan *Kuwayk* ırmağı taraflarına giderek bütün bu yörelerde birtakım zarar verici hareketlerde bulundu ve *Haleb*'i sıkıştırmaya başladı. *Haleb Kapısı*'nda, melik *İbrahim*⁵⁰. b. *Rıdvân*, emir *Dübeyş* b. *Sadaka* ve kral *Baudouin*'in olmak üzere, üç bayrak bir arada bulunuyordu. *Joscelin* ve *Dübeyş*, *Tellübâşir*'den çıkıp *Vâdi* yönünde ilerleyerek buralarda 100 bin altın tutarında zarar ve ziyan verici hareketlerde bulundular, daha sonra da *Haleb Kapısı*'na doğru yürüyüp burada karargâhlarını kurdular. Her ikisinin *Haleb* önüne gelip karargâhlarını kurmaları, 26 Şaban (8 Ekim) Pazartesi günü öğle vaktini bir saattan biraz fazla geç bir zamanda idi. Tutulma düzlemin doğmakta olan noktası (*tâli*) *Akreş* burcundan 10°. derecede, *Merih* de *tâli*'de 1°de bulunuyorlardı. Onların gelip karargâh kurmalarından iki saat önce, fecrin genişleyip büyümesi sırasında semada, doğu yönünde nurdan bir kapı açıldı ve bu açılma, halk korku ve dehşete düşünceye değin devam etti. Pazartesi olup da yine aynı saat gelince bu kapı, öncekinden daha dar olmak üzere, yeniden açıldı, içinden eğri büyürü yılankavî hareketler yaparak yuvarlaklaşan dile benzer bir şey çıktı. *Franklar*, beraberlerinde *Ali* b. *Sâlim* b. *Mâlik* ve *Bedrüddevle*'nin kardeşi *Bâlis* hâkimi oldukları halde, *Haleb* ile *Kuwayk* ırmağının batı taraflarında karargâh kurdular; 100'ü *Müslümanlara* ait olmak üzere, 3 bin çadır bulunuyordu. *Franklar*, ağaçları kesip açığa çıkan ünlü ve kutsal kişilerin mezarlarını tahrip ettiler; içlerini açarak ölüleri kefenleriyle birlikte çıkarıp yeni gömülen cesedlerin üzerine koydular; sonra onları, ayaklarını ipe bağlayarak *Müslümanların* gözleri önünde çekip sürüklediler⁵¹.

⁵⁰ Melik *İbrahim* b. *Rıdvân* değil, *Sultanşah* b. *Rıdvân* olacaktır (Bk. adigeç. Makl., s. 577 vd.; *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 237 vd.).

⁵¹ Kral II. *Baudouin*, *Dübeyş* ve melik *Sultanşah*'ın *Haleb* kuşatmasının tafsilâtı için bk. A. Sevim, adigeç. Makl., göst. yer.

Bu konuda *muhtasar*'da (202 b) oldukça kısa bir kayıt vardır.

Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Azimi'nin kendi hattıyla yazılmış olan *Tarih*'inin 529 (1134/35) yılı olayları arasında okuduğum şu kayıtları bize (İbnü'l-Adîm), *Nişaburlu Müeyyed b. Muhammed* ve başkaları da haber verdiler :

a) Sultan Mesud ile el-Müsterşid Billah, *Maraga Kapısı*'nda savaşa tutuştular; el-Müsterşid, yenilgiye uğrayıp tutsak alındı. Bir gurup insan, bıçaklarıyla ona saldırarak öldürdüler. Bunun üzerine orduda huzursuzluk başgösterdi. Bunu önlemek amacıyla Dübeys b. Sadaka'nın sultan Mesud'un huzurunda öldürülmesi gerekmiştir ⁵².

İmadüddin Zengî b. Aksungur hakkında

Ebu'l-Yumn el-Kindî'nin, üstad Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Azimi'den naklen bize haber verdiği şu kayıtları ben (İbnü'l-Adîm), Azimi'nin kendi elyazısıyla yazılmış olan eserinin 521 (1127) yılı olayları arasından naklettim. Azimi, "*Haleblilerin*, Bedrüddevle b. Artuk ve İbrahim b. melik Rıdvan ile birlikte sultan Mahmud'un kölesi Kutluğ Aba'yı kuşatmalarının zikri" bahsinden sonra rivayetine şöyle devam ediyor :

a) İşler, Kutluğ Aba'nın aleyhine uzayıp gidiyordu. *Halebliler* kalenin iki tarafına hendek kazdılar, bu suretle kaleye giren ve çıkanlar yakalanıyordu. Zülhicce ayının ortalarına doğru (Aralık) emir Sungur-i Dırâz, emir Hasan Karakuş ve daha bazı emirler, kuvvetli bir orduyla *Haleb Kapısı*'na geldiler. Fakat Bedrüddevle ve Kutluğ Aba, "*Musul'a* İmadüddin Kasimüddevle Zengî b. Kasimüddevle Aksungur'a birlikte gidip, onun vali atayacağı kimsenin, *Haleb'e* gelerek makama oturması" hususunda anlaşılabilir; *Haleb'de* emir Hasan Karakuş ve reis Fezâil b. Bedî kalmışlardı. İmadüddin Zengî, her ikisinin arasını buldu ise de vali atama hususunda hiç birisi lehine karar vermedi. Şehre bizzat hâkim olmayı şiddetle arzu etti; bu sebeple o, emirü'l-hâcib Salâhüddin el-İmadî kumandasında *Haleb'e* bir kuvvet gönderdi.

⁵² Halife el-Müsterşid'in öldürülmesi konusunda burada kısa bilgi verilmiştir. Tafsilat için bk. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II. İkinci İmparatorluk Devri* (Ankara 1954), s. 255 vd; *Tarihü'l-bâhir*, s. 48-51.

Aynı kayıt *muhtasar'da* (210 a-b) da yer almıştır.

Haleb'e gelen Salâhüddin, Zengi'nin valisi sıfatıyla kaleye çıkıp işleri yoluna koydu, böylece yönetim, onun eliyle düzeliş sağlamış oldu. Salâhüddin, kendisine güvenip inandığı Kutluğ Aba'nın kaleden indirilmesini sağlayan kimse olmuştur.

b) Emîr İmadüddin Kasımüddevele Ebû Saîd Zengi b. Kasımüddevele Aksungur Cumadelâhır 522 (Haziran 1128)'de, *Haleb'e* gelip şehre sahip oldu ve kaleye çıkarak geceyi orada geçirdi. Oradan *Esadoğulları obasına* gidip Kutluğ Aba'yı yakalatarak *Haleb'e* getirdi ve düşmanı Fezâil b. Bedî'e teslim etti. Receb ayının ortasında (Temmuz ortası) Fezâil'in evinde, Kutluğ Aba'nın gözlerine mil çekildi⁵³.

c) Emîr İmadüddin Kasımüddevele Zengi, Cumadelâhır 523 (Mayıs/Haziran 1129)'de, 120 bin altın ödedikten sonra *Cezireteyn, Şam, Haleb, Şatt* ve buralara komşu olan yerlerin yönetim ve gelirlerinin yeniden kendisine verildiği hususunda bir tevki ile birlikte sultan'ın (Mahmud) katından ayrılıp *Musul'a* geldi.

d) İmadüddin Zengi b. Aksungur, Receb 524 (Haziran/Temmuz 1130) başlarında *Fırat* yörelerine giderek *Sinn* kalesini fethettikten sonra ağırlıklarıyla birlikte bir askerî birliği, *Haleb Kapısı'na* gönderdi; atlı kuvvetler *Azaz* topraklarına akınlarda bulundular. Vaktiyle kendisinin yokluğu sırasında, Joscelin'in yapmış olduğu zulüm ve kötü hareketlere karşılık verme amacıyla Zengi'nin kuvvetleri, onun memleketlerine akınlar yapıp tahribatta bulundular. Daha sonra Zengi, 28 Receb (7 Temmuz) Pazar günü, *Fırat'ı* geçerek ordusuyla *Haleb'e* gelip şehir dışında çadırlarını kurdurdu. Elçilerin karşılıklı olarak gelip gitmelerinden sonra bir yıllık bir barış yapıldı. Zengi, yolu üzerinde bulunan *Urfa'ya* ait tarlalardaki ekinleri atlarına yedirdi ve buradaki *Türkmenleri* yenip bozguna uğrattı⁵⁴. Bu süre içinde Zengi, melik Rıdvan'ın kızı Hatun ile evlendi ve 20 Şaban (15 Haziran) Pazartesi günü de gerdeğe girdi.

e) Atabeg İmadüddin Zengi, 10 Şevval (3 Ağustos) Pazartesi günü *Hama'yı* teslim aldı ve *Humus* hâkimi Hayır Han'ı yakalatıp hapse attırdı ve askerlerine bu bölgeyi yağmalattı. Daha sonra süratle *Humus'a* yürüyerek şehir önlerinde karargâh kurup Hayır

⁵³ Bu konuda *Kutluğ Aba Hakkında*'ki kısımda bilgi verilmiştir.

⁵⁴ Bütün bu konuların ayrıntısı için bk. *The Reign of Zangi*, s. 49 vd. *Muhtasar'da* (204 b-205 a-b) daha kısa kayıtlar yer almıştır.

Han'ın çocuklarından *Humus*'un teslimini istedi; fakat onların bunu kabul etmemesi üzerine, her iki taraf arasında savaş başladı. Atabeg İmadüddin, Atsîs b. Türk'e hakarete bulundu, çok geçmeden de onu öldürdüler ve başını fırlatıp attılar. Zengi'nin askerleri kaleyi delmeye girişilirse de bu iş bırakılıp mancınıklar kuruldu, fakat bu da bırakıldı; böylece fetih faaliyeti uzayıp gitti, kışın bastırması üzerine de ordu, Zülhicce (Ekim/Kasım) ayında *Haleb*'e döndü⁵⁵.

f) Atabeg İmadüddin, Muharrem 525 (Aralık 1130) Perşembe sabahı doğu yönüne hareket etti. Sultan Mahmud, *Bağdad*'da kışlamakta idi. Sultan, 13 Rebiülâhır (17 Mart)'da *İsfahan*'a doğru hareket edip, kardeşinin, kendisine karşı düşmanca davranışlarda bulunmakta olduğu haberini alması üzerine, İmadüddin Kasımüddevele Zengi'ye, elinde bulunan *Elcezire* ve *Suriye*'ye ek olarak *Irak*'ın yönetimini de verdi. Bu sırada Dübeyş, çölün başlangıç yörelerinde oturmakta ve *Bağdad*'ı tahrip etme tehdidinde bulunmaktaydı. Atabeg İmadüddin Zengi, *Karyeteyn*'de bulunduğu sırada, sultan Mahmud'un vefat ettiğini haber aldı ve bunun üzerine 16 Şevval (11 Eylül) Perşembe günü *Musul*'a hareket etti. Zengi'nin yanında, sultanın iki oğlu vardı. Bunlardan annesinin, Aksungur el-Porsuki'nin yanında iken ölen çocuğun adı Ebû Tâlib Alparslan idi; ötekisi ise Dübeyş'in yanında bulunuyordu. İmadüddin, halife el-Müsterşid'e haber göndererek sultanın oğlu Ebû Tâlib adına hutbe okutmasını önerdi ise de el-Müsterşid, "O, henüz çocuk olup menkul mülk (hazine), *İsfahan*'da bulunan Davud'a aittir. Devlete tâbi bütün memleketlerden gelmiş olan elçiler, 'hutbeyi Davud adına okut, biz, ancak ona itaat ederiz' diyorlar. Ben, onların amcaları Sencer'in cevabı mektubunu beklemekteyim" diyerek onun adına hutbe okutamayacağını bildirip özür diledi. Atabeg İmadüddin, el-Müsterşid'in Dübeyş sorunu hakkında Tâcü'l-mülûk'a gönderdiği elçi, İbnü'l-Enbârî'nin *Dımaşk*'tan dönüş haberini almıştı. Halbuki elçi, Dübeyş'in İmadüddin'e gitmiş olduğunu öğrenince geri dönmüştü. Elçinin beraberinde, içinde pek çok mal ve para bulunan bir kabile bulunmaktaydı. İmadüddin, elçiyi yakalamak için bir askerî birlik gönderdi. Bu birlik, elçiyi yakaladığı gibi, İmadüddin'in halifeye olan kızgınlığı sebebiyle de kabileyi yağma etti. İmadüddin, Dübeyş'in bağlarını çözüp

⁵⁵ Krş. *The Reign of Zangi*, s. 50-51.

hil'at giydirdi ve ona çok miktarda para, mücevher, at ve silâhlar verdi; ayrıca o, içinde içki içtiği evden ayrılıp burasını, içindeki eşyasıyla birlikte Dübey's'e verdi ⁵⁶.

Sonuçlar

1 - Ebû Abdullah el-Azîmî'nin bugün elimizde bulunmayan *el-Muvassal ale'l-asli'l-Mavsil* adlı mufassal eserini Kemalüddin İbnü'l-Adîm'den başka hiç bir müverrih görüp, telif ettiği eserine ondan nakiller yapmamıştır. İbnü'l-Adîm'in yaptığı bu nakillerde, *Selçuklular* tarihi bakımından yenilik taşıyan ilginç kayıtlar yer almaktadır.

2 - Aynî, İbn Dokmak, İbnü'l-Asîr vs. gibi müverrihler ise Azîmî'nin bugün bize kadar gelmiş olan *muhtasar tarihinden* birçok nakiller yapmışlardır. Yaptığımız karşılaştırmalar sonucunda, tabii olarak, bu nakillerin, İbnü'l-Adîm'in aynı konularda mufassal *el-Muvassal*'dan yaptığı nakillere oranla, kısa ve yetersiz bir durumda olduğu tesbit edilmiştir.

3 - Azîmî'nin, yalnız İbnü'l-Adîm aracılığıyla haberdar olduğumuz *el-Muvassal*'daki kayıtlarda, zaman zaman kronolojik yanlışlıklar görülmektedir ki, Azîmî'nin bunları, faydalandığı kaynaklardan hiç değiştirmeksizin aynen eserine nakletmiş olabileceği düşünülebilir. Nakilleri sırasında bu yanlışların farkına varan İbnü'l-Adîm, metinde de görüldüğü üzere, bunları ciddi bir eleştirmeye tâbi tutmuştur.

4 - Yapılan nakiller üzerinde genel bir mukayese yapacak olursak Azîmî'nin, içinde yaşadığı *Haçlılar* devriyle ilgili kayıtlarının, diğerlerine oranla daha ayrıntılı olduğu ifade edilebilir.

⁵⁶ Zengî - Dübey's ilişkileri hakkında tafsilât için bk. *The Reign of Zangi*, s. 35 vd.; M. A. Köymen, adigeç. Esr., s. 174 vd.

Bu hususta *muhtasar*'da (207 a-b) pek kısa olmayan kayıtlar vardır.

Konferanslar :

FRANSA'DA TÜRK İNCELEMELERİ VE TÜRK
TARİHİ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR

ROBERT MANTRAN

Türk Tarih Kurumu'nun Sayın Başkanı, Sayın Meslektaşlarım, Tebliğimi size sunmadan evvel, bir yandan Türk Tarih Kurumu'nun Şeref üyesi olarak atamakla bana yaptığınız saygınlıktan ve bugün bu toplantının önünde konuşma imkânı verdiğinizden dolayı size teşekkürlerimi sunmak isterim; öte yandan, kaybettiğimiz iki büyük Türk tarihçisinin anısını saygıyla anmak isterim. Çoktan beri tanıdığım ve bana dostluğunu göstermiş olan eski başkanınız Enver Ziya Karal ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ikdisadi ve idarî tarihi alanında hocam, yol göstericim ve samimi hayranlığım ile derin saygılarımın konusu olmuş merhum profesör Ömer Lütfi Barkan.

Türk dilinin incelenmesi, Türk ve Osmanlı âleminin tarihi, medeniyeti ve kurumları hakkında araştırmalar, Fransız krallığı ile Osmanlı İmparatorluğu arasında ilişkilerin kurulduğu on altıncı yüzyıla kadar gidebilen bir gelenektir; bağlaşmanın perspektiflerinde Türk dünyasının tanıtılması, büyük önemi olan iki yenilik tarafından teşvik edildi: Türk ve Arap dillerinin öğretildiği Collège Royal'ın (daha sonra Collège de France) kurulması ve Osmanlı el yazmalarının ve metinlerinin Bibliothéque Royale'da, daha sonra Bibliothéque Nationale'da toplanmaları.

Sonradan, İstanbul'da Fransız Sefaretinin açılışı ve Osmanlı İmparatorluğunun başlıca iskelelerinde konsoloslukların kurulması Türk âlemi ile daha sıkı ilişkilerin kurulmasına yol açarken, özellikle 1795'de Paris'te kurulan Şark Dilleri Mektebi (şimdi Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Millî Enstitüsü)'nün temeli olan ve İstanbul Sefarethanesinin dahilinde 1669'da kurulmuş olan Gençler Dil Mektebi içinde önemli bir tercüman kitlesi yetişmesi sonucunu doğurmuştur. On yedinci yüzyılın sonundan itibaren birkaç tercüman, Osmanlı Devletinin dili, edebiyatı, tarihi ve medeniyeti ile yakından ilgilendiler, diyebiliriz ki ilk Fransız oryantalistleri (Doğu uzmanları)

oldular. Antoine Galland ve Pétis de la Croix isimleri çok tanınmış olup, onların tarihsel rolü üzerine dikkat çekilmelidir. Bu tercümanlar el yazmalarının derlemecileri oldukları için, bugüne kadar henüz hepsi incelenmemiş olan bir çok Türk kitapları ve vesikaları Milli Kütüphanede toplanmış bulunmaktadır.

O zamandan itibaren, Türk âlemi hakkındaki bilgi gitgide artacak ve ancak on dokuzuncu asırda şarkiyat konusunda ve özellikle Türkiyat konusunda ilmi araştırma gerçekten başlayacaktır. Yirminci yüzyılın başlangıcına kadar oryantalistler çok yönlüdür. Osmanlı devletinin içine karışmış olan Türk âleminin ve Arap âleminin – hatta İran âleminin – uzmanlarıdır. Dillerin ve medeniyetlerin bir arada bulunması bu çok yönlülüğü zorunlu kılar. Bu özellik göz önüne alınmazsa bu âlemler gerçek olarak anlaşılabilir. Fakat bu oryantalistlerin çok bilimsel bir yanı da vardır; yani araştırmalarının alanı dil, edebiyat, filoloji, din ve tarihi kapsar; özel etüdler henüz gelişme içinde olmadıklarından, bu devrin oryantalistleri ansiklopedist olarak sayılabilirler.

Şarkiyat ve özellikle Türkiyat konusunda araştırmaların çeşitli alanlarda çoğalması ve derinleştirilmesi, öğretimlerinin uzmanlaşması ve hele diğer insan bilimlerinin metodları ve objektiflerini benimseyen araştırmaların gelişmesi sonucunu doğurdular.

İkinci dünya savaşından sonra, 1945'te Paul Pelliot'nun ölümü ve 1949'da Jean Deny'nin emekliliği, yeni bir Türkolog neslinin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Uzun süre, Fransa'da Türk dilinin tek öğretildiği yer Şark Dilleri Mektebi oldu; arasıra, on dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar Collège'de Fransa'da da Türk dili dersleri verildi.

1950'de Paris'te Ecole Pratique des Hautes Etudes içinde, tarih ve filoloji bilimleri kısmında, Türk Tarihi ve Filolojisi Etüdleri bölümü kuruldu; bu bölümünün sorumlu yöneticisi olarak Louis Bazin tayin edildi. Bu görevinden öte Louis Bazin halen Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Milli Enstitüsünde Türkçe profesörüdür. 1961'de Aix en Provence Edebiyat Fakültelerinde (şimdiki üniversitede Provence/Aix Marseille bir kısım) Türk Dili ve Medeniyeti kürsüsü kurulup yönetimi bana verildi; 1962'de Strasbourg Üniversitesi'nde buna benzer bir kürsü kurulup, yönetimine önce René Giraud daha sonra Irène Mélikoff tâyin edildiler. Bu kurumlardaki öğretim prog-

ramları kendilerine özgü değişik nitelikler taşırlar: Doğu Dilleri Milli Enstitüsünde öğretim, Türkiye'deki yaşayan Türkçe'ye hasrettir; Ecole des Hautes Etudes'deki öğretim eskiçağ ve ortaçağ filolojisi ile ilgili olup Moğolistan ve Yenisei Yazıtibilimi, Rüniform ve Uygur metinleri gibi konular üzerinde çalışılır; Strasbourg'daki öğretim bir yandan günümüzdeki Türk diline yer verip, diğer yandan Ortaçağda Anadolu'nun efsane, destan ve din edebiyatını ve şimdiki Anadolu din derneklerinin değişik mezheplerin incelenmesini kapsamına alır. Aix en Provence'da çağdaş Türk dili ve özellikle Osmanlı devletinin tarihi ve medeniyeti ile ilgili öğretim görülür. Birkaç seneden beri Toplum Bilimleri Yüksek Etüdleri Mektebi'nde Alexandre Bennigsen "Sovyetler Birliğinde Türk Ulusları" konulu; Nicoara Beldiceanu da paleografi ve ön Osmanlılar tarihi üzerine ders vermektedir.

Bu yüksek öğretim merkezleri etrafında Üniversiteler ve Centre National de la Recherche Scientifique'in malî ve maddî yardımıyla araştırma ekipleri kuruldu, ayrıca bunlardan başka birçok araştırma ekibi çalışmalarını sürdürmektedir.

Paris araştırma ekiplerinden birinin yöneticisi olan Louis Bazin, Yüksek Asya ile Orta Asya'nın İslâm öncesi Türk âlemi ve Türk yazıtları ile ilgili çalışmalar yönetti ve araştırmalarda bulundu. Bu etüdlerin sonuçlarını İslâm öncesi Türk dünyası bilimi için esas teşkil eden "Eskiçağ ve Ortaçağ Türk Takvimleri" adlı doktora tezinde ortaya koymakta; tarihsel düşünceler, gereken açıklamalara kavuşurken yazıtsal metinlerin sarıh tarih saptamaları gerçekleşmektedir. Bazin'in çalışmalarının diğer bir kısmı, tarihi ve mukayeseli dilbilimi çalışmaları ile ilgilidir: Sözlüğün tarihi, Türkçe gurubunun konuşulan dilleri üzerine araştırmalar, v.s. Bu alanda Jacqueline Baraji'nin "Les relations Spatiels en turc Contemporain Etude Sèmantique" adlı kitabından da bahsetmek gerekir. James Hamilton'a gelince, o eskiden Paul Pelliot tarafından getirilmiş Toueng Hang vesikalarını düzenli olarak yayınlayıp, Uygur metinlerinin araştırılmasında uzmanlaştı. Eski Türk dilleri bilgisine Çin diliyle ilgili bilgileri ekleyip, bu metinlerin derin eleştirisel bir incelemesini gerçekleştirebildi. Slav dilleri uzmanı ve Türkolog Guy İmart'ın Kırgız dili üzerine yapmış olduğu filolojik ve dilbilimsel çalışmalar, doktora tezinin ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Remy Dor'a gelince, o Pamir'deki Afganlı Kırgızların özgün geleneklerini incelemektedir. Selçuklu

heykelciliği hakkındaki tümleyici araştırmayı Orta Asya, sonra Anadolu Türk Uluslarının dini gelenekleri ile ilgili araştırmasına ekleyen Jean Paul Roux önemli çalışmalar vermektedir. Jean - Louis Bacquè - Grammont, Osmanlı Seferi münasebetleri üzerine yaptığı çalışmalardan başka, Çağatay metinlerini inceledi, yayınladı ve Birinci Selim'in Mısır ve Suriye seferleri ile ilgilendi.

Diğer bir alanda, Türk folkloru ve sözlü edebiyatın büyük uzmanı olan Pertev Naili Boratav'ın çalışmaları, Michèle Nicolas'nın Türk gelenekleri üzerine çalışmaları, Türkiye'de balıklar ve balık avı üzerine incelemeleri, Altan Gökalp'in Anadolu Çepnileri üzerine yapmış olduğu ethno sosyolojik çalışmaları da bu arada hatırlatmak gerekir.

Paris'te aynı zamanda Selçuklu ve ön Osmanlı tarihi üzerine araştırmalar Claude Cahen ile Nicoara ve Irène Beldiceanu tarafından yürütülmektedir. Bu devrin içtimaî, idarî, iktisadî ve kültürel yönleri zekice incelemelere fırsat yarattılar ve on beşinci yüzyılın son on yılında Osmanlı devleti ile Batı Devletleri arasında münasebetlere ışık tutan Cem Sultan'la ilgili bir tez, genç bir Türkolog, Nicolas Cetni tarafından savunuldu. On altıncı yüzyılda Birinci Selim ve Şah İsmail zamanındaki Türk ve İran ilişkileri, Jean - Louis Bacquè Grammont'nun çalışmalarına konu oldu. Onun tezi bu ilişkilerin siyasi ve dinî özelliklerini aydınlatıyor. Christiane Villain Gandom on altıncı yüzyılda Osmanlı İmparatorluğuna ait Venedik vesikalarını inceliyor, Michel Lesure da İnebahtı savaşı üzerine belgelere dayalı bir kitap yayınladı.

Diğer bir ekibin, Alexandre Bennigsen ve Chantal Lemercier Quelquejay idaresindeki araştırmaların iki istikameti var: Birisi, Gilles Veinstein ve Mihnea Berindei'nin çalışmaları ile on yedinci ve on sekizinci asırda Osmanlı İmparatorluğunun Tuna vilayetlerinin incelemesi; öteki, on altıncı asırdan itibaren şimdiki Sovyetler Birliği coğrafi sınırları içinde kalan Türk uluslarının tarihidir.

Daha yakın zamanlara ait, on dokuzuncu yüzyılın sonunda ve yirminci yüzyılın başlangıcında, Osmanlı devletinin siyasi ve sosyal hayatı üzerine Paul Dumont'nun araştırmaları ve aynı zaman için Türk milliyetçi hareketleri üzerine (Özellikle Yusuf Akçura hakkındaki tezi) François Georjeon araştırmalarını bildirmelidir.

Türk dünyası coğrafyası ile ilgili çalışmaları Xavier de Planhol yönetir. Nancy Üniversitesinde Marcel Bazin aynı konuda araştırmalar yapar.

Strasbourg Üniversitesinde Selçuklu ve ön Osmanlı Ortaçağ Türk edebiyatı ile ilgilenen Irène Melikoff, Ortaçağ ve Yeniçağda Anadolu'daki Alevî çevreleri inceliyor.

“Intérêt et Imperialisme Français dans l'Empire Ottoman 1895-1914 - Osmanlı İmparatorluğunda Fransız çıkarları ve Emperyalizmi) adlı büyük bir tez yazmış olan ve Osmanlı devletinin son yıllarının iktisadi tarihinde uzmanlaşmış olan Jacques Thobie, Reunes Üniversitesinde bu konularla ilgili olan araştırmacıların bir gurubunu idare eder.

Aix en Provence Üniversitesinde, yönetiminde bulunan Groupe de Recherches et d'Etudes sur le proche orient tesis edildi. Osmanlı İmparatorluğunun Arap vilayetleri tarihi (esasen Mısır ve Suriye), Osmanlı devrinde müslüman şehirleri (Kahire, Şam, Haleb, Tunus, Cezayir), on altıncı asırdan ondokuzuncu asra kadar Kuzey Afrika ile Yakın Doğu münasebetleri, taşra ve belediye kurumları, on sekizinci ve on dokuzuncu asırlarda Doğu Akdeniz'de salgınlar; Türk kitabeleri (Kahire, Şam) ve sonra da Tunus'daki ve Kahire'deki saraylar ile evlerin mimarlığı, bu ekibin araştırma alanlarıdır. G. R. E. P. O. himayesiyle Kahire'deki saraylar ve evler hakkında dört cilt (Memlûk ve Osmanlı devirlerine ait) neşredildi. Bir sentez cildi olan Memlûk devrinde Kahire şehri tarihi de bu sene bir kitap olarak çıktı; bir kaç hafta sonra, ikinci cilt - Osmanlı devri - çıkacak. Diğer kitaplar neşredilmişti. “John Ninet'nin Mısır mektupları”, “1848'den 1914'e kadar Osmanlı İmparatorluğunda Cezayirliler ve Tunuslular” “Meliopolis şehri” ve on dokuzuncu asırda Mısır üzerine bir *Colloque*'un tebliğleri de neşredilmişti.

Fransa'da Türkoloji etüdlerinin incelenmesi şu önemli çizgileri ortaya çıkarır. İslam öncesi Türk âlemi, on dördüncü asırdan on sekizinci asra kadar Osmanlı İmparatorluğunun tarihi, sözlü edebiyat, dinî edebiyat. Tabii bu alanlarda çalışmalar devam edecektir. Louis Bazin ve ekibinin programında, dilbilimsel ve tarihsel bakımdan İslam öncesi Türk metinlerinin incelenmesi vardır; diğer yandan çağdaş Türk âleminin ethnolinguistik ve toplum bilim araştırmaları da bu programın kapsamına girer.

Nicoara ve Irène Beldiceanu, Jean - Louis Bacqué - Grammont ve Gilles Veinstein, Anadolu ve Rumeli vilayetlerinde siyasi, idari, kurumsal tarih konularında değerli araştırmacılarıdır. Arşiv vesika-

larının incelenmesi ve tercümesine özellikle dayanan araştırma tasarıları, geçmiş ve şimdiki çalışmalarının devamını teşkil ederler. Bu araştırmalar iktisadî ve içtimai tarihine, özellikle toprak meselelerine dayanır.

Irène Mélikoff ve Strasbourg'daki araştırmacıların çalışmaları, dinsel tarih ve edebiyat alanındadır. On dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda Yunan ortodoks çevreleri ile Türk müslüman çevreleri arasında münasebetler üzerine Michel Balivet özel bir araştırma sürdürüyor.

Aix en Provence'daki ekip, on altıncı asırdan on dokuzuncu asra kadar Osmanlı devletinin Arap vilâyetlerinin tarih ve medeniyetini kapsayan ortak çalışmalarını bir ilgi merkezi ertafında düzene koyar: Kuzey Afrika ile Yakın Doğu mukayeseli tetkikleri. Şu tetkikler, bu vilâyetlerin idarî, dinî, siyasi ve insanî hayatını teşkil eden muhtelif unsurların, benzeşmelerin, uyumların ve değışikliklerin aydınlığa kavuşturulmasını istiyorlar. Bu tetkiklerin ilerlemesi ve mukayeseli çalışmaları, aşağıdaki araştırmalar ile ilgili olacak: Vilâyetlerin tesisleri ve kanunnameleri, önemli şehirlerin idarî, iktisadî ve içtimai sistemleri, dini hayatın ruhanî ve insanî unsurları (ulema, tarikat ve nüfuzları, dinî büyük merkezlerin rolü), vakıf vesikalarının mukayeseli incelemesi, Kuzey Afrika ve Yakın Doğu muhtelif memleketlerin mukayeseli konut mimarisi ve şehirlerin değışimi. Bu çok engin program, İstanbul, Şam, Kahire, Tunus ve Cezayir arşiv vesikaların; Şam, Kahire, ve Cezayir vakıf vesikaların; Kahire, Tunus ve Şam'daki Osmanlı devrine ait saraylar ve hususi evlerin incelemeleri üzerine dayanacak. Bu son program, Türk üniversite profesörleri ile temasta olan İstanbul'daki Anadolu Tetkikleri Fransız Enstitüsü'nde sürdürülen araştırma projelerin çerçevesinde Türkiye'de yer alacak.

Kurulmuş araştırma ekiplerine bağı olmayan Türkologların çalışmalarından, on dokuzuncu ve yirminci asırlarda Bosna ve daha geniş olarak Balkan Avrupa; müslümanların üzerine Alexandre Popovic'in çalışmaları; şark musikisi özellikle geleneksel Türk musikisi üzerine Jean Claude Chabrier'in çalışmaları belirtilmelidir. Türkoloji alanında Fransız araştırmalarının ileriye dönük bu kısa tablosu, oryantalist gelenekle büyük bir devamlılık gösteriyor. Ama bununla birlikte mühim boşluklar da ihtiva ediyor: En önemli noktalar Albert Gabriel'in başlattığı Türk ve Osmanlı Sanat Tarihi ve Arkeolojisi ile

ilgili araştırmalar, çağdaş Türkiye ile ilgili iktisadî, siyasal, toplum bilimsel, demografik çalışmalar ve klâsik Osmanlı edebiyatı alanında göze çarpar.

Fransız Türkologlarının etkisiyle, Tunuslu ve Cezayirli genç araştırmacılar, memleketlerinde Osmanlı devrine ait Arap ve Türk arşivlerinin incelenmesine başladılar. İlk neticeler umut uyandırdı. Artık karanlık bir devrin tarihini aydınlatabilecek yeni bir ışık getiren belgeleri bekleyebiliriz.

İkinci Uluslararası Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin sosyal ve ekonomik tarihi kongresinin Temmuz 1980'de Strasbourg'da toplandığını ve kongre tebliğlerinin basımda olduğunu bu arada belirtmek isterim.

Fransız Türkologları tarafından tesis edilmiş Association pour le Développement des Etudes Turques ve Strasbourg Üniversitesi'nin Türk Tetkikleri Enstitüsü tarafından yayınlanan Turcica dergisinin yeri ve rolünden bahsetmeden geçemeyiz. Irène Mélikoff, Jean-Louis Bacqué Grammont ve Paul Dumont'un gayretleri sayesinde, Türkiyat ve şarkiyat yayınları arasında imrenilecek bir yer işgal ediyor; bütün ulusların Türkologlarına açık bu dergi her sene bir cilt, arasıra iki cilt neşreder; en son çıkmış olan on dördüncü cildi (1982)'dir. Yedinci cilt (1975) Fransız canlı Türkologların çalışmalarının hemen hemen eksiksiz bir bibliyografyasını ihtiva eder; arkadan gelen ciltlerde diğer memleketlerin Türkologlarının çalışma listesi yapılmıştır.

Yayıncılık alanında İstanbul Fransız Enstitüsü koleksiyonlarında bir çok Türkoloji kitabının yayını desteklendi; özellikle, Profesör Ömer Lütfi Barkan ile sıkı ve dostça münasebetlerde bulunan Fransız Türkologları, onun hatırasına 1980'de bir kitap neşrettiler. Fransa'da Publications Orientalists de France, Publications Universitaires de Lille Association Pour la Diffusion de la Pensée Française ve diğer yayınevleri çok defa, Centre National de la Recherche Scientifique yardımıyla Fransız Türkologları tarafından yazılmış bir çok kitap neşrettiler.

1981'de Ankara'da yeni Türkiye'nin kurucusunun yüzüncü doğum yıldönümü dolayısıyla Mustafa Kemal'in devrindeki Fransa ile Türkiye arasındaki ilişkileri konu alan bir Fransız - Türk paneline Fransız Türkologları da katıldılar. Bu panelin tebliğleri Cahiers de Turcica (Turcica defterleri), koleksiyonunda yayınlandı.

Sunulan rapor ve projeler Türk ve Osmanlı âlemine ait Fransız incelemeleri ve araştırmalarının hayatiyetini gösteriyorlar. Üniversiteler ve Centre National de la Recherche Scientifique'den önemli destek alan araştırma ekipleri ve araştırmacılar bu kurumlardan gerek malî gerekse maddî yardım görmekte, çalışmalarını için imkânlar sağlanmakta, öğretim kadroları açılmaktadır.

Kısaca Fransa'da Türkoloji öğretim ve araştırmalarının sağlıklı bir yapıya sahip olduğunu, kendisini güzel günlerin beklediğini, eskiden olduğu gibi uluslararası alanda, Türk incelemelerinin gelişmesine katkıda bulunacağını düşünebiliriz. Böylece Pavet de Courteille, Barbier de *Meynard* Paul Pelliot özellikle Jean Deny'nin bilimsel katkılarına borçlu olan günümüz Türkologları onların eserlerine devam edebileceklerdir; ayrıca burada, yeni nesli ile iftihar edebilecek tüm Türkoloji dünyasının kendisine borçlu olduğu Jean Deny'nin hatırasını saygı ile anarım.

BİBLİYOGRAFYA

ATATÜRK'LE İLGİLİ BİR KİTAP

I

Yeni Türk Devleti'nin kurucusunun sonsuzluğa geçtiği 1938 yılının 10 Kasımından sonraki yaşlı günlerde son satırlarını yazdığını söyleyen ve o günlerde ülkemizde Arjantin diplomatik temsilciliğinin İstanbul'da bir başkonsoloslukta yönetildiği 1930-1935 arasında beş yıl boyunca Türkiye'de görev yapan Sayın Jorge Blanco Villalta'nın ispanyolca olarak 1939 yılı başlarında Buenos Ayres'te, Claridad basımevinin çıkardığı ve Lâtin Amerika ülkelerinde büyük ilgi gören *Atatürk* adlı yapıtıdan bizde olduğu kadar, Avrupa'da da kimsenin haberi olduğunu sanmıyorum.

İyi bir raslantı ile, kendisi gibi, yazarın babası, İstanbul'da Arjantin Başkonsolosluğunda bulunduğu için, Atatürk'ün davetlerinde, kabullerinde kendisini Çankaya'da yakından görmek, İstanbul'a gelişlerinde kalmaktan hoşlandığı Park Otel'de akşam saatlerinde onu yakın arkadaşlarıyla birlikte seyretmek olanağını bulmuş, kişiliğine duyduğu derin hayranlık gün geçtikçe artmış. Bu duygu ile, tanık olduğu olaylar içinde, kendi gözlemlerine de dayanarak, yazar, ölümünden sonra ilk kez Lâtin Amerika'da Atatürk'ün yaşamını, dolayısıyla Cumhuriyet Türkiyesini geniş ölçüde tanıtmaya çalışmış. İşte 1939 yılında ispanyolca olarak basılan Atatürk adlı kitabın 1976 yılında ingilizceye ilk çevirisi, geçen ay içinde (Ekim 1979) Türk Tarih Kurumu yayınları arasında çıktı.

Yazarla ilgili olarak şunu da belirtmeliyim ki, Sayın Blanco Villalta'nın Türkiye üzerine başka incelemeleri de var; hepsi de 1936-1975 yılları arasında, Buenos Aires'te basılmış. Bunlar arasında *Türk Ulusu* (1936), *Günümüz İstanbulu'ndan sahneler* (1937), *Türk Edebiyatı* (La Plata Üniversitesi, 1940), *Çağdaş Türk Edebiyatı* (1941), *Türk Sanat ve Edebiyatı* (Doğu Sanatı Ulusal Müzesi, 1970). Sadece bu başlıklar yazarın ülkemize karşı duyduğu ilgi ve sevgiyi belirtmeye yetmez mi?

Çeviriyi, İspanya, İndonezya ve İran'da çalıştıktan sonra, iki kez ülkemizde eğitim ve öğretim görevi yapan ve 1961-63 yıllarında, Çapa Eğitim Enstitüsü'nde İngilizce dersleri veren, 1973 yılından beri de İngiliz Kültür Heyeti'nin Ankara merkezi müdürü olan William Campbell yapmıştır. Türk Tarih Kurumu'nun yayımladığı bu ilk ingilizce çevirisini yazar, bütün varlığı ile Atatürk'e bağlı kalmış olan Sayın Cumhurbaşkanımız Fahri Korutük'e adamıştır.

Atatürk'ümüzün bu genişlikte bir yaşam öyküsünün İngilizce olarak dünya kamuoyuna, doğumunun yüzüncü yıldönümünden önce sunulmuş olması, gerçekten iyi düşünülmüş, çok yerinde bir davranıştır. Böyle bir yayımı şu sıralarda düşünmüş olanları özellikle kutlamalıyız.

II

Yabancı ülkelerde Atatürk'le ilgili yayımların sayısı büyük bir kitaplığı besleyecek, dolduracak kadar kabarık; bu sayıya her geçen yıl yenileri ekleniyor. Değerli bir çalışma ve araştırma ürünü olan Muzaffer Gökman'ın *Atatürk ve devrimleri tarihi*

bibliyografyası (Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1974), Türkçe kaynaklar bakımından elbette zengin bir yapıt, ama yabancı dillerdeki inceleme ve araştırmaları sadece belli bir ölçüde yansıtıyor. Türkçe yazı ve kitaplar dışında, çeşitli yabancı dillerde, özellikle Fransızca, İngilizce, Almanca, İspanyolca ve Balkan dillerinde Atatürk ve yeni Türk Devleti ile ilgili kitaplar, gazete ve dergilerde çıkmış yazıların, geniş tutulmakla birlikte, oldukça şematik kalan bir bibliyografyası, 1974 yılında, Washington'da, Kongre Kitaplığı Doğu Bölümünde çalışan Abraham Bodurgil'in *Atatürk and Turkey. A Bibliography (1919-1938)* başlığını taşıyan çalışmasında yer almıştır. Bu yayımda, 560'ı kitap, 778'i gazete ve dergi yazıları olmak üzere, tam 1338 sayısı var. 1974 yılından bu yana çıkanlar için aynı araştırmacının yeni yayımladığı bibliyografya ile bu sayı iki, üç bine çıkıyor. (Bu yeni yayımı daha görmediğim için tam sayıyı veremiyorum, ama benim araştırmalarıma göre - bu araştırmalar yirmi yıldır sürüyor -, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti ilgili olarak, başlıca Avrupa dillerinde Bodurgil'in vardığı sayıların çok üstünde kitap ve yazılar bulunduğu kesinlikle söylenebilir. Bu sayının yedi, sekiz bini kolaylıkla bulacağı kestirilebilir şimdiden.

Beş büyük bölüme ayrılan bu yapıtı birkaç sözcükle özetlemek, daha doğrusu, bu çalışmanın anlamını belirlemek gerekirse, yazarla birlikte şunu söyleyebiliriz: Atatürk yalnız Türkiye'nin değil, insanlığın malıdır. Kitabın içeriğinin ayrıntılarına girmeden, dış yapısı açısından, her bölümün genel konusu açıklıkla belirtilmiş. İlk bölüm, Mustafa Kemal'in kişiliğinin belirmesi; ikinci bölüm, yurdun korunması; üçüncüsü, yeni Devlet'in doğuşu; dördüncüsü, kurtuluş savaşları; beşinci ve sonuncu bölüm de, Cumhuriyet ve sosyal devrimler konularını işliyor. Eski, yeni Türk tarihini kronolojik sıra içinde veren, ayrıca özel adları kısaca açıklayan indeksler, Osmanlı dönemi ile, Atatürk ve yeni Türkiye ile ilgili oldukça geniş bir bibliyografya bu gerçekten nesnel çalışmayı tamamlıyor.

Konuların özetlediğim bu beş büyük bölümde Mustafa Kemal'in olaylar karşısında ilk tepkilerini, siyasal yönelişini, ülkü ve amaçlarını çok ayrıntılı biçimde belirledikten sonra, Balkan savaşlarından, üzerinde yazık ki yeterince durulmamış olan Trablusgarp destanlık savunmasından ve asıl büyük destan Çanakkale savaşlarından geçerek, komutanlık yaşamının büyük aşamaları çok tatlı bir biçimde bütün ayrıntılarıyla veriliyor ve sonunda ülkenin düşmanlardan temizlenmesi, bağımsızlığa kavuşması gerçek bir coşku havası içinde açıklanıyor. Atatürk devrimi, son bölümün, daha doğrusu, kitabın en önemli bölümünün konusu. Bu da elbette doğal, çünkü yazar, ele aldığı bu konuyu ülkemizde yaşayarak işlemiş, olayları izlemek, değerlendirmek olanağını bulmuş.

Atatürk'ün yaşamı ve yeni Türk Devleti'nin tarihiyle ilgili böyle değerli bir yapıtın bizi ilgilendirmesinden ötede, çağımızın büyük insanları arasında yer aldığı halde, yabancı ülkelerde, doğumunun yüzüncü yılına güzel bir hazırlık niteliğinde görüleceğine inandığım bu kitabın yakın zamanda dilimize de kazandırılması dileğiyle, yazarı ve Türk Tarih Kurumu'nu candan kutluyorum. Günümüzde bazı tutumlarla, böyle giderse, 19 Mayıslar'da, Cumhuriyet Bayramlarında, 10 Kasımlar'da en büyük insanımızı, evrensellik katında haklı yerini almış Atatürkümüzün semtine uğramıyan politikacılar çıkar, başka anımlar ve bayramlar peşinde olurlarsa, biz galiba günün birinde onu yabancılardan öğrenmek zorunda kalacağız, buna da pek şaşmıyalım...

Prof. BEDRETTİN TUNCEL

A. GALLOTTA - G. BOVA, "Documenti dell 'Archivio di Stato di Venezia concernenti il principe ottomano Cem" [Osmanlı şehzadesi Cem hakkında Venedik Devlet Arşivinde bulunan belgeler] *Studi Magrebini XI* (1980) S. 175-199.

Osmanlı tarihinin en talihsiz kişilerinden biri olan Sultan Cem hakkındaki araştırmalara bir yenisi daha katılmış bulunuyor. Yeniçağ devri Osmanlı tarihi için en belli başlı arşivlerden biri sayılan Venedik arşivinde bu talihsiz kişi hakkında belge bulunduğu çok önceden beri biliniyordu¹. Hakkında en fazla yayın yapılanlardan birisi olan Cem için 7 tane belge daha açıklamalı bir şekilde kaynakçalara girmektedir. Devrin diplomasi dili olan yunanca yazılmış beşinden başka Venedik lehçesiyle yazılmış iki tanesinin belgebilimine uygun bir yayın ile araştırmacıların hizmetine verilmesi, karanlık kalmış bazı noktaları aydınlatmaya yarayacaktır. A. Gallotta giriş ile tarihsel notları hazırlamış, G. Bova ise esas yunanca metinleri basılı hale getirmiştir. 189. sayfada konulan bir dipnotun, türk tarihi üzerinde çalışmaları ve değerli kaynak yayınları ile tanıştığımız (Elizabeth) Oikonomides'e yaptığı yardımlardan dolayı teşekkür vardır.

Konunun araştırmacıları osmanlı dönemi belgeleri üzerinde durup günümüze dek yapılan araştırmaların genel bir panoramasını vermeyi uygun bulmuşlardır. Yunan diliyle yazılı türk belgeleri hakkında epey araştırma yapıldığı için² bu konuyu daha detaylı ele almakla giriş yapmışlardır. XIII. yüzyıldan başlayarak II. Selim zamanına dek süren bu konu araştırmalar için çekici konular arasındadır. Şimdi bunlara yapılan katkı, varlığı yıllardan beri bilinmekte beraber A. Bombaci tarafından bir türlü yayınlanmayan bir deftere dayandırılmıştır. *Liber Graecus* diye tanınan bu belge demetinin uzantısı sonraki yıllarda Venedik Cumhuriyeti bürokrasisi tarafından devam ettirilmiştir³. Araştırmacılar Cem Sultan'ın faaliyetinin bir kısmını yansıtan bu belgelerin diplomatik özelliklerini ihmal etmemişlerdir. *Intitulatio* kısmından başlayarak, diğer ana bölümleri de işleyen A. Gallotta hocasının yarım bıraktığı bir işi tamamlamış bulunuyor. Yıllardan beri yunanca yazılı türk belgelerindeki özellikleri yayınlayacağı vaad eden A. Bombaci, bunu yerine getirmemişti.

¹ Thuasne ve Lamansky tarafından yapılan yayınlar.

² Gösterdikleri kaynakların bir tahlili şu kitapta da yapılmıştı: S. Vryonis Jr, *The decline of medieval hellenism in Asia Minor and the process of Islamisation...*, Los Angeles, 1971, s. 461-463.

³ Bombaci armağanı için verdiğimiz makalede bir kısım defterlere yazılı ve çeviriler de yapılmış belgeler koleksiyonunu değinmiştik. [bu yazının ilk provalarını verdiğimiz sırada yayınlandı: "Venedik Devlet Arşivi'nde Bulunan İstanbul Balyosu Arşivi üzerinde Bir Araştırma", *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata*, Napoli 1982, s. 469-480

Belgelerin yayınında ana metin ile çeviri verilmiştir. Diğer araştırmalarda alıştığımız özet (regesta) burada yoktur. Kısa bir haber verecek olursak: 27 Ağustos 1482 tarihli birinci belgede Bayezid II., kardeşinin kendisine karşı ayaklandığını ve Arabistan'a kaçtıktan sonra tekrar dönüp girişimde bulunduğunu haber verip Ankara'ya kadar ilerlediğini, burada kendisine hiç kimse yardım etmediği için Karaman'a ve orada da tutunamayınca kıyı kesimine gidip Rodos'a geçtiğini ve şimdi de yeni hazırlıklar yapıldığını da ekler. Şimdi Venediklilerin bu karışıklıkta kendisine yardım etmesini beklediğini ve görüşmenin Karagöz adlı adamı ile yapılmasını ister. 2. belge 9 Eylül 1482 tarihlidir. Rodos adasından başka bir yere gidecek olan Cem'i en iyi izleyecek olanlar Venediklilerdir. Tutuklamalarını veya kendi ülkelerinde barındırmalarını ister. 3. belge 15 Eylül 1482 tarihlidir. Sultan Bayezid daha önce yazdığı mektuplara yanıt alamadığını ve bu hususun çabuklaştırılmasını ve ellerindeki haberin kuluna verilmesini ister. 4. belge Şubat 1482 tarihlidir. Fransa'ya gidecek olan İskender için gerekli kolaylıkların sağlanması isteniliyor. 5. belgenin tarihi yoktur ve Venedik lehçesinde yazılmıştır. Kıbrıs adasındaki Venedik yöneticisi (provveditore) Lorenzo Gritti'ye yazılan mektupta, Kıbrıs adasına geçmesi muhtelem Cem Sultana hiç bir yardım yapılmaması ve hatta tutuklanması haber verilir. 6. belge, Cem Sultanın validesi tarafından 4 Temmuz 1488 günü Kahire'den yazılan bir mektuptur. Cem Sultanın tahta geçirilmesi için Venediklilerin yardım etmesi istenmektedir. 7. belge 21 Ocak 1494 tarihini taşımaktadır. Bayezid II, devrin Venedik doge'sine yazdığı mektupta Roma'ya giden Kasım Çavuş'un, Papanın elçisi ile birlikte Venedikliler eline tutsak düştüğü ve elindeki malların alındığını haber verdikten sonra, zararın karşılanmasını ister.

En son konan haber ise, tam basım sırasında Cem Sultan hakkında yapılan bir demet belge yayınıdır: J. Lefort, *Topkapı Sarayı arşivlerinin yunanca belgeleri. Cem Sultan'ın tarihine katkı*, Ankara 1981. İki tarafın birbirinden habersiz kalması arada bazı boşlukların kalmasına neden olmuştur. Bununla beraber elde düzenli yapılmış metinlerin bulunması ileride yapılacak çalışmaları kolaylaştıracaktır. Kaynaklar arasında iki tane yeni yapılmış araştırmayı görmek isterdik:

Semavi Eyice, "Sultan Cem'in portreleri hakkında" *Belleten XXXVII/145* (1973) s. 1-49.

Halil İnalçık, "A case study in renaissance diplomacy. The Agreement Between Innocent VIII and Bayezid on Dijem Sultan", *Türklük Bilgisi Araştırmaları III* (1979) s. 209-230.

Türk tarihinin bu talihsiz kişisi, hakkında en fazla yayın yapılanlarından birisi olarak⁴ kaynaklarımızda yer almaktadır. Bu güzel derlemeyi meydana getirenlerin, arşiv ve kütüphanelerimizde daha ele alınmadık kayıtları incelememiz gerektiğini bize hatırlatmaları en büyük bir hizmettir. Kendilerini tebrik ederiz.

Yrd. Doç. Dr. MAHMUT H. ŞAKIROĞLU

⁴ Şu kitabı da notlar arasında görmek isterdik: K. M. Setton, *The papacy and the Levant (1204-1571)*, c. 2 1978, s. 381-416 arasındaki "Innocent VIII, Jem Sultan, and the Crusade (1484-1490)".

ANTON C. SCHAEIDLINGER, *Die schreiben Süleymans des Prächtigen an Karl V., Ferdinand I., und Maximilien II.* [Kanuni Sultan Süleyman'ın V. Şarl, I. Ferdinand ve II. Maksimilyen'e nâmeleri], Wien (Vi-yana) 1983 2 cilt. 1. cilt: Transkriptionen und Übersetzungen, XXXII-118 Sayfa. 2. cilt Faksimile, sayfa numarası yok, 36 belgenin tıpkıbasımı. İç kapakta: Osmanisch - Türkische dokumente aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien. Claudia Römer yayına yardımında bulunmuş. Fiyatı yazılı değil [B. 9188].

Türk tarihi ve medeniyetinde özel bir yeri bulunan Avusturya ilişkilerine ait sayısız belgeler ve malzeme, her iki devletin belgelikleriyle kitaplıklarını doldurmaktadır. İçinde bulunduğumuz 1983 yılı, II. Viyana Kuşatmasının 300. yılı olarak ayrı bir anlam taşımaktadır. Bununla beraber bu yayının ilgisi yoktur. Sayın müellif bu konuda yıllardan beri sabırla çalışmaktaydı. Bazı türkologlar bu eşsiz kaynakları yayınlamak ve bir katalogunu yapmak girişimlerinde bulundular ise de, tam bir sonuca ulaşamadılar¹. Yapılan tek tük yayınlar konuların aydınlatılmasında yararlı olmakla beraber, süreli yayınların ve armağan kitaplıklarının arasında kalan bu çalışmaların tedarikindeki zorluklar, çalışanların başını döndürmekte ve hatta yılmaya bile itmekteydi. Tanınmış türkolog ve araştırmacı şimdi bu yoldan ayrı bir tutumla bu boşluğu doldurmakta büyük hizmette bulunmuştur. Böylece belgeler toplu bir halde bir kitap içinde bulunacağı gibi, anlaşılması zor noktalar gene yetkili kişi tarafından çözümlendiği için, sonraki nesillere yararlı bir kaynak olacaktır.

Elimizdeki yayının daha da süreceği anlaşılmaktadır. Bu ilk ciltte 36 belgenin yayını tamamlanmıştır. Kanuni Sultan Süleyman dönemini ilgilendiren 172 belgeden bu ilk cilde girme olanağı bulanlar arasında en eskisi H. 941 - M. 1534 tarihli olanıdır. İran üzerine yapılan ve başarıyla sonuçlanan seferden sonra yazılan bir fetihname olan bu belgedeki eksiklik için küçük bir not bekledik². Macaristan topraklarının Türk egemenliğine girdiğini belirleyen 2. ve 3. belgeler Ferdinand'a yazılmış nâmelerdir. 1541 yılı Eylül aylarında yollanan bu belgeler ile Üstürgon (- Estergon) gibi önemli kaleler istenirken, V. Şarl tarafından tutsak edilen Fransa kralı (belgede padişah)nın elçisinin de serbest bırakılması isteniyor. 1542 yılı ilkbahar mevsiminde verilen 4. belge gelecek elçilere kolaylık gösterilmesi hakkındadır: "Dostlukdan kaçılmaz elçi göndermek murâd edinürsen ulu âsitaneşim

¹ Kanuni Sultan Süleyman dönemi Türk belgelerinin özeti ve yapılan araştırmaların kaynakçası: J. Matuz, *Herrscherurkunden des Osmanensultans Süleyman des Prächtigen. Ein chronologisches Verzeichnis*, Freiburg 1971.

² M. T. Gökbilgin, "Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe belgeler koleksiyonu ve bizimle ilgili belgeler", *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi* V-VIII/9-12 (1972) s. 111-113 ve 113-114 deki belgeler bu konuyla ilgilidir.

her zaman açıktır" tabiri çağın eğilimini yansıtan başlıca satırlardan birisidir. İki ülke ilişkilerinde olduğu kadar, Kanuni Süleyman'ın doğu seferlerindeki başarılarını yansıtan fetihnamelerin ayrı bir yeri vardır. 11. belge 1549 yılı Aralık ayında Ulukışla'dan yazılmıştır. Tebriz Seferi olarak bildiğimiz bu harekâtın gelişimi ve uğranılan yerler hakkında sağlam bilgiler veren kayıtlar arasında Elkaz Mirza'nın ilticası da haber verilmektedir. Ahidnâmeler faslı da ihmal edilmeyip konmuştur. 23. belge, 1559 tarihli ahidnâme'nin - ne yazık ki - suretidir. İki ülke arasında 1555 yılından beri sürdürülen görüşmelere³ geçici bir çözüm getiren bu belge, kara tarafındaki sorunlar hakkında çözüm getirirken, derya tarafındaki sorunlardan olan Adriyatik'deki Sing (Sina diye okunmasını kabul edemeyiz) kalesinde birikmiş Uskok'lar⁴ için de öneri getirilmektedir. 25. belge 1562 - H. 969 tarihli olanıdır. Yazı, Tuğra ve itina bakımından çağının en güzel kalıntılarından olan bu belge, "mülk-i Çin'den tâ be aksay-ı Mağrib'e" kadar toprakların sahibi Sultan Süleyman'ın kullarından tercüman İbrahim tarafından (belge no. 26) götürülmüş ve toprak sorunları yanında, sınır sorunları ve iki taraf arasında kaçıp gelen kişilerin tüzesel statülerine ilişkin konular, uç boylarında iki taraf askerlerinin tutumları, Erdel ile Eflak ve Boğdan'ın yöneticilerinin "bu dostlukdan biledür" oldukları da açıklanmıştır. Bu ahidnâmeler faslında en güzel ve canlı rol oynayan Baron Busbeck'in imlası belgelerde Oyeryuz von Abusbeg gibi şekillere girmiş ise de bu kişiliğine yansımamış, uzun süren elçilik döneminin değerli kalıntıları elimizdeki bu anılarla pekiştirilmiştir⁵. Elçilik konuları belgelerde defalarca geçtiği kadar, tercümanların ihtilaflardaki tutumları, sınırlardaki çatışmaların iki taraf yöneticilerinin ortak tutumu sonucu halledileceği ayrı ayrı belirlenmiştir. 32. belge H. 972 - M. 1565 tarihli ahidnâmedir. Ferdinand'ın yerine geçmiş bulunan Maximilian'a verilen bu belge, daha önce babası "imberador Ferenduş ile olan muahede-i humayunumuz gendü nâmina tecdid olunub" denilmekte, geciken 30.000 "Üngürüs filorisi" tutarı yanında sair sorunlar sıralanmaktadır. Paranın teslimine dair belge 21.2.1565-20 Receb 972 tarihlidir ve 33. belge olarak yayınlanmıştır⁶. 34., 35. ve 36. belgeler de ahidnâmede yazılı konuların detayları üzerindedir.

³ İki ülke arasındaki ilişkileri Türk kaynaklarına göre en iyi inceleyen araştırma: M. T. Gökbilgin, "Süleyman I", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 11 s. 99-155. Bu maddenin bir de özel ayırması yapılmıştır.

⁴ Bir deniz haydudu olan Uskok'lar varlıkları Avusturya'ya güvenerek sürdürmüşlerdi. 1537 yılına kadar kaldıkları Kilis (Clissa) kalesinden Kanuni Süleyman tarafından çıkarıldıktan sonra Avusturya topraklarında sürdürdüler. Venedik-Osmanlı - Avusturya hükümetleri arasında büyük sorun yaratan Uskok'lar için *Türk Ansiklopedisi*'nde yazdığım maddede ilk sonuçlarımı yayınlamış buluyorum.

⁵ Rönesans dönemi Avrupa'sının bu seçkin siması için bk. S. Eyice, "Avrupa'lı bir ressamın gözü ile Kanuni Sultan Süleyman. İstanbul'da bir Safevi elçisi ve Süleymaniye Camii. Kanuni Sultan Süleyman'ın portreleri hakkında bir deneme", *Kanuni Armağanı*, Ankara 1970, s. 132 vd.

⁶ Bu gibi para teslimlerinde tarihleme (- datatio) ve yer adını yazma işini defterdar yapar arkasına da pençesini koyardı. Örneği çok az olan belgelerden biridir. İki isim de çeviriyazı da konmuştur.

Erdel'den Avusturya askerlerinin çekilmesi ve kalelerin düzenli bir şekilde boşaltılmasına dair bu belgeler üzerinde ayrı ayrı durmak, tanıtma yazısı içine girmez.

Sayıcı 36 görünen bu belgeler, içerdiği konular ve özellikler bakımından ayrı ayrı sorunları satırlarda yansıtmaktadır. Yayınlayan yerinde bir tutumla esas belgelerin fotokopilerini vermekle hem yazı özelliği hem hazırlanış biçimleri hususunda iyi bir malzeme sağlamıştır⁷. Özel bir tartışma konusu olan belgelerin fotokopisi sorunu kanımca çözüme kavuşmuştur. Her yönüyle belgeyi tanımak isteyen araştırmacı özet (regesta), seçme gibi tutumlarla değil, aslını ortaya koymak sayısız yarar sağlayacaktır. Bir elçilik konusu diye geçiştireceğimiz 16. ve 17. belgeler, elçiye zeval olmaz, kavramının nasıl geliştiği ve Osmanlı devlet yöneticilerinin sınırları içine giren temsilcileri korumalarına dair bilgileri bize aktarması bakımından dikkat çekicidir. Sınır sorunu diye özetliyeceğimiz belge ise, sınır yerleşim merkezlerinin korunmasında alınan önlemleri bildirmesi ve bunun için "mutemed ve mustakim beg ve kadı" görevlendirmesi, konuların 'defter'lere kaydedilmesi özetlere hiç bir zaman geçmez. İki taraf reaya ve berayasının güven içinde kalması, belki günlük uygulamalarda zorluğa yol açmış da olsa, devletlerarası hukukda yer alması ve tutsakların nasıl değişeceğini yansıtan satırların da bulunacağı, tarihçiler dışında araştırmacıların da dikkatini çekmesi gerekir. Yayın konusunda bu detayların ihmal edilmemesi gerçekten yayınlayan kadar, yayın işine katkıda bulunan anılan devletin akademisine de şeref getirmiştir. Çok büyük bir özen ve dikkatle hazırlanan dizinler özel adları arayacaklar kadar mali ve siyasi konular üzerinde çalışacak olanlara da yararlı bir yöntemle hazırlanmıştır. Seçkin kaynakça yalnız bu konu hakkındadır ve tarihsel evreleri incelemek gibi bir girişim olmadığı için, zaten üzerinde çok sayıda yayın yapılan bu devir hakkında eksik kalması olası bir kaynakça girişimi yapılmamıştır. Bu çaba bile şimdi insanlığın malı olan bu eşsiz değerdeki anıların, belgelerin tozlu ve karanlık dosyalarından çıkıp, bilimsel araştırma yapan kişi ve kurumların elinde bulunması çok manidardır. Böyle bir yayını gerçekleştirenleri kutlarken, şu da olsaydı bu da olsaydı gibi öneriler getirme ve yanlış arama tutumuna giremeyiz. Erbabı asıl metinleri okumakla isteğine kavuşabilir. Eski alfabeğe âşina olmayan kişiler çeviriyazıyı, bazı hallerde zorluğa düşmekle beraber, pek alâ okuyup yararlanabilirler. Belirli bir dönemin ana kaynaklarını kazandırmada çok yararlı olan bu çalışmayı sonraki arşiv belgesi yayınlarında örnek olarak görmeyi ve olumlu katkısının daha da ileri götürülmesini bekleriz.

Yrd. Doç. Dr. MAHMUT H. ŞAKİROĞLU

⁷ Hatta 1, 8, 11 ve 25. belgelerin baş taraflarının renkli tabloları verilmiştir. Türk belgelerinin en ilgi çekici taraflarından biri tuğra'dır. A. Bombaci ve F. Bayramoğlu'nun makalelerinden sonra, şimdi B. S. Baykal, "Tuğra", *Türk Ansiklopedisi* s. v.

VALERY STOJANOW, *Die Entstehung und Entwicklung der osmanisch-türkischen Paläographie und Diplomatik. mit einer Bibliographie*, Berlin 1983, V-329 Sayfa. Islamkundliche Untersuchungen. Band 76. [A. IV. 7089].

Osmanlı paleografisi üzerinde çalışmak isteyen ve diplomatika konusunda yeni bilgiler edinmek niyetinde olanlara yararlı bir klavuz hazırlayan müellif, bu konuda kendisinden önce gelenlerin çalışmalarını ve bu alana katkılarını belirttiikten sonra etkilerini ve yapılan çalışmaların da bol bir kaynakçasını vermektedir. Kitap ve makale adı pek bol olan bu kitapta örneklerin azlığı dikkati çekmekte ve hatta tuhaflık yaratmaktadır. Kaynak toplama konusundaki başarısının devamını atf yaparak değil, esaslı anakaynaklara doğru yönelmek ve hatta detaylı biçimlerini belirtmesi konuyu esas yönünden canlandırır. Yapılmış güzel çalışmaları olumlu karşılamış bir kişi olarak ele aldığımız bu kitabın sayfalarını çevirdikten sonra aynı hisleri bu kez duyamamak bizi düş kırıklığına uğrattı. Bu biraz da yayınevinin özelliğinden de ileri gelmektedir. Basım işlerinin çok aşırı masraflara yol açtığını bahane edip, daktilo edilmiş metinleri yayına sunan bu girişim, arap harflerini az kullanacağım diye yararlı bir girişimi kösteklemektir. Şimdiye dek yapılan çalışmaları pek alâ geçebilecek ve hatta uzun yıllar kalacak bir eser durumuna gelebilecek bu yayın içerdiği kaynakça ile sonraki araştırmacıların işine yarayacaktır.

Yrd. Doç. Dr. MAHMUT H. ŞAKIROĞLU

GINO BENZONI, "Cicala, Scipione (Çiğala - zâde Yusuf Sinan)", *Dizionario Biografico degli Italiani*, c. XXV (1981) s. 320-340. ve "Cicala, Visconte", aynı cilt, s. 340-346.

Bizim neslimizin Venedik tarihi araştırmacılarından olan müellif, Türk tarihinde çok özel bir yeri bulunan Çağalazâde Yusuf Sinan Paşa ile babası Visconte Cicala (okunuşu: Viskonte Çikala) hakkında, İtalya'da yayınlanmakta olan "İtalyanların Biyografik Sözlüğü" sayfalarında önemli bir inceleme kaleme almış bulunuyor. Gerek çağında ve gerek sonraki dönem tarihçileri tarafından çok eleştirilen Çağalazade hakkında kaynaklarımızda ve bağlı eserlerde ne kadar çok malumat bulunduğu uzun zamandan beri bilinmekteydi. Merhum hocam Prof. T. Gökbilgin tarafından *İslâm Ansiklopedisi*, ve, gene sonsuzluğa göçmüş bulunan, Parry tarafından *Encyclopaedia of Islam* sütunlarında bu zat için epey sayfa ayrılması bir rastlantı değildir. Osmanlı sarayına küçük yaşta ayak bastuktan sonra çok muhteşem bir eğitimden geçen ve parlak bir kariyer yapan Çağalazade, devrin entrikaları üstüne çıkıp büyük makamlara oturmuş ve zamanı gelince ayrılmayı bildiği için çok güzel ve rahat bir şekilde ömrünün son yıllarını geçirmiştir. Oğulları da, kendisi gibi parlak bir devir geçirmemekle beraber, yüksek makamlara çıkarak önemli görevler üstlenmişlerdi. Bu zatın ne diye İtalya'da çıkan bir sözlük (ansiklopedi demememiz daha doğru olur) de yer aldığı merak konusu olabilir. Acaba son devir araştırmacılarının haklı olup, doğduğu toprakların menfaatine mi çalıştığı ve münasebetle mi mükâfatlandırıldığı akla gelebilir. Yazdığı her bir madde fevkalâde değerli ve bol miktarda kaynak kullanan Benzoni (halen üniversitede kadrolu profesör olarak görevlidir), bir çok Venedikli kişiyi kaleme alırken Türk tarihi sorunlarına nasıl aşına olduğunu göstermiş ise de, bu maddeyi de ele alırken bilimsel tarafsızlıktan uzak kalmamış, tarifi imkânsız bol malzmeden yararlanırken bizim kaynakları da gözden uzak tutmamıştır. En küçük hurufatla iki tam sayfayı dolduran kaynakça tarayanların başını döndürecek kadardır. En baş sırada muhakkak Venedik kaynakları yer almaktadır. Devrin İstanbul temsilcileri (Bailo'lar) devamlı şekilde Çağalazade hakkında bilgiler verdikleri gibi, memleketlerine dönüşte kaleme aldıkları sefaret-nâmelerinde de epey bilgiler vermektedirler. Devrin papaları bir gün tekrar hıristiyanlığı kabul eder de bize döner ümidini asla yitirmeyip hayaller kurdukları bu zat için, çok sonraları yapılacak hayalî araştırmalara malzeme bırakmışlardır. Bütün bu gelişmelerden uzak bir tarzda devletin her kademesinde ilerlemeyi uygun gören Çağalazade'nin belki hemen hatırlanacak parlak başarıları bulunmamakla beraber, devletine ihanet ettiğini belirliyecek hiç bir iz de yoktur. Bozukluklar ve bozgunlar devletin sağlam yapısı içinde kısa zamanda giderilmekte Çağaloğlunun da içinde bulunduğu kötü koşullar kısa bir süre sonra telafi edilebilmektedir. Bu gibi yeni koşulları kendisine hazırlayan devlet adamı çok azdır. İkbâl ile azilleri bir arada görüp, sonradan küsmeyip daha ileri çıkan kaç devlet adamı vardır? Çok büyük kargaşalığa yol açıp, kellesini bile teslim edenlerin sayısının çokluğunu

gördükten sonra bir kenara çekilmesini bilenlerin varlığını görmek pek az tarihçiye nasip olmuştur. Dostundan çok düşmanı bulunan devlet adamları arasında karşılarını en iyi susturanlardan birisi olan bu Messina'lı dönmenin babası hakkında da uzun bir bölüm kaleme alan Benzoni, Türk gemilerine karşı yaptığı girişimleri ve en sonunda 1561 yılında İstanbul'a getirilip Yedi Kule zindanlarına atıldıktan sonra Venedikliler ve Fransızlar tarafından nasıl bir ilgisizlikle karşılandığını Cenova temsilcisinin bile yanına uğramaya tenezzül etmeden yanından kaçtığına işaret ettikten sonra 12 Aralık 1564 yılında burada öldüğünü ve cenazesinin özel bir izin sonunda kaldırıldığını bildirir. Cağalazadenin parlak kariyeri hakkında kaynaklardan epey bilgiler veren ve Akdeniz tarihine katkıda bulunan kişilerin oynadıkları çok boyutlu rollerin incelenmesinin ne büyük çabalar gerektirdiğine işaret eden bu makale, Baffo maddesinden sonra (F. Babinger tarafından kaleme alınmıştı) Türk tarihini doğrudan ilgilendiren ikinci maddedir. Kaynak bilgilerimizi arttırmada büyük bir klavuz olan böyle değerli bir maddeyi yazan prof. G. Benzoni'yi bu başarısından dolayı tebrik etmek kaçınılmaz bir görevdir.

Yrd. Doç. Dr. MAHMUT H. ŞAKIROĞLU

ULUSLARARASI İBN SİNÂ SEMPOZYUMU

(17-20 Ağustos 1983)

Cumhurbaşkanımız Sayın Kenan Evren'in sürekli emirleri gereğince, her yıl 17-25 Ağustos tarihleri arası Türkiye'de İbn Sînâ Haftası olarak kutlanmaya başlamıştır.

İbn Sînâ Haftasının amacı büyük Türk tıp üstadı, filozofu ve bilgininin anısını yaşatmak, bu büyük insanı genç nesillere tanıtmaktır.

İlk İbn Sînâ Haftası, bu yıl 17-25 Ağustos 1983 günlerinde bütün yurttta yapıldı. Yurdun birçok yerlerinde konferanslar, kitap sergileri ve anma günleri düzenlendi.

Büyük bilginin doğumunun 1003. Yıldönümüne rastlayan 17 Ağustos günü Ankara'da Sayın Cumhurbaşkanımızın bizzat teşrif edip açtığı "Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu" ise Kültür ve Turizm Bakanlığınca düzenlendi. Sempozyum Millî Kütüphane Müdürlüğü tarafından yeni Millî Kütüphane binasında hazırlandı. Sempozyum Bilim Kurulu Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı'nın başkanlığında Prof. Dr. Mübahat Türker, Doç. Dr. Esin Kâhya ve Dr. Müjgân Cunbur'dan oluşmuştu.

Sempozyumun açılışı bir anma töreni biçiminde düzenlenmiş, törene Güvenlik Konseyi üyeleri, Başbakan, Bakanlar, askerî ve mülkî erkân, geniş bir davetli kitleyle bilim adamları katılmışlardır.

Tören Kültür ve Turizm Bakanı İlhan Evliyaoğlu'nun takdim konuşmasıyla başlamış, Sayın Bakan bu konuşmasında:

"İbn Sînâ kültürümüzün temelinde yatan güçlü harcı oluşturan önemli unsurlardan biridir. O kültür harcı İbn Sînâ'dan, onun yetişmesinde maddî, manevî rolü olanlardan, onun çevresinde yetişenlerden, onunla görüşüp tartışanlardan ve nihayet onun açtığı çığırda yürüyenlerden meydana gelmiş bir bütündür. İbn Sînâ'nın Türk - İslâm tarihindeki büyük insanlar arasında hiç kuşkusuz müstesna bir yeri bulunmaktadır. İbn Sînâ'nın genç Türk nesillerine tanıtılması, bu bakımdan, üzerinde durulması gerekli bir husustur. Bir milletin geçmişindeki büyük kişilerin varlığını bilmek, o milletin gençleri için bir güç ve kendine güven kaynağı olacaktır. Yüzyıllar boyu dünya bilim çevrelerinin hayranlığını kazanmış İbn Sînâ gibi bir büyük insana sahip oluş, ona benzer, çağımızın şartlarına da uygun yeni ve genç bilginlerin yetişmesine yol açacaktır. İşte bu düşünceyledir ki Büyük Atatürk, İstiklâl Savaşı'nın kazanılmaya başlandığı 1923 yılının ilk aylarında söylediği bir nutukta, yetişecek genç Türk bilim adamlarına örnek ve hedef olarak gösterdiği tanınmış kişiler arasında İbn Sînâ'yı da almış ve onun gibilerin araştırılıp özellikle dünya bilim çevrelerindeki yerlerinin ve dünya biliminin gelişmesindeki rollerinin tesbitini istemiştir.

Atatürk'ün başlıca dileklerinden birisi, Rönesansın ve çağdaş medeniyetin doğuşunda Türk - İslâm bilginlerinin katkısının ortaya çıkarılması olmuştur." demiş, bilginin çalıştığı bilim alanlarının genişliği, hayatı ve eserlerinin yayımı

konuları üzerinde durmuş, bu sempozyumun yeni Millî Kütüphane binasındaki ilk büyük bilim toplantısı olduğunu belirtmiş, İbn Sinâ Haftalarının İbn Sinâ ve eserleri üzerinde yapılacak yayınların ve araştırmaların sayısını arttıracığından söz etmiştir.

Sempozyumun açış konuşmasında Sayın Cumhurbaşkanı topluluğa şöyle hitap etmiştir:

“Değerli bilim adamları, sayın konuklar!

Büyük Türk filozofu, tıp ustası ve devlet adamı İbn Sinâ’yı doğumunun 1003’üncü yıldönümünde anmak, onun çok yönlü kişiliğini ve eserlerini değerlendirmek amacı ile düzenlenen bu sempozyumu açmaktan engin bir mutluluk duyuyorum.

Bu vesile ile hepinize en iyi dileklerimi ve içten sevgilerimi sunarken, sempozyuma yurt dışından katılan değerli bilim adamlarının burada yapılacak çalışmalarından yararlanmış olarak ve iyi intibalarla yurdumuzdan ayrılmalarını diler, katkıları için şimdiden kendilerine teşekkür ederim.

Mazisi insanlık tarihi ile başlayan yüce Türk milletinin bütün dünyaca kabul edilen ve bilinen kahramanlığının yanısıra, bilim, sanat, edebiyat ve kültür alanlarında da, üstün yeteneğe ve kendine özgü yaratıcı bir güce sahip olduğu, çeşitli tarihî araştırmalardan sonra bugün daha da iyi anlaşılmış bulunmaktadır.

Tarih sayfaları, yaşadıkları dönemlere, bilim ve sanat alanında büyük katkıları olmuş, değerli Türk büyükleri ile doludur.

İşte bu değerlerin en ünlülerinden birisi de İbn Sinâ’dır. İbn Sinâ yaşadığı yüzyıla damgasını vuran, eserleri ve çok yönlü kişiliği ile Doğu ve Batı’da çağlar boyu kendisinden söz ettirmiş ve halen de ettiren insanlığın yetiştirdiği en büyük filozoflardandır.

Böylesine seçkin bir insanı anmak, O’nun görüş ve düşünceleriyle, günümüz gerçekleri arasında bağlantılar kurarak bunlardan yararlanmak toplumsal bir görev olduğu gibi, her insanın karakter yapısında mutlaka bulunması gereken bir “Kadirbilirlik” hasletinin de bir gereğidir.

Sayın konuklar!

Tarihini iyi bilmeyen, geçmişi ve geleceği arasında köprü kuramayan ve yetiştirdiği seçkin insanlara sahip çıkma şuuruna erişememiş milletlerin başarıya ulaşması da mümkün olamaz.

Nitekim, yüce Atatürk bir konuşmasında, “Türk çocuğu ecdadını ve büyük adamlarını tanıdıkça, daha büyük işler yapmak için kendinde kuvvet bulacaktır” diyerek biraz evvel değindiğim bu çok önemli hususu veciz bir şekilde vurgulamıştır.

İnsanlığa hizmet edenleri, dil, din ve cinsiyet farkı gözetmeksizin daima şükranla anmak, onların eserlerini ve hatıralarını bütün tazeliği ve canlılığıyla kuşaktan kuşağa aktarmak her neslin vazgeçilmez görevidir inancındayım.

Ulu Önder’in, yine bir konuşmasında dedikleri gibi, “Bir millet eğer büyükse, kendisini ve büyüklerini tanımakla daha büyük olur...”

Değerli bilim adamları,

Sempozyum süresince ortaya koyacağınız görüş ve önerilerle büyük Türk filozofu İbn Sinâ’nın düşünce yapısı ve eserlerinin yorumuna yeni ve yararlı bo-

yutlar kazandıracağımıza inanıyorum. Sizlere çalışmalarınızda başarılar diliyorum, içten sevgiler, saygılar sunuyorum.”

Sayın Cumhurbaşkanı, Millî Kütüphane Galerisi'ndeki İbn Sînâyla ilgili kitap ve dokümanlar” sergisini gezdikten sonra, ayrılmışlar, törenin ikinci bölümü başlamıştır. Bu bölümde Danışma Meclisi Başkanı Ord. Prof. Dr. Sadi İrmak'la Ord. Prof. Dr. Fahrettin Kerim Gökay, İbn Sînâ'nın 900. Ölüm Yıldönümü dolayısıyla ve Atatürk'ün direktifleriyle Türkiye'de yapılan ilk İbn Sînâ toplantısından, Atatürk'ün bu konuya verdiği önemden ve bu toplantıyla ilgili anılarından sözettiler. Toplantı Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı'nın “İbn Sînâ'nın Türk bilim tarihindeki yeri, yetişmesinde rolü olan ve onunla çağdaş Türk bilim adamları”ni konu alan konuşmasıyla sona erdi.

Üç buçuk gün süren sempozyumda ondört oturumda 45 bildiri sunulup tartışıldı.

İlk bildiri Prof. Dr. Arslan Terzioğlu tarafından okundu. Projeksiyonla yapılan bu bildiri “Şimdiye kadar bilinmeyen bir İbn Sînâ portresi ile yeni bulunan bazı belgeler üzerinde duruldu. Bilginin felsefî yönü üzerinde duran bildiriler arasında Prof. Dr. Mübahat Türker'in “İbn Sînâ'nın felsefesinde kişilik meselesi”, Prof. Dr. İbrahim Ağâh Çubukçu'nun “İbn Sînâ ve felsefesi”, Prof. Dr. Rashed Roshdi'nin “İbn Sînâ'da felsefe ve matematik”, Doç. Dr. Ahmet Arslan'ın “Felsefe - din ilişkileri açısından İbn Sînâ ve Spinoza”, Doç. Dr. İhsan Turgut'un “İbn Sînâ'yı anlamak”, Dr. Bekir Karlıga'nın “İbn Sînâ felsefesinin Batı felsefesine etkileri”, Doç. Dr. Mahmut Kaya'nın “İbn Sînâ felsefesinde mutluluk kavramı” ve Dr. Kenan Gürsoy'un “İbn Sînâ'nın varlık görüşü ve eksiztansiyalizm” konulu konuşmaları sayılabilir.

Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı “Dinamik alanında İbn Sînâ'nın Buridan üzerindeki tesiri”, Prof. Dr. Shamsî “İbn Sînâ'da atomisite”, Doç. Dr. Şahap Demirel “İbn Sînâ ve kasri meyil kuramı”, Doç. Dr. Esin Kâhya “İbn Sînâ ve kimya”, Doç. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu “İbn Sînâ'nın kimya risaleleri”, Doç. Dr. Cemil Akdoğan “İbn Sînâ'nın göz nuru teorisine karşı ortaya koyduğu kanıtların incelenmesi” konuları üzerinde durdular.

İbn Sînâ'nın tıptaki çalışmalarını Prof. Dr. İhsan Doğramacı “İbn Sînâ'nın yaşamının ve çalışmalarının bazı yönleri”, Ord. Prof. Dr. Fahrettin Kerim Gökay “İbn Sînâ'nın Türk ve dünya tıp edebiyatındaki yeri”, Doç. Dr. Gürsel Ortuğ “İbn Sînâ'nın ‘Kan alınacak damarlar risalesi’ üzerine bakış”, Doç. Dr. Asil Eriş “İbn Sînâ'nın Osmanlı tıp ve eczacılığına etkileri”, Doç. Dr. İlter Uzel “Al-Kanun fi't-tıbb ile Şerhu'l-Mucez eserlerinin dış hekimliği açısından karşılaştırılması”, Dr. Murat Yurdakök “İbn Sînâ ve bebek bakımı”, Prof. Dr. Sabahattin Payzın “İbni Sina'nın az tanınmış yönleri”, Dr. Uğur Dilmen “İbn Sînâ ve çocuk hastalıkları”; eczacılıktaki buluşlarını Doç. Dr. Ayşegül Demirhan “İbn Sînâ ve afyon hakkındaki fikirleri”, Müjgân Üçer “İbn Sînâ'nın ‘Al-kanun fi't-tıbb’ında bal ve kına ile yapılan ilâçlar” konulu bildirileriyle tanıttılar.

İbn Sînâ'nın psikolojik yönünü Prof. Dr. Neda Armaner “İbn Sînâ psikolojisi ile çağdaş psikolojinin karşılaştırılması”, Dr. İsmail Yakıt “İbn Sînâ'da insan ruhunun evrimi ve modern psikolojik düşünceye katkısı”, Prof. Dr. Gül Russell

“Buhara’dan Oxford’a İbn Sînâ’nın psikolojisi”, Prof. Dr. Fuat Aziz Göksel “İbn Sînâ’da psikoloji ve psikiyatri” adlı bildirimlerinde sundular.

Bilginin kelâmla ilgili görüşlerini Prof. Dr. Hüseyin Atay “İbn Sînâ’da mahiyet ve varlık ayrımı”, Doç. Dr. Hayranî Altuntaş “İbn Sînâ düşüncesinde nefes teorisi”, Doç. Dr. Fahreddin Olguner “İbn Sînâ’nın düşüncesinde varoluş ve Fahreddin Razi’nin itirazları” konulu bildirimlerinde açıkladılar.

Mantıkla ilgili bildirilerse Doç. Dr. Naci Bolay’ın “İbn Sînâ mantığında modal önermeler ve bu önermenin İbn Hazm vasıtasıyla İslâm fıkıhına uygulanışı”, “Yüklemnin niceliği meselesi ve İbn Sînâ mantığında yüklemi nicelikli önermeler” ve Prof. Teo Grünberg’le birlikte sundukları “İbn Sînâ’daki modalitelerin modern mantık açısından incelenmesi”dir.

Halk edebiyatımızdaki İbn Sînâ tesirleri üzerinde Doç. Dr. Saim Sakaoğlu “Türk halk masalları üzerine Ebu Ali Sînâ hikâyelerinin tesiri”, Doç. Dr. Ali Haydar Bayat “İbn Sînâ hikâye ve fıkraları”, Doç. Dr. Fikret Türkmen “Halk geleneğinde İbn Sînâ” adlı bildirimleriyle durdular.

Bunlar dışında Doç. Dr. Mehmed S. Aydın “İbn Sînâ’da ahlâk”, Prof. Salâhaddin Nahî “İbn Sînâ’da devlet fikri”, Prof. Dr. Yahya Akyüz “İbn Sînâ’nın eğitim bilimine katkıları, Türk ve dünya eğitim tarihindeki yeri”, Doç. Dr. Ali Uğur “İbn Sînâ’nın ilimler tasnifi”, Doç. Dr. Saime İnal Savî “İbn Sînâ ve Farsça rubailer”, Doç. Dr. Bilâl Dünder “İbn Sînâ”, Ethem Ruhî Üngör “İbn Sînâ’nın musiki yönü” konulu bildirimler dinlendi. Ayrıca yurt dışında bir kongreye katılmış olan Dr. Emel Esin de “İbn Sînâ devri kültür çevresi” konulu bildirisini sempozyuma yollamıştır.

Sempozyum sonunda kapanış konuşmasını yapan Kültür ve Turizm Bakanlığı Müsteşarı Kemal Gökçe:

“Görüşümüze göre bu sempozyumda gelecek için çok ümit verici sonuçlara ulaşılmıştır. Bir kere büyük Atatürk’ün yetişmelerinde rol oynadığı bilim adamları ile onların yetiştirdikleri genç bilginler nesli, İbn Sînâ konusunda çağdaş yöntemlerle araştırma yapacak seviyeye geldiğini çalışmalarlarıyla ortaya koymuşlardır.” demiş ve:

Büyük Türk bilgini, filozofu ve tıp ustası İbn Sînâ’yı bütün yönleriyle, kişiliği, eserleri ve tesirleriyle genç nesillere tanıtmaya çalışmamız bundan sonra daha da yoğun bir şekilde sürdürülecektir. O’nun eserlerini belirli bir program ve plan içinde dilimize kazandırmaya çalışacağız. Bu konunun ne kadar zor bir iş olduğu yetkili ağızlarca ifade olunmuştur. Bu konuda yetkili bilim adamlarının katılacağı bir kurulun hazırlayacağı bir program çerçevesinde İbn Sînâ’nın eserlerinin çevirileri ve hakkında yazılan eserlerin bir dizi halinde Bakanlığımızca yayınlanması planlanacaktır. Her halde ilk yayını bu sempozyumun bildirimler kitabı olacaktır.” diye sözlerini sürdürmüş, “bundan sonraki İbn Sînâ toplantılarında buluşmak üzere siz değerli bilim adamlarına ve yine sayın Bakanımız, şahsım ve Bakanlığımız mensupları adına başarı, sağlık ve mutluluklar dilerim.” cümlesiyle bitirmiştir.

Sempozyum baştan sona ilgiyle izlenmiş, son oturumun başkanı Prof. Dr. Nihat Keklik’in ifade ettiği gibi “daha çok İbn Sînâ’nın hekimliği ile hakimliği konuları üzerinde duranların tartışmaları” dikkati çekmiştir.

Propriétaire : LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

TABLE DES MATIÈRES

Articles, Etudes :	Page
SAYILI, PROF. AYDIN: A Possible Influence, in the Field of Physiological Optics, of Ibn Sinâ on Ibn Al - Haytham (en Anglais)	665
GÜREL, ZİYA: Le Voyage au train dans la guerre de l'Indépendance (en Turc)	677
ÖZGÜNEL, COŞKUN: Les influences Mycéniennes dans les locaux intérieurs de l'Anatolie - ouest (en Turc avec 78 fig.)	697
SÜSLÜ, YRD. DOÇ. DR. AZMÎ: Projets de partage de l'Empire Ottoman 1807-1812 (en Turc)	745
——— : Projets de partage de l'Empire Ottoman 1807-1812 (en Français)	775
PARLATIR, DOÇ. DR. İSMAIL: L'esclavage dans la Vie sociale turque (en Turc)	805
VILLALTA, J. G. BLANCO: En lisant l'humanisme à venir de Suat Sinanoğlu (en Français)	831
SEVİM, PROF. DR. ALİ: Documents concernant les Seldjoukides dans l'œuvre perdue nommée Al - Muvassal de Azimî (en Turc).	843
Conférences :	
MANTRAN, ROBERT: Recherches et études au sujet de l'Histoire turque et de la Turquie en France (en Turc)	869
Bibliographie :	
TUNCEL, PROF. BEDRETTİN: Un livre au sujet d'Atatürk	877
ŞAKIROĞLU, YRD. DOÇ. DR. MAHMUT: A. Gallotta - G. Bova, "Documenti dell'Archivio di Stato di Venezia concernenti il principe ottomano Cem"	879
——— : Anton C. Schaednlinger, <i>Die Schreiben Süleymans des prächtigen an Karl V., Ferdinand I., und Maximilien II</i>	881
——— : Valery Stojanow, <i>Die Entstehung und Entwicklung der osmanisch-türkischen paläographie und Diplomatie mit einer Bibliographie</i>	885
——— : Gino Benzoni, "Cicala, Scipione (Ciğala - zâde Yusuf Sinan)"	887
Information :	
CUNBUR, MÜJGÂN: Symposium international de İbn Sinâ (17-20 août 1983)	889

BELLETEN

PERIODIQUE TRIMESTRIEL

REVUE PUBLIEE PAR LA
SOCIETE TURQUE D'HISTOIRE

Tome : XLVII

No. 187

Juillet 1983

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIETE TURQUE D'HISTOIRE

1 9 8 4